

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

М. Т. Пашута, А. В. Калина

**ПРОГНОЗУВАННЯ
ТА МАКРОЕКОНОМІЧНЕ
ПЛАНУВАННЯ**

Навчальний посібник

МАУП

Київ 1998

ББК 65.23я7

П 22

П 22 **Пашута М. Т., Калина А. В.** Прогнозування та макроекономічне планування: Навч. посібник.— К.: МАУП, 1998.— 192 с.— Бібліогр.: с. 182—183.

ISBN 966-7312-32-1

У пропонованому навчальному посібнику розглянуто проблеми прогнозування та макроекономічного планування. Висвітлено суть, функції та значення прогнозування та планування соціально-економічного розвитку країни, систему державних прогнозів, планів і програм, методологію та методи прогнозування та планування, передпланові дослідження та обґрунтування, підходи до розрахунку макроекономічних показників, планування розвитку окремих галузей народного господарства, трудових ресурсів, рівня життя народу, зовнішньоекономічної діяльності, а також систему національних рахунків.

Посібник підготовлений на основі опублікованих праць вітчизняних та зарубіжних авторів з урахуванням сучасних методичних та інструктивних матеріалів, а також досвіду викладання курсу в МАУП. Використано дані Держкомстату України та НДЕІ Мінекономіки України.

Для студентів МАУП і всіх, хто цікавиться проблемами прогнозування та макроекономічного планування.

ББК 65.23я7

Рецензенти: *В. Ф. Бесєдін*, доктор економічних наук, професор
М. С. Герасимчук, доктор економічних наук,
професор

Відповідальний редактор *А. В. Орехов*

© М. Т. Пашута, А. В. Калина, 1998

© О. В. Овчинніков
(дизайн обкладинки), 1998

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 1998

ISBN 966-7312-32-1

Вступ

Поява значної кількості незалежних країн після розпаду Радянського Союзу та їх перехід від командно-директивної економіки до ринкових відносин вплинули на проблему зміни характеру державного управління їхніми національними економіками. Виникла об'єктивна необхідність поєднання державного впливу на макроекономічні процеси з одночасним наданням самостійності в прийнятті господарських рішень виробникам товарів і послуг. Це потребує як від підприємницьких структур, так і від органів державного управління досконалого володіння такою складною галуззю науки та практики, як прогнозування та макроекономічне планування. Макроекономічний рівень відображає як економіку в цілому, так і її основні складові елементи, а саме сектори загального державного управління, домашніх господарств, нефінансових корпорацій тощо. Завдяки цьому застосування знань макроекономічного аналізу на практиці дає змогу розглядати процеси виробництва, обміну та споживання товарів і послуг з позицій інтересів суспільства в цілому й керувати ними.

Знання цієї дисципліни формує правильне розуміння функціонування економічної системи, є запорукою того, що керівник підприємницької (виробничої) структури раціонально побудує свою господарську діяльність.

Тому в даному навчальному посібнику розглядаються такі макроекономічні показники, як валовий внутрішній продукт, чистий національний продукт, рівень безробіття, індекс споживчих цін і багато ін., які характеризують і дають можливість проаналізувати та оцінити важливі проблеми та динаміку економічного життя з метою прийняття найдоцільніших рішень його розвитку.

Значна увага приділяється системі національного рахівництва, яка є загальноприйнятною у світовій економічній практиці. Її застосування дає змогу об'єктивно й обґрунтовано поступово проаналізувати картину економічних процесів в Україні, оцінити ефективність економічного розвитку з погляду інтересів суспільства в цілому.

У народі кажуть, що мудрість — це здатність передбачати майбутні наслідки здійснюваних нині дій і вміння керувати ними. Іншими словами, мудрість — це звернення в майбутнє, тобто мудра людина намагається впливати на майбутнє. Особливо це важливо в економіці.

Для того, щоб керувати майбутнім, людство створило певні механізми, які в економічній науці називаються прогнозуванням, макро-економічним плануванням та економічним програмуванням. Із даної книги ви дізнаєтесь, що означають ці поняття.

На думку авторів, переконливе тлумачення цих економічних категорій дається в проекті Закону України “Про державне прогнозування, планування і розробку програм економічного і соціального розвитку України та її регіонів”, автором якого є доктор економічних наук, професор Бесєдін В. Ф.

Прогнозування — це отримання інформації про майбутнє; це передбачення, яке поділяється на наукове і ненаукове (інтуїтивне, повсякденне та релігійне — псевдопередбачення).

Наукове передбачення базується на знаннях закономірностей розвитку природи, суспільства та мислення; інтуїтивне — на передчуттях людини; повсякденне — на так званому життєвому досвіді, пов’язаному з аналогіями, прикметами тощо; релігійне передбачення ще називають пророцтвом, тобто вірою в надприродні сили, заботони та інше.

Прогнозування — це передбачення, яке базується на спеціальному науковому дослідженні. Які ж бувають прогнози? Перерахуємо їх: пошуковий — це визначення можливого стану явища в майбутньому; нормативний — визначення шляхів і строків досягнення можливого стану явища, яке прийнято за мету. Цільовий прогноз відповідає на запитання: що саме бажано й чому? Програмний прогноз відповідає на запитання: що конкретно необхідно зробити, щоб досягти бажаного?

За відрізком часу, на який вони розраховані, розрізняють короткострокові, середньострокові, довгострокові та далекострокові (за межами довгострокових) прогнози.

Поняття строку відносне — наприклад, у деяких науково-технічних прогнозах період упередження може вимірюватися добами (у бурінні газових свердловин), а власне в геології — мільйонами років. У сфері політики діапазон між коротко- і довгостроковістю звужується до порога найближчого десятиріччя, а в містобудуванні — на ціле сторіччя.

Основні сфери прогнозування — гідрометеорологія, геологія, біологія, медицина, географія, екологія, наука й техніка, економіка й соціологія та ін. Ми ж будемо вивчати все те, що пов’язане з еконо-

мікою, або, іншими словами, — економічною політикою, яка спрямована на передбачення майбутнього, того, що необхідно досягти.

Прогнозування має два конкретних аспекти: провіщати та передбачати. Залежно від того, який треба отримати результат або що необхідно спрогнозувати, перевага надається то одному, то іншому аспекту.

Предметом економічного прогнозування є передбачення економічного стану функціонуючих об'єктів у майбутньому. Складання прогнозів, як правило, передує процесові розробки планів і служить для нього вихідною базою.

Макроекономічне планування як механізм державного регулювання — це цілеспрямована діяльність щодо забезпечення динамічного розвитку суспільства, визначення основних параметрів економіки в майбутньому періоді й досягнення їх з найменшими витратами суспільної праці. Макроекономічне планування передбачає розробку й обґрунтування планових показників, які характеризують розвиток економіки, визначають взаємовідносини підприємницьких структур з державою, використовуючи важелі економічного впливу (податки, ліміти, квоти, державні замовлення та ін.).

Економічне програмування — це розробка документів, у яких передбачається здійснення окремо взятої частини плану. За своїм змістом програми бувають науково-технічні, соціальні, житлові, за рівнем управління — програми дій уряду, національні, міжрегіональні, регіональні, цільові, комплексні. Економічне програмування не слід плутати з програмуванням для розв'язання задач на електронних обчислювальних машинах (ЕОМ).

Таким чином, шановний читачу, ми вводимо тебе у світ однієї з найважливіших наук, без якої неможливе ефективне підприємництво (бізнес) на всіх рівнях управління взагалі, і державному зокрема. Це наука про прогнозування, макроекономічне планування та економічне програмування, про один з найважливіших механізмів державного регулювання економіки.

Книга розрахована на студентів МАУП усіх спеціальностей, студентів економічних спеціальностей інших вузів України, слухачів системи підвищення кваліфікації. Вона також може бути використана в процесі самоосвіти керівників усіх рангів.

Книгу підготували:

М. Т. Пашута (д-р екон. наук) — вступ, розділ 1, підрозділ 2.3, розділи 3—7, підрозділи 8.1—8.3, розділи 9, 11 та післямова;
А. В. Калина (канд. екон. наук, проф. МАУП) — підрозділ 8.4, розділи 10, 12. Підрозділи 2.1—2.2, підготовлені авторами спільно.

Пропозиції та зауваження щодо поліпшення посібника просимо надсилати за адресою:

252039 Київ, вул. Фрометівська, 2, МАУП.

1. ПРОГНОЗУВАННЯ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

1.1. СИСТЕМА ДЕРЖАВНИХ ПРОГНОЗІВ, ІНДИКАТИВНИХ ПЛАНІВ ТА ПРОГРАМ ЕКОНОМІЧНОГО Й СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

Прогноз — це пошук реалістичного й економічно виправданого рішення. Прогнозування виявляє процеси, які слід урахувати в майбутньому періоді, і дозволяє обґрунтувати заходи щодо активного впливу на них.

Необхідність прогнозування спричиняється тим, що майбутнє невизначене й ефект багатьох рішень, які приймаються зараз, протягом певного часу не відчувається. Тому точне передбачення майбутнього підвищує ефективність процесу прийняття рішень.

Можна навести такий загальновідомий приклад. У більшості країн складаються та публікуються засобами масової інформації прогнози погоди, до яких виявляють інтерес працівники сільського господарства, мандрівники та широкі верстви населення. Якби погода була щодня однаковою, то такі прогнози не склалися б. Саме мінливість погоди робить її прогнози потрібними.

Макроекономічні прогнози потрібні уряду, суб'єктам промислової та фінансової діяльності. Річний бюджет потребує оцінки майбутніх доходів (включаючи прибутковий податок, податок на додану вартість, податок по обороту, акцизний збір та ін.) і майбутніх витрат (включаючи допомогу по безробіттю, державні пенсії, які підлягають індексуванню, витрати центральних і місцевих органів влади та ін.). Очевидно, що для планування бюджету серед інших даних необхідно мати оцінки майбутніх обсягів національного доходу, рівня безробіття, відсоткової ставки та цін. Також важливі дані про імпорт і експорт, що безпосередньо впливають на національний дохід і разом з грошовою та фінансовою політикою визначають рівень курсу національної валюти.

Оскільки уряд має формувати економічну політику та несе відповідальність за забезпечення держави відповідною інфраструктурою, йому потрібні прогнози. Наприклад, придатність більшості шляхів і тунелів визначається кількістю доходів та витрат, які залежать від майбутньої інтенсивності руху, та доходів від реалізації проектів будівництва великих шляхів, бо, як відомо, різниця в часі (лаг) між прийняттям рішення щодо будівництва та його завершенням може досягати 10 років. У нашому випадку майбутня інтенсивність руху є важливим фактором у визначенні пропускнуєї спроможності шляху й

залежить від темпів росту економіки регіону та країни. Таким чином, прогнози майбутнього стану економіки суттєво впливають на прийняття рішень.

Загальновідомо, що на фінансових ринках основна увага приділяється взаємодії між теперішньою та майбутньою вартістю активів. Співвідношення між короткостроковими та довгостроковими відсотковими ставками, поточний та майбутній обмінні курси, грошова та фіскальна політика впливають на фінансовий ринок. Тому в макроекономічних прогнозах намагаються передбачити розміри названих величин і таким чином вплинути на процес прийняття рішень.

Використання макроекономічних прогнозів стає дедалі інтенсивнішим, починаючи з 1960-х років. У США недержавні організації розробляли прогнози, основані на моделі Уортона, з 1963 року; у Великій Британії Лондонська школа бізнесу моделює економіку з 1966 року. У наступні роки число прогнозів, які базуються на макроекономічних моделях, значно зросло. Уже в 1988 р. у Великій Британії нараховувалося понад 100 установ, які займалися макроекономічними прогнозами. Значна кількість детальних описів багатьох прогнозів не публікується з причин комерційної таємниці.

Система прогнозування, планування й розробки програм економічного й соціального розвитку України та її регіонів є важливою складовою загальної системи державного регулювання економічного й соціального розвитку та дієвим інструментом реалізації економічної політики держави. Вона ґрунтується на взаємоузгодженні матеріальних, фінансових і трудових ресурсів у економічному обороті держави з метою досягти найбільшої ефективності в умовах їх обмеженості. Система складається з прогнозів, індикативних планів і програм та охоплює всі рівні виконавчої влади.

Цілеспрямоване функціонування економіки забезпечується державним впливом на діяльність її суб'єктів шляхом застосування як економічних, так і директивних методів регулювання розвитку економіки. До директивних методів належить застосування загальнодержавних норм і нормативів, державний контракт та державні інвестиції, регульовані ціни на окремі види продукції та ін.

Складовою частиною системи прогнозування й планування є національні, галузеві та регіональні програми. Це основний засіб реалізації державної політики, пріоритетних напрямів економічного, соціального, екологічного, науково-технічного та культурного розвитку України, концентрації фінансових, матеріально-технічних, трудових та інших ресурсів і координації діяльності підприємств,

установ, організацій і громадян з метою розв'язати найважливіші загальнодержавні проблеми.

Показники системи прогнозування, планування та розробки програм на більш далеку перспективу коригуються в міру виконання планів чи програм на близьку перспективу.

Прогнози економічного та соціального розвитку України розробляються на далекогострокову, довгострокову, середньострокову й короткострокову перспективи. Вони здійснюються, виходячи з аналізу демографічної ситуації, науково-технічного потенціалу, накопиченого національного багатства, зовнішньоекономічного становища України, наявності природних ресурсів, соціальної структури суспільства, а також прийнятої стратегії економічного розвитку. Прогнози розробляються в кількох варіантах з урахуванням можливого впливу внутрішніх і зовнішніх політичних, економічних та інших факторів.

Прогнози розробляються в цілому по Україні з виділенням народногосподарських комплексів, галузей і регіонів, а також за окремими суспільно значущими сферами економіки та кон'юнктури ринку.

Результати прогнозів економічного й соціального розвитку України та прогнози кон'юнктури ринку використовуються під час прийняття органами законодавчої й виконавчої влади конкретних рішень у галузі економічної політики та під час розробки індикативних планів і державних програм [5, с. 1—4].

1.2. Суть, функції та значення прогнозування соціально-економічного розвитку

Головне призначення прогнозування як однієї зі специфічних форм планової діяльності полягає в аналізі та виявленні основних закономірностей і тенденцій розвитку народного господарства, передбаченні змін умов і факторів цього розвитку, створенні наукової бази для розробки довгострокової економічної політики держави та прийняття рішень щодо її реалізації.

Економічне прогнозування слід розглядати як необхідний і важливий науково-аналітичний етап загального процесу планування. Разом з тим воно направлене не на розробку конкретних планових заходів, а на обґрунтування тенденцій розвитку соціально-економічних процесів, визначення проблем, які необхідно вирішити в майбутньому.

Об'єктом прогнозування є економічні, соціальні, науково-технічні та інші явища й процеси в економіці країни, її галузях і комплексах. Предметом економічного прогнозування є якісні та кількісні зміни, які відбуваються в економіці під впливом сукупних або окремих факторів у межах періоду, що прогнозується.

Прогнозування — це наукове, обґрунтоване системою встановлених причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей виявлення стану та вірогідних шляхів розвитку явищ і процесів. Прогнозування передбачає оцінку показників, які характеризують ці явища в майбутньому.

Державне прогнозування економічного соціального розвитку України та її регіонів являє собою наукове передбачення ситуації, яка може скластися в перспективі залежно від використання тієї чи іншої стратегії розвитку.

Вихідні прогнози можуть розроблятися державними та недержавними організаціями; у процесі прогнозування для перевірки реалістичності припущень чи здійснюваності попередньо оголошених цілей можуть проводитися відповідні консультації з організаціями та підприємствами.

Економічне прогнозування — це спосіб наукового передбачення основних напрямів розвитку економічної системи або її окремих елементів. Найважливіші функції прогнозування — це з'ясування основних шляхів і перспектив еволюції економічної системи, можливих структурних змін у ній, пріоритетних напрямів соціально-економічного прогресу. Його основою є вивчення закономірностей розвитку форм власності, можливих змін у їх структурі.

Основними функціями прогнозування є науковий аналіз розвитку економіки та науково-технічного прогресу в певних умовах і відповідному ретроспективному періоді, оцінка об'єктів прогнозування, виявлення альтернативних шляхів економічного й соціального розвитку, накопичення наукового матеріалу й обґрунтування вибору певних рішень.

Прогнозування поширюється на такі процеси управління, які в момент розробки прогнозу або можливі в досить малому діапазоні, або зовсім неможливі, або можливі, але вимагають урахування дій таких факторів, вплив яких не може бути повністю або однозначно визначено. Прогнози економічних явищ і процесів розробляють у вигляді якісних характеристик розвитку (загальної характеристики тенденцій і очікуваного характеру змін, а в найпростішому випадку — твердження про можливість або неможливість настання яких-небудь

подій) і кількісних оцінок прогнозованих показників, а також їх величин. Правильність вихідних теоретичних передумов і методологічних основ прогнозу вирішальним чином впливає на його результати та можливість його практичного використання.

Для цілей планування використовується система прогнозів, зокрема демографічних, соціальних, економічних, прогнозів науково-технічного прогресу, природних ресурсів та ін.

В усіх економічних системах прогноз є необхідною складовою частиною процесу планування та розробки економічної політики. Він дає змогу окреслити контури й намітити результати економічного розвитку в плановому періоді на основі аналізу вихідних умов і очікуваних тенденцій господарського розвитку, а також намірів уряду в галузі економічної політики й зовнішньоекономічної діяльності. Більшість наукових методів планування, які застосовуються в індикативних планах країн ринкової економіки, пов'язані з розробкою прогнозів. Прогнози, з одного боку, є обґрунтуванням соціально-економічних рішень, а з другого — допоміжним засобом визначення планових показників довгострокового та середньострокового планування в процесі розробки проектів планів.

Прогноз — це зусилля, які докладаються з метою розрахувати майбутнє, і предмет цих зусиль, зміст наслідків, до яких вони призводять.

Прогноз може бути мікроекономічного рівня, тобто відображати процеси на рівні підприємства, або макроекономічного рівня, тобто передбачати сукупність явищ, що стосуються в даний проміжок часу всіх суб'єктів господарювання.

Робота над прогнозами, дослідженнями та концепціями, які дозволять потім сформувати плани, зводиться до розробки:

- а) довгострокового прогнозу розвитку економіки країни (на 15—20 років) та його техніко-економічного обґрунтування;
- б) довгострокової перспективи фундаментальних досліджень та головних шляхів їх забезпечення, розвитку науки й техніки.

Прогнозування на довго- та середньострокову перспективу вимагає зосередження уваги на формуванні пропозиції як важливої складової розвитку економіки, її матеріальної та нематеріальної сфер відповідно до попиту.

Вирішення фундаментальних проблем, які стоять перед Україною (благополуччя й культури нації, структурної перебудови, екології, використання найсучасніших технологій, підвищення якості продукції, виробництва та послуг) неможливе без науково обґрунтованих прогнозів.

1.3. ПЛАН ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ. АВТОМАТИЗОВАНА СИСТЕМА ПЛАНОВИХ РОЗРАХУНКІВ

Суттєва різниця між планом і прогнозом полягає в тому, що план — це відображення та втілення уже прийнятого господарського рішення.

Планування — це проектування бажаного майбутнього та розробка ефективних шляхів його досягнення з урахуванням сьогоденних умов і можливостей. Плани мають відображати всі стадії процесу розширеного відтворення: виробництво суспільного продукту, його розподіл, оборот і кінцеве споживання. Плани повинні охоплювати як матеріальне виробництво, так і всю невиробничу сферу, соціально-культурне та побутове обслуговування — житлове господарство, охорону здоров'я, народну освіту, науку, культуру та ін.

На сучасному етапі здійснення радикальної економічної реформи, розвитку ринкових відносин завдання методології полягає в адаптації планування, яке сприяє формуванню економічних і соціальних пропорцій, структурних зрушень, що адекватно відображають соціально-економічну політику на конкретний період.

Планування — це “зброя” мудрих, передбачливих і кмітливих. Виходячи з цих міркувань, можна зробити висновок, що планування — це процес прийняття певних рішень як на близьку, так і на віддаленішу перспективу. Тому можна стверджувати, що не будь-яке прийняття рішень є планування.

Розглянемо деякі специфічні *особливості планування*:

1. Планування — це попереднє прийняття рішень.

2. Потреба в плануванні виникає тоді, коли необхідно одночасно прийняти безліч рішень, причому різних за своєю складністю та їх взаємозалежністю. Тому економісти стверджують, що планування — проблема комплексна. Комплексність впливає з того, що рішення можуть бути не тільки складними, а й значними. Прийняття цих рішень може бути одночасним або послідовним. Тому для їх здійснення необхідно залучати різні органи управління та виробничі колективи. Завдання планування не можна поділити на незалежні підзавдання, оскільки всі вони взаємопов'язані. Це означає, що рішення, прийняті на ранніх етапах процесу планування, повинні враховуватися при виборі варіантів рішень на подальших етапах, тобто планування потрібно проводити завчасно.

Американський економіст Рассел Акофф стверджує, що планування є не одноразовим актом, а процесом, який не має явно вираженого початку та кінця. Цей процес наближається до завершення, але ніколи не досягає його з двох причин. По-перше, іс-

нує можливість нескінченно переглядати раніше прийняті рішення, проте необхідно коли-небудь починати діяти, і це змушує рано чи пізно зупинитися на якомусь варіанті. По-друге, поки ведеться планування, змінюється й система, для якої воно здійснюється, і навколишнє середовище, а всі такі зміни повністю врахувати неможливо. Це комплекс причин, які вимагають постійного коригування й оновлення планів [1].

3. Процес планування пов'язаний, з одного боку, із запобіганням помилкових дій, а з другого — зі зменшенням числа невикористаних можливостей. Узагальнюючи все вищезазначене, можна дати визначення поняття “планування”.

Планування — це процес завчасного прийняття й оцінки взаємопов'язаної сукупності рішень.

Планування як механізм прийняття рішень, а відповідно й управління, знайшло застосування в усіх сферах людської діяльності. Проте найбільше воно використовується в економіці.

Планування — це цілеспрямована діяльність із забезпечення пропорційного й динамічного розвитку суспільства, визначення основних параметрів економіки в майбутньому періоді та досягнення їх з найменшими витратами суспільної праці. Планування як наука й важлива сфера практичної діяльності ґрунтується на пізнанні та використанні об'єктивних економічних законів і є важливим засобом реалізації економічної політики, яка відображає інтереси народу й ураховує внутрішні та зовнішні умови розвитку країни.

Планомірна організація суспільного виробництва — важлива функція держави, засіб забезпечення гармонійно збалансованого розвитку економіки, раціонального розміщення продуктивних сил, стійких темпів зростання виробництва та народного добробуту. Планування — це наукове передбачення майбутнього розвитку суспільства, його перебігу та результатів; розробка планів економічного й соціального розвитку країни, галузей, регіонів (економічних районів, областей, районів) і підприємницьких структур; взаємопов'язана система заходів, які забезпечують досягнення передбачуваних темпів і пропорцій за умови найбільш раціонального використання ресурсів. Планування передбачає розробку й обґрунтування планових показників, що характеризують розвиток економіки в майбутньому періоді; економічних нормативів, які визначають взаємовідносини з державою, бюджетно-фінансовою системою; лімітів, що відображають об'єктивно існуючу обмеженість ресурсів, на які може розраховувати суспільство в планованому періоді.

Планування, незалежно від того, довгострокове воно чи короткострокове, носить науковий характер, базується на теорії суспільного

відтворення й охоплює всі основні аспекти економічного та соціального розвитку суспільства, науку, культуру, охорону здоров'я, освіту та ін.

Сутність довгострокового планування розкривається при аналізі та виявленні перспективних змін у житті суспільства, у розвитку виробничих сил, науки й техніки. Таким чином, з допомогою науково-дослідницької діяльності розробляється основа довгострокового управління процесами відтворення.

Короткострокове планування підпорядковане досягненню певного результату відповідно до умов, що склалися, та веління часу.

Планування — один з найважливіших інструментів економічної політики й один з найскладніших і досить важких видів розумової діяльності.

Для того щоб займатися прогнозуванням, плануванням, зокрема стратегічним, необхідно опанувати основами економічної політики, володіти аналізом господарської діяльності, знати технологію виробництва не тільки своєї галузі, а й суміжних з нею. Найбільший ефект досягається на стику економіки і технології. Розробнику планів, особливо стратегічних, бажано пройти школу господарської діяльності, починаючи з майстра дільниці, продовживши її майстром зміни, начальником цеху, керівником відділу, головним інженером, директором підприємства.

Найважливішими напрямками державного регулювання економіки, а отже й планування, досягнення рівноваги національного ринку є:

- 1) антициклічне регулювання, що має короточасний характер і спрямоване на послаблення циклічних коливань, зниження рівня інфляції;
- 2) програмування, що має довгостроковий характер, намагається цілеспрямовано впливати на обсяг і напрями капіталовкладень, зміну структури економіки, тобто має стратегічні цілі.

Для досягнення як короткострокових, так і довгострокових цілей використовують:

- 1) пряме регулювання, яке здійснюється за допомогою прийняття законодавчих актів і дій виконавчої влади, що ґрунтуються на цих актах;
- 2) непряме регулювання, основане на використанні різних економічних важелів (зміни ставки податків, норми процента, надання податкових пільг та ін.). Економічна роль держави в даному випадку полягає в тому, що вона забезпечує регулювання суспільного капіталу в цілому.

Антициклічне регулювання передбачає використання таких методів, як бюджетна та кредитно-грошова політика. У першому випадку з метою впливу на платоспроможний попит населення маневрують

державними витратами та податками. Стимулювання попиту, як правило, посилює інфляцію, а антиінфляційне регулювання посилює застій.

За своєю соціально-економічною сутністю державне регулювання є здійсненням економічної політики, що означає планомірне вилучення прибутків, централізоване регулювання пропорцій економіки та темпів її розвитку. Методами планування є розробка концепцій, прогнозів та складання загальнонаціональних планів і програм, на основі яких формується структурна та промислова політика.

В основу довгострокового планування та прогнозування розвитку економіки країни покладено такі концепції, прогнози та дослідження:

- політико-економічні оцінки розвитку суспільства та його довгострокових тенденцій;
- дослідження довгострокових цілей та тенденцій соціально-економічного розвитку країни та світових систем;
- дослідження довгострокових тенденцій розвитку науки та техніки;
- економічні та техніко-економічні дослідження щодо можливостей розвитку економіки країни на довгострокову перспективу;
- дослідження впливу науково-технічного прогресу на структуру та кваліфікацію кадрів у виробничій та невиробничій сферах.

Здійснення планомірності не означає комплексності та директивності, тобто вона базується на встановлених державою обов'язкових нормах, а не на орієнтовних показниках і рекомендаціях, що не мають обов'язкової сили для виконання. Тому таку планомірність називають *індикативним плануванням*. У ряді промислово розвинутих країн загальнонаціональні плани дедалі більше зводяться лише до складання прогнозів без прямого забезпечення фінансових та інших ресурсів.

Важливими методами державного регулювання економіки є:

- 1) проведення реформ щодо оподаткування державних підприємств і підприємств немонополізованого сектора економіки;
- 2) державне стимулювання науково-дослідних розробок;
- 3) активна амортизаційна політика;
- 4) кредитно-грошова політика;
- 5) здійснення структурної та промислової політики.

Автоматизована система планових розрахунків (АСПР). Розвиток сучасної економіки, який характеризується застосуванням техніки прогнозування на всіх рівнях управління, багато в чому зобов'язаний АСПР. Це система збору, обробки (розрахунків, систематизації, вибірки та ін.), передачі та зберігання інформації, яка використовується для розробки планів і контролю за їх виконанням.

АСПР призначається для своєчасної підготовки даних, необхідних для прийняття планових рішень на народногосподарському, галузевому чи територіальному рівнях. Усі види робіт здійснюються з широким застосуванням економіко-математичних методів і електронної обчислювальної техніки. АСПР забезпечує комплексність розрахунків, сприяє прийняттю оптимальних рішень, раціоналізації інформаційних потоків, підвищенню якості й оперативності розрахунків.

До складу АСПР входять функціональні та забезпечувальні підсистеми. У *функціональних* підсистемах вирішуються конкретні планово-економічні завдання, формуються відповідні планові документи та ін. У *забезпечувальних* підсистемах розробляються методи й засоби виконання робіт функціональними підсистемами й умови їх інтеграції та взаємодії.

2. МЕТОДОЛОГІЯ ПРОГНОЗУВАННЯ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ

2.1. ЕКОНОМІЧНІ ЗАКОНИ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ПРОГНОЗУВАННІ ТА ПЛАНУВАННІ

Прогнозування та макроекономічне планування враховує та використовує *економічні закони* розвитку економіки на макrorівні, оскільки в найзагальнішому вигляді економічний закон — це відбиття зв'язків між економічними процесами та явищами, тобто дія даних факторів є об'єктивною необхідністю. До економічних законів, які використовуються в прогнозуванні та плануванні, слід віднести закон планомірної організації та розвитку суспільного виробництва, закон пропорційного розвитку економіки, закон вартості, закон попиту, закон пропозиції, закон неухильного зростання продуктивності суспільної праці, закон економії часу, закон грошового обігу, закон накопичення, закон співвідношення індивідуальної та суспільної вартості, закон зростання потреб та ін., урахування яких сприяє досягненню економічної та соціальної ефективності [7, 13, 18].

Визначальна роль у системі економічних законів належить *закону планомірної організації та розвитку суспільного виробництва* для розвитку соціально орієнтованої економіки та повного задоволення потреб суспільства та його членів. Це один з основних економічних законів. Матеріальна основа його дії — виробничий апарат економіки. Цей закон тісно пов'язаний з іншими економічними законами.

У будь-якому суспільному виробництві існують певні пропорції, без яких неможливий процес відтворення. Суспільний характер виробництва визначає не тільки можливість, а й необхідність розвитку у вигляді планомірних пропорцій. Ця необхідність відображається в *законі пропорційного розвитку виробництва*. Головна риса цього закону полягає в тому, що основні найбільш важливі економічні зв'язки економіки, які виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну, споживання матеріальних благ, не тільки повинні, а й можуть бути завчасно виявлені, передбачені в народногосподарському плані. Серед численних зв'язків і взаємозалежностей, які існують у великому й складному економічному організмі України, першорядне місце займає виявлення й дотримання необхідних пропорцій (кількісних співвідношень) у темпах розвитку різних галузей і регіонів, обсягах виробництва різних видів продукції.

Процес планування є безпосереднім відображенням закону пропорційного розвитку економіки. Його вимоги — об'єктивна необхідність погодженого розподілу суспільної праці по галузях і сферах виробництва, дотримання стійкої відповідності структури виробництва структурі попиту.

Планомірність та пропорційність — це оптимальні співвідношення між структурними частинами економіки. Планомірна пропорційність необхідна не тільки в економіці, а й у соціальній сфері (між національним доходом і суспільними фондами споживання населення, трудовими ресурсами та кількістю робочих місць, кількістю населення та наявністю житлового фонду). Закон пропорційного розвитку економіки вимагає встановлення й дотримання оптимальних пропорцій для ефективного функціонування макроекономіки.

Закон вартості й пов'язані з ним грошові відносини використовуються при організації господарського розрахунку, встановленні цін і тарифів, плануванні фінансів, кредитів, грошового обігу, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, заробітної плати, фондів стимулювання.

Суть закону вартості полягає в тому, що обмін товарів здійснюється на основі їх суспільної вартості, тобто відповідно до суспільно необхідних витрат праці на їх виробництво. В умовах розвинутого грошового господарства закон вартості діє як закон цін, тобто його проявом є ціна. Його значущість виражається в тому, що він виступає як регулятор товарного виробництва (розширення або скорочення), розподільник засобів виробництва та робочої сили, регулятор виробничих відносин і розвитку продуктивних сил, фактор розшарування товаровиробників (одні збагачуються, інші розорюються), стимулятор росту продуктивності праці. Таким чином, закон вартості економічними методами анулює неефективні господарства.

Між попитом, пропозицією та ціною існує нерозривний зв'язок, який виражається в *законах попиту і пропозиції*. Попит — це грошовий вияв потреби. Пропозиція — це результат виробництва, яке приймає форму товару та його поставки на ринок. Іншими словами, пропозиція — це сума ринкових цін товарів. Закон попиту фіксує залежність попиту від ціни. Чим вища ціна — тим менша купівельна спроможність. Ринковий попит зовні проявляється як сумарна величина попиту загальної маси покупців. Пропозиція залежить від зміни ціни. Чим вища ціна — тим вигідніше виробляти товар, тим більше товарів буде поступати на ринок. У зв'язку з цим очевидно, що виробляти товар вигідно за умови, якщо його ціна перевищує витрати на виробництво.

У результаті розширення товарного виробництва ціна падає. Ціна, при якій попит і пропозиція збігаються, називається ціною рівноваги (кількість товарів, що поступає на ринок, дорівнює кількості куплених товарів). При більш високій ціні виникає надлишок пропозиції над попитом, посилюється конкуренція продавців, у результаті чого ціна знижується. В умовах, коли ціна нижча від ціни рівноваги й попит перевищує пропозицію, виникає конкуренція покупців, яка викликає підвищення цін. У результаті вільної конкуренції ринок і ціни прагнуть до рівноваги.

Для прогнозування попиту та пропозиції необхідно враховувати об'єктивні та суб'єктивні фактори: рівень доходів населення, місткість ринку, наявність споріднених товарів і ціни на них, смаки, переваги, традиції та культуру народу даної країни, природно-кліматичні умови.

Закон неухильного зростання продуктивності суспільної праці виражає залежність між витратами праці в суспільному виробництві й ефективністю цих витрат; у результаті економічного розвитку витрати суспільної праці постійно збільшують корисний ефект, створюють дедалі більшу кількість матеріальних благ за одиницю робочого часу. Цей закон реалізується в плануванні продуктивності праці, в установленні пропорцій, розподілі та використанні трудових ресурсів.

Для підвищення продуктивності праці необхідно постійно вдосконалювати виробництво, тобто запроваджувати нові технології та устаткування, поліпшувати умови праці, підвищувати кваліфікацію працівників.

Закон накопичення використовується в плануванні розподілу національного доходу на доходи споживання та накопичення.

У практиці планування враховуються вимоги *закону зростання потреб*. Планові органи при розробці економічних прогнозів і перспективних планів повинні передбачати задоволення не тільки ви-

явлених потреб, а й тих, які можуть виникнути в планованому або прогнозованому періоді. У міру суспільного прогресу розширюється коло потреб, змінюється їх структура. У складі матеріальних потреб змінюється співвідношення між потребами в продовольчих і непродовольчих товарах, зокрема товарах довгострокового користування.

Слід указати на те, що визнання об'єктивних економічних законів не заперечує свободи у виборі планових рішень.

2.2. МЕТОДОЛОГІЯ, ПРИНЦИПИ ТА ЗАВДАННЯ ПРОГНОЗУВАННЯ Й МАКРОЕКОНОМІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ

Життя народу, його економічний, матеріальний і культурний добробут завжди розглядались як найголовніший критерій правомірності тих чи інших суспільних перетворень. Тому одним з основоположних і дуже важливих напрямів стратегії реформи є такий стан речей, який попервах викликав би до життя помітні поліпшення в соціально-економічному становищі народу.

Тому одним з основних методологічних завдань є необхідність розробки концепції економічного прогнозування та планування. Щоб не перетворювати документи, в яких її викладено, на методичні рекомендації, як це робилося в останні роки, звернемося до визначення самого поняття “концепція”. Буквально воно означає “сприйняття”. Концепція — це основна ідея будь-якої теорії, система поглядів на певне явище, а також спосіб їх розуміння, тлумачення та сприйняття. Розпочинаючи будь-яку важливу справу, особливо на державному рівні, насамперед треба дати концентроване вираження ідеї, теорії, їх розуміння та практичної реалізації. У цьому випадку концепція має бути розроблена для виконання двох важливих завдань: по-перше, формування цілісної системи економічного прогнозування та планування в Україні, по-друге — соціально-економічного розвитку на довго-, середньо- та короткостроковий період, що формується перед початком роботи над планом або прогнозом.

Концепція соціально-економічного розвитку включає загальне уявлення про стратегічні цілі та пріоритети, про економічну політику держави та її найважливіші напрями, про засоби реалізації визначених цілей. Концепція розглядається та затверджується Кабінетом Міністрів України. У ній дається визначення політики держави щодо найважливіших економічних процесів, які, імовірно, відбудуться в країні в майбутньому, і формується ставлення до них держави в особі законодавчої та виконавчої влади. Крім макроекономічних значень, економічна політика включає також загальні напрями

розвитку грошово-кредитної, бюджетної, податкової, цінової, зовнішньоекономічної, структурної, митної та антимонопольної політики.

Прогнозування є сполучною ланкою між теорією та практикою в усіх сферах життя суспільства й основою для формування економічної політики держави [2, с. 8—10].

Процес розробки прогнозів та планів досить трудомісткий. Крім того, він вимагає зведення прогнозів та планів різних рівнів. Для проведення таких робіт має забезпечуватись єдина методологія.

Методологія — це сукупність методів та прийомів дослідження, які застосовуються в будь-якій науці з урахуванням специфіки об'єкта її пізнання.

Методологія прогнозування та планування — це сукупність методів, прийомів і принципів, які дозволяють сформувати шляхи й методи забезпечення пропорційного збалансованого розвитку народного господарства на основі пізнання об'єктивних економічних законів, закономірностей розвитку суспільного виробництва, тенденцій і перспектив технічного прогресу. У колишніх країнах з централізованою плановою економікою методологія прогнозування та планування регламентувалась і регулювалась єдиними правилами.

Методологія прогнозування та макроекономічного планування відображає сукупність методів, принципів і прийомів передпланових досліджень, розробки та складання плану, його виконання на всіх рівнях господарювання, а також розкриває та характеризує логіку соціально-економічного планування, виходячи з настанов соціально-економічної політики на даному етапі розвитку. Методологія прогнозування та макроекономічного планування є органічною частиною економічної науки управління суспільним виробництвом. Великий вплив на неї мають розвиток технічних засобів, зокрема комп'ютерної техніки, досвід планового керівництва господарством на рівні держави.

Методологія планування — це механізм пізнання об'єктивних економічних законів та їх використання, що виражає сукупність принципів та прийомів складання передпланових розробок і самого плану, контролю його виконання на всіх рівнях, а також розкриває та характеризує логіку планування, виходячи з настанов соціально-економічної політики на даному етапі економічного розвитку.

Складовою частиною методології є методики, які являють собою сукупність конкретних методів і прийомів економічних, техніко-економічних, економіко-математичних розрахунків, необхідних для розробки окремих розділів і показників планів, їх координації та узгодження з ринком, аналізу виконання тощо.

Основними складовими методології є: методичні вказівки та положення; методичні рекомендації; методики та інструкції; форми розрахунків, показники, способи їх розрахунку, обґрунтування та пояснення.

З допомогою методології вивчаються процеси, які відбуваються в народному господарстві та суспільному житті, проводиться відображення цих процесів у відповідних показниках, виявляються недоліки та резерви в певних ланках економіки, прогресивні явища в розвитку суспільства. Удосконалення методології планування вимагає перш за все вивчення дієвості планів, тобто критерієм істини виступає практика.

Економічний прогноз має дати об'єктивне достовірне уявлення про те, що може бути за тих чи інших умов. Він може стати надійною основою для прийняття державних рішень при його включенні в макроекономічний план, тим самим надаючи йому директивного характеру. Прогноз та план як економічні дослідження повинні базуватися на певних методологічних принципах.

З урахуванням вимог, що ставляться перед економікою країни (макрорівнем), прогнозуванням та плануванням її розвитку, виділяють такі основні *принципи розробки планів*: науковість, тобто обґрунтування прогнозів і планів з урахуванням об'єктивних закономірностей соціально-економічного життя держави; принцип директивності; принцип оцінки сучасного стану розвитку економіки держави; орієнтування планів на більш повне задоволення потреб суспільства; принцип збалансованості; реальність, визначення пріоритетів у планах розвитку економіки; системний комплексний підхід у прогнозуванні та макроекономічному плануванні; принцип альтернативності можливих шляхів розвитку економіки; поєднання поточних і перспективних планів; поєднання галузевого, територіального та програмно-цільового планування; єдність відтворення, раціонального використання всіх видів природних ресурсів; погодженість суспільних, колективних і особистих інтересів; постійний аналіз і контроль їх виконання та інше.

Принцип науковості має забезпечити дотримання вимог економічних законів розвитку виробництва.

Принцип директивності передбачає обов'язковість виконання державного замовлення.

Принцип оцінки сучасного рівня розвитку економіки держави. Розробці проектів планів має передувати глибоке вивчення розвитку економіки до початку планового періоду. Аналіз підсумків минулого (ретроспективного) періоду й оцінка результатів соціально-економічного розвитку країни використовується на всіх стадіях планування та в усіх ланках планової системи. Вона має комплексний

характер. При цьому прийнятий для аналізу ретроспективний період (за динамікою розвитку) має бути рівним або більшим перспективного.

Принцип орієнтації планів на більш повне задоволення потреб суспільства. Виходячи з економічного закону підвищення потреб суспільства, необхідно узгодити ресурси та потреби у засобах виробництва, необхідних для поточного виробничого процесу, його розширення, створення матеріальних резервів і страхових фондів; предметах споживання для населення; засобах виробництва та предметах споживання для функціонування бюджетної сфери (армії, правоохоронних органів, науки та ін.). Визначення потреб суспільства — складне завдання, яке вирішується з допомогою комплексу наукових досліджень і прогнозування, а також з урахуванням науково обґрунтованих норм потреб та вивчення тенденцій зміни їх структур, що викликається науково-технічним прогресом, який спричиняє появу нових потреб.

Принцип збалансованості планів полягає в погодженості показників обсягів виробництва із суспільною потребою в продукції; грошових доходів населення, підприємств, організацій, відомств із їх витратами; наявності ресурсів із суспільною потребою в них та інших показників, які забезпечують все розмаїття пропорцій економіки.

Принцип реальності передбачає забезпечення плану матеріальними, трудовими, фінансовими й природними ресурсами та найефективніше їх використання. Крім того, цей принцип має забезпечити поєднання поточних і перспективних планів розвитку та постійне дотримання їх взаємозв'язку. У перспективних планах розробляють основні показники розвитку господарства, у поточних — конкретизують їх, ураховуючи досягнення науки та техніки, умови та стан виробництва.

Принцип поєднання перспективного та поточного планування передбачає провідну роль перспективних планів, які являють собою програмні документи, що виражають генеральні напрями соціально-економічного та науково-технічного розвитку суспільства. В умовах здійснення промислової політики створюються великі виробничі комплекси, а тому продовжуються терміни від початку їх проектування до завершення будівництва й освоєння. Отже, значна частина коштів, які витрачаються на інвестиції в даному плановому періоді, принесуть повну віддачу тільки в наступному періоді. Щоб комплекси й підприємства, які проектуються, не викликали диспропорцій у економіці, коли вони будуть працювати на повну потужність, а їх оснащення відповідало вимогам сучасної промислової політики, слід розробляти перспективні плани. Така необхідність ви-

значається як внутрішніми потребами, що впливають з довгострокової соціально-економічної політики України, так і зовнішніми. Єдність перспективного й поточного планування, яке встановлює чіткі взаємозв'язки та наступність планів, є важливими умовами планової роботи.

Принцип правильного визначення пріоритетів у планах розвитку народного господарства, галузі та регіонів. Зростання виробництва на сучасному етапі економічного й соціального розвитку України значною мірою залежить від структурних змін у економіці, прискореного розвитку галузей, які забезпечують технічне переоснащення народного господарства, створення прогресивних видів продукції тощо. Тому в планах необхідно передбачити правильне визначення пріоритетів у розвитку галузей і регіонів для забезпечення прогресивних зрушень у народногосподарських пропорціях, підвищення ефективності капітальних вкладень і всього суспільного виробництва, вирішення соціальних і екологічних проблем та ресурсозбереження.

Принцип єдності відтворення, раціонального використання й охорони всіх видів природних ресурсів. Основою дотримання цього принципу є сукупна еколого-економічна оцінка природних ресурсів з урахуванням їх якості, аналіз стану й прогноз відтворення, раціонального використання та їх охорони, можливість заміни первинної природної сировини вторинною в умовах економії ресурсів і впровадженні науково-технічного прогресу.

Принцип погодженості суспільних, колективних і особистих інтересів. Соціально-економічний розвиток України залежить від того, наскільки загальнодержавні інтереси збігаються з інтересами трудового колективу й окремого працівника щодо кінцевих результатів праці. У планах необхідно використати всю систему інтересів як рушійну силу розвитку виробничих відносин, зростання економіки, підвищення її ефективності. Особиста й колективна матеріальна зацікавленість знаходить своє відображення не тільки у високих завданнях на виробництві, а й у стимулюванні зростання продуктивності праці, впровадженні нової техніки, підвищенні якості продукції та кваліфікації працівників.

Принцип постійного аналізу та контролю виконання планів полягає у своєчасному усуненні недоліків у господарській діяльності підприємств і здійсненні необхідних заходів для досягнення планових показників. Постійний контроль дає можливість вчасно виявити відхилення, упущення, диспропорції та оперативно використовувати резерви для прискорення темпів зростання виробництва у відстаючих галузях або підрозділах.

Сукупність цих принципів використовується для уточнення прогнозів і планів, економічної та демографічної ситуації в країні. Жоден з цих принципів окремо не може характеризувати методологію прогнозування та макроекономічного планування, але кожний з них відображає ту чи іншу суттєву його сторону.

Завданням прогнозування та макроекономічного планування є посилення впливу держави на структурну перебудову економіки, організація фінансування та стимулювання науково-технічних досліджень, особливо фундаментальних, підготовка кадрів (інженерних, наукових, освіченої та кваліфікованої робочої сили), створення інженерно-дослідних центрів.

Держава також розробляє середньострокові заходи щодо модернізації таких галузей промисловості, як вугільна, суднобудування, чорна металургія. Активізується участь держави в розвитку окремих відсталих регіонів, зростанні ефективності та конкурентоспроможності національних компаній. З цією метою їм надаються пільгові кредити, податкові пільги, гарантії на випадок передбачених ситуацій.

Однією з ключових функцій управління є планування. У прийнятому на Заході трактуванні воно не обов'язково передбачає такі атрибути державної діяльності, як створення бюрократичної планово-економічної системи. Функція планування пов'язана з визначенням цілей розвитку та забезпеченням засобів і ресурсів для їх досягнення. Вона може з успіхом використовувати спеціально адаптований механізм річного бюджету, що вже давно практикується багатьма країнами. Принципи такого бюджету були вперше розроблені в 30-х роках нашого століття, а пізніше перенесені на рівень державного управління.

Прогнозування та планування відрізняються тим, що характеризують різні ступені розвитку економіки, хоча й взаємопов'язані, однак відмінні форми передбачення її майбутнього стану. Прогнозування відрізняється від планування функціональним призначенням. Планування спрямоване на прийняття та практичне здійснення управлінських рішень; мета прогнозування — створити наукові передумови для їх прийняття, які включають науковий аналіз тенденцій та варіантне передбачення майбутнього розвитку суспільного виробництва з урахуванням оцінки можливих наслідків прийнятих рішень; обґрунтування напрямів соціально-економічного та науково-технічного розвитку. Завдання економічного прогнозування, з одного боку, — з'ясувати перспективи близького та майбутнього розвитку економіки, керуючись процесами, що склалися в реальній дійсності; з іншого боку — сприяти розробці оптимальних поточних і перспективних планів, спираючись на розроблений прогноз і оцінку прийнятого рішення з урахуванням його наслідків у прогнозованому періоді.

Економічне прогнозування базується на дослідженні закономірностей економічних процесів розширеного відтворення.

Одним з найважливіших етапів складання прогнозу є підготовка для уряду пропозицій з розробки конкретних заходів державного регулювання та впливу на економіку. Держава може застосовувати пільгові податки, відсотки за кредит, порядок нарахування амортизації тощо. Вона також може вводити та використовувати й інші дієві важелі: бюджетні інвестиції, субсидії, дотації. За необхідності можуть вводитися певні державні обмеження, які стосуються матеріальних, грошових чи інших потоків, а саме: квоти, мито, контрактні чи державні замовлення та інше.

Останнім етапом прогнозування є коригування прогнозу з урахуванням реальних діючих економічних регуляторів.

У багатьох країнах велике значення надається *плануванню розвитку*, яке охоплює функції, характерні для планової діяльності держави в розвинутих капіталістичних, колишніх соціалістичних країнах та країнах, що розвиваються.

Під “розвитком” згідно з теорією планування маються на увазі сукупність інституціональних змін і зростання. Іншими словами, планування розвитку спрямоване на досягнення й підтримку високих темпів економічного розвитку в результаті поетапного реформування організаційно-правових структур з метою забезпечення більш високого рівня життя населення шляхом кількісних та якісних змін у виробництві. У тому випадку, коли економіка побудована на плюралізмі форм власності та принципах вільної конкуренції, під економічним розвитком слід розуміти, як правило, не тільки забезпечення виробництва більшої кількості товарів і послуг, а й підвищення їх якості.

Важливою функціональною складовою планування розвитку є державне регулювання, в основі якого діє фінансова система, обмежена рамками річного бюджету. Воно окреслює діючі в даний момент економічні можливості держави, визначаючи тим самим середньо- та довгострокову перспективи її економічної політики.

Якщо основним завданням поточного державного регулювання є підтримання рівноваги стану економіки, необхідного для реалізації політики економічного зростання, то до числа важливих завдань індикативного планування входить забезпечення високих і стійких темпів зростання економіки за рахунок структурних зрушень.

Найважливішим об’єктом планування є сукупний попит. У загальному випадку він являє собою опосередковану й лімітовану грошовими доходами суспільну потребу. Пропозиція — це адекватне матеріальне забезпечення платоспроможного попиту. На взаємодії попиту та пропозиції побудована система ринкових відносин, яка по-

ступово розширює сферу свого впливу, та механізм саморегуляції, динаміку якого необхідно враховувати при досягненні певного економічного розвитку.

Існують два основних механізми державного впливу на величину сукупного попиту та сукупної пропозиції: через структурний перерозподіл національного доходу та за допомогою контролю над рівнем виробничих витрат підприємств.

Такі виробничі витрати, як вартість спожитої сировини, матеріалів, палива, розмір амортизаційних відрахувань і т. д. є головними автоматичними регуляторами сукупного попиту та сукупної пропозиції. Їх скорочення веде, як правило, до зменшення витрат, а отже, і фонду відшкодування вибулого основного й оборотного капіталів у складі валового суспільного продукту, збільшуючи відповідно обсяги національного доходу (сукупного попиту) і кінцевого продукту (сукупної пропозиції).

Прямий вплив на сукупну пропозицію можливий шляхом зміни податків і субсидій. Збільшення податків з підприємств призводить до зростання питомих виробничих витрат і, як наслідок, до скорочення сукупної пропозиції. Слід відзначити, що в реальній діяльності економіка реагує як на кожну складову економічної політики, так і на їх результативний вплив, тобто на ефективність.

У процесі аналізу структурних зрушень у сукупному суспільному продукті України виділялося два періоди — до та після 1980 р. Слід зазначити, що під час першого періоду відбувалися інтенсивні структурні зміни в напрямі зростання в сукупному суспільному продукті питомої ваги промисловості, транспорту, зв'язку, торгівлі та громадського харчування, сільського господарства. Особливості структурних зрушень у сукупному суспільному продукті України в той період певною мірою позначилися на динаміці ефективності суспільного виробництва.

При формуванні господарських пропорцій та аналізі їх взаємозв'язку з параметрами економічного зростання актуальним є дослідження функціональних структурних зрушень. Проведені дослідження показали, що зміна темпів зростання національного доходу, виробництва валового суспільного продукту, матеріальних витрат, основних виробничих фондів, чисельності зайнятих у матеріальному виробництві та співвідношення темпів зростання суттєво вплинули на продуктивність праці, фондівіддачу й матеріаломісткість. Економічна структура є не тільки результатом, а й фактором економічного зростання. Це зумовлює необхідність зведеної кількісної оцінки структурних зрушень та їх результатів.

Спираючись на прийоми аналізу структурних зрушень та їх впливу на кінцеві результати економічного розвитку, науковці приступили до розробки наукових положень і методик формування перспективної економічної структури господарства України.

Таким чином, відбуваються кількісні та якісні зміни у виробництві, які впливають на кінцевий результат і сприяють економічній стабільності, а потім — поступовому економічному зростанню. Це не тільки зростання обсягів виробництва та накопичення, а й якісне вдосконалення факторів виробництва (особистих, речових, нематеріальних), що забезпечують задоволення потреб людей. Тому необхідно мати такий механізм державного впливу на економіку, який забезпечував би найбільший економічний ефект. Планування розвитку якраз і покликане відіграти роль такого механізму.

2.3. Види й типи прогнозування ТА МАКРОЕКОНОМІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ

2.3.1. Види прогнозів

Економічне прогнозування — це система наукових досліджень про можливі напрями майбутнього розвитку економіки та її окремих галузей. У макроекономічному плануванні воно відіграє особливу роль, тому що дає можливість імовірного бачення досліджуваного об'єкта в майбутньому. Наукове прогнозування є формою наукового передбачення. Воно, як правило, передує розробці соціально-економічних і науково-технічних програм та планів.

Залежно від *сфери застосування* прогнозування буває соціально-економічним і науково-технічним. Соціально-економічне прогнозування дає оцінку можливим перспективним змінам економічних і соціальних умов життєдіяльності суспільства. Науково-технічне прогнозування націлене на розробку наукових, технічних і технологічних засобів реалізації планів соціально-економічного розвитку.

Залежно від *рівня управління* прогнозування поділяється на народногосподарське, галузеве (або регіональне) і прогнозування розвитку підприємств. Народногосподарське прогнозування враховує можливості оптимального досягнення мети виробництва, виконання завдань економічного розвитку. Галузеве прогнозування здійснюється з урахуванням пропозицій різних галузей та регіонів. Прогнозування розвитку фірм, корпорацій, підприємств виконується з урахуванням нових тенденцій економічного й соціального аспекту та найновіших досягнень техніки та технології виробництва.

За *ступенем обґрунтування* прогнози поділяються на пошукові (дослідні) і нормативні. Пошукове прогнозування оцінює перспективні тенденції розвитку економіки, а нормативне пов'язане з визначенням шляхів і термінів досягнення бажаного стану економічного та соціального розвитку країни на основі досягнутих результатів. Нормативне прогнозування здійснюється на базі завчасно визначеної

мети. Його завдання — визначити шляхи й терміни досягнення можливого стану економіки в майбутньому на основі заданих нормативів.

2.3.2. Типи макроекономічних планів

Планування можна визначити як процес послідовного погодження інтересів і визначення завдань як для органів управління народним господарством різного рівня, так і для господарських одиниць.

У минулому про планування казали так: п'ятирічні плани — це плани не тільки розвитку економіки, а й соціального прогресу; вони слугують вищій цілі суспільного виробництва — найбільш повному задоволенню матеріальних і духовних потреб людей. Як це не парадоксально, але весь світ вчився у неіснуючого тепер Держплану, як потрібно планувати, а тому його досвід необхідно вивчати та використовувати в управлінні економікою незалежної України.

У системі державного регулювання найбільшого поширення набули перспективні та поточні плани розвитку економіки країни в цілому, окремих економічних регіонів, галузей виробництва та підприємств. Правильне їх поєднання забезпечує безперервність і координацію планових завдань у часі. Для народного господарства України необхідні плани, розраховані як на тривалий період часу, так і на короткі терміни.

Перспективні плани, розраховані на тривалий період і на серйозний успіх, особливо важливі в теперішній час, коли необхідне відродження економіки України. Без тривалих планів неможливо визначити головні напрями розвитку економіки, здійснити структурні зміни, забезпечити вирішення найважливіших соціальних проблем.

У сучасній економічній літературі виділяються такі *типи макроекономічного планування*: директивне (адміністративно-командне), недирективне, індикативне, довгострокове, середньострокове, структурне, програмне, рамкове, соціальне та ін. Розглянемо перших три типи.

2.3.3. Директивне (адміністративно-командне) планування

Директивне (адміністративно-командне) планування з більшою чи меншою деталізацією розбивки плану по господарських одиницях, як правило, діяло в більшості країн з централізованою плановою економікою. Централізовано розроблені планові показники (обсягу та складу продукції, матеріальних витрат і трудових

ресурсів, капітальних вкладень і т. д.) розбиваються вищою за рівнем ланкою системи управління народним господарством і доводяться нею нижчій за рівнем для виконання в обов'язковому порядку. Виробничі показники задаються в переважній більшості випадків також у натуральному вираженні, а їх виконання забезпечується виділенням відповідних фондів через систему матеріального постачання на основі планових балансів. В умовах централізованої планової економіки виконання виробничих планів стимулювалося також преміями та іншими видами доходів працівників. З роками кількість обов'язкових планових показників у більшості країн було скорочено, змінились також їх склад і характер. Центральні органи формували та контролювали взаємозв'язки постачальників і споживачів по всьому народному господарству.

При директивному плануванні можна виділити такі *стадії*: розробка вищим плановим органом на основі директив уряду проекту плану; визначення планових завдань; обговорення зустрічних планів, які пропонувалися господарськими одиницями; координація пропозицій і їх узагальнення центром; складання народногосподарського плану. Після цього переходять до виконання плану, аналіз результатів якого є одним з важливих вихідних пунктів складання проекту плану на новий період.

Директивне планування сформувалося під впливом цілого ряду об'єктивних факторів: труднощів становлення соціалізму в умовах внутрішнього громадянського протистояння та міжнародної ізоляції, яка відбувалася після другої світової війни; відновлення зруйнованого війною народного господарства; тривалого періоду політики "холодної війни" та ін.

Надмірна державна централізація ресурсів у цих умовах була необхідною, але існували причини й іншого порядку. Справа в тому, що стратегія побудови соціалізму була перекинута вже в другій половині 20-х років, коли замість основ реального соціалізму почав насаджуватися так званий державний соціалізм, і перші спроби відійти від нього в 60-ті роки вже не мали резону. Провалом завершилась і друга спроба реабілітації соціалізму у вигляді перебудовних процесів, розпочатих у середині 80-х років. Розвитку командно-адміністративних методів керівництва сприяв державний монополізм, який охопив як внутрішні економічні процеси, так і зовнішньоекономічні зв'язки. В умовах, коли державі належало 90% всіх основних виробничих фондів і на державних підприємствах вироблялося понад 90% валового національного продукту, ні про яку конкуренцію не могло бути й мови. У цих умовах директивне планування не тільки виключало можливість використання в економіці ринкових важелів розвитку народного господарства, а й отри-

мало право приймати на макрорівні майже всі мікроекономічні рішення. Неминучим наслідком такої економічної політики стали волюнтаризм, суб'єктивізм, політичне чванство, бюрократизм.

2.3.4. Недирективне планування

Недирективне планування — система планового господарства, яка виникла в ході господарських реформ у деяких країнах централізовано-планованої економіки. При такому плануванні народно-господарський план є орієнтиром для окремих господарських одиниць, діяльність яких регулюється з центру за допомогою побічних економічних методів, наприклад заходів фінансової та кредитно-грошової політики. Таким чином, сплановані в центрі показники в натуральному вимірі не розбиваються, як правило, на окремі господарські одиниці, а розроблювані матеріальні баланси є просто частиною засобів прогнозування, які застосовують для складання внутрішньо погодженого плану.

Для досягнення намічених завдань вирішальне значення має *система економічних регуляторів*, роль яких грають ціни, процентна ставка, податки, кредити, валютні курси тощо. При недирективному плануванні в додаток до економічних регуляторів можуть ставитися також державні завдання (замовлення та контракти) і застосовуватись інші адміністративні методи впливу на господарську діяльність підприємств, але вони не є вирішальними при плануванні народного господарства.

Хоча при недирективному плануванні ринкові механізми, особливо товарно-грошові відносини, підпорядковуються плануванню, вони мають широку сферу впливу, особливо у виробництві споживчих товарів і послуг, у сільському господарстві. Важливою рисою недирективного планування є значна, порівняно з директивним плануванням, самостійність господарських одиниць як у формуванні взаємних зв'язків, так і у відносинах з органами державного управління народним господарством.

Господарським ланкам, які не справилися з планом, уже не загрожує адміністративне покарання. Для реалізації недирективних планів вимагається не тільки активне сприяння господарським одиницям, а й надання відповідної значущості економічним регуляторам, які імітують конкуренцію та діяльність ринку. Однак у загальному контексті даному типу планування властиві ті ж недоліки, що й директивному.

У недирективному плануванні поєднуються прогнози безпосередньо некерованої державою господарської діяльності, які частково базуються на накреслених нею заходах щодо виконання планів

(економічного регулювання) державних капітальних вкладень, та інших видів господарської діяльності. На цій стадії можливі консультації з широким колом представників промислових і торгових структур, науково-дослідних інститутів і т. д. План розробляється з метою інформувати господарські одиниці, які діють на різних ділянках народного господарства, про можливі наміри уряду стосовно забезпечення ресурсами, попиту на продукцію та ін.

Підприємства, які не беруть участі в здійсненні якої-небудь централізовано керованої програми розвитку, розробляють плани, керуючись виключно своїми цілями в господарській діяльності та власними оцінками можливого.

2.3.5. Індикативне планування

Планування в умовах ринкових відносин має індикативний (рекомендаційний) характер. Його найважливіші завдання — формування уявлення про майбутню економічну структуру та провідні напрями розвитку шляхом організації приватного та державного секторів економіки, визначення сфер появи гострих проблем, які потребують активного державного втручання, та їх масштабів. План — це система взаємоузгоджених обґрунтувань, які об'єднані спільною метою та визначають терміни, методи та послідовність досягнення мети, виконання програм, робіт і рішень.

Державний економічний план формується урядом з метою реалізації економічної політики держави. Його завдання в умовах ринкової економіки зводиться до наступного: аналізу проблем економіки та формування стратегії їх розв'язання; формування основних напрямів економічної політики уряду на майбутній період; формування економічних орієнтирів для приватного та державного секторів економіки, координації інтересів різних соціальних груп і територій.

Загальна схема індикативного планування та його практичної реалізації має такий вигляд: органи державної влади управління всіх рівнів, виходячи з науково обґрунтованих цілей та пріоритетів розвитку, пропорцій та структури економіки в ринкових умовах, виробляють методи досягнення поставленої мети, в яких головну роль відведено економічним, правовим та адміністративним важелям. Складовою частиною індикативного планування є бюджетне планування як потужний економічний регулятор; у ньому відображаються найважливіші економічні регулятори — податок, кредити, фонди та резерви для фінансування програм [22, с. 42—43].

Індикативний план — це рекомендаційна система планових завдань, націлених на здійснення економічної політики держави, та заходів щодо їх реалізації шляхом створення державою таких умов для функціонування суб'єктів економіки, які б спонукали їх до виконання поставлених завдань.

Індикативне планування характерне для змішаної економіки, де переважає приватна власність на засоби виробництва. Це елементи економічної політики держави, мета якої — здійснити вплив на діяльність господарських структур. Виконання індикативних планів для підприємств приватного сектора необов'язкове, а для підприємств, що знаходяться в державній власності, план може ставити певні обмеження.

Процес планування найчастіше починається з розробки прогнозу економічного розвитку на плановий період і базується або на припущенні постійного здійснення заходів економічної політики, або на врахуванні ефекту заходів, які уряд вирішив здійснити для досягнення поставлених цілей.

В індикативному плані показники містять загальні контури державного прогнозу, але можуть включати й чіткі орієнтири державних витрат і капіталовкладень, тому головним завданням індикативних планів є координація використання державних ресурсів без втручання в оперативну діяльність підприємств. Макроекономічні показники розраховуються для того, щоб вони орієнтували приватний сектор на досягнення можливих обсягів виробництва з урахуванням рівня цін на продукцію та попиту на неї.

В індикативній системі державний сектор сплановано централізовано, а приватний — індивідуально. Державний сектор впливає на приватний і направляє його розвиток за допомогою податкової та кредитної систем. Приватний сектор сприяє державному у виконанні планових показників. Взаємодія між державним і приватним секторами може здійснюватись як на основі обов'язкового застосування важелів економічного механізму, так і на договірних принципах.

Проміжну позицію між державним і приватним секторами займає кооперативний. Він може бути спланований централізовано, але у випадку наявності в ньому приватної власності планування може носити індикативний характер. Однак за наявності змішаної економіки суб'єкт державного управління виконує функції головного координатора національної економіки. Що стосується плану й ринку, то вони виконують різні функції. Оскільки учасники ринку можуть діяти відокремлено, держава змушена приймати господарські рішення з урахуванням ринкового механізму не тільки стосовно приватного сектора, а й щодо власних ланок економіки.

Практика індикативного планування підтверджує, що помилки в планах і прорахунки ринку можливі в певних межах тому, що вони мають властивість взаємно доповнюватись, і їх доцільно поєднувати для досягнення бажаних результатів. У результаті цього товарне виробництво із формального перетворюється в реальне. При індикативному плануванні між планом і ринком формується дієвий “розподіл праці”, у рамках якого план і ринок здатні (до певної міри) компенсувати помилки один одного.

Формування змішаної економіки та її рух до ринку вимагають урахування й використання всіх можливих типів планування.

Розробка індикативних планів міністерств і відомств. Галузеві міністерства та відомства здійснюють регулювання діяльності підприємств і організацій відповідних галузей за допомогою індикативних планів. У цих планах визначаються та містяться основні показники економічного розвитку, а саме:

- суттєві матеріальні, фінансові, відтворювальні пропорції виробництва;
- обсяги виробництва основних видів продукції з виділенням їх для державних та недержавних підприємств;
- забезпечення галузі матеріалами, сировиною, паливно-енергетичними ресурсами з урахуванням обсягів їх можливої економії;
- програми технічного та науково-технологічного розвитку, структурної перебудови, енергозбереження та підвищення конкурентоспроможності продукції;
- програми ринкових перетворень і вдосконалення галузевого управління, регулювання зайнятості на підприємствах, охорони навколишнього природного середовища;
- система економічного та правового впливу на підвідомчі підприємства через державне регулювання.

Індикативні плани міністерств і відомств розглядаються Кабінетом Міністрів України й погоджуються з ним [5, с. 7].

2.3.6. Стратегічне планування. Розробка планів на підприємствах

Протягом останнього десятиріччя в економічній практиці застосовується ще один вид планування, який отримав назву “стратегічне планування”.

Стратег (грец. *strategos*, від *stratos* — військо та *ago* — веду) у давньогрецьких полісах з кінця VI до середини I ст. до нової ери — військовий начальник, наділений широкими військовими та політичними повноваженнями. В Афінах існувала колегія з 10 стратегів: для

командування важкоозброєними піхотинцями, для спорядження флоту, для охорони Пірею, командування військами в походах. Стратеги обиралися народними зборами по одному від кожної філи (племені) строком на один рік. При цьому допускалося багаторазове обрання.

Як і у військовій справі, в економіці можна виділити кілька стратегічних етапів, через те що кожному окремому етапові відповідає необхідний і пристосований до його завдань стратегічний план.

Стратегічний план намічає той шлях, по якому має йти розвиток економіки, і виражає його інтереси на весь стратегічний етап. Перехід від одного етапу до іншого означає момент заміни одного стратегічного плану іншим, який відповідає новому співвідношенню сил і новим завданням суспільства. Стратегічний план дає орієнтири для забезпечення керівництва та умов досягнення поставленої економічної мети.

Тактика (грец. *taktike*) — засоби та прийоми, способи досягнення якої-небудь мети, лінія поведінки кого-небудь. Іншими словами, тактика — це лінія поведінки, розрахована на порівняно короткий період визначення завдань і конкретних форм досягнення поставлених цілей (у нашому випадку — економічних) у даних конкретних умовах. Тактика є частиною стратегії, що підпорядкована їй і обслуговує її.

Розглянемо ці поняття й терміни стосовно системи економічного прогнозування та планування, особливо в умовах формування та дії ринкових відносин.

Стратегічне планування — поняття, яке використовується в ряді країн ринкової економіки й означає оцінку існуючих і очікуваних у майбутньому умов діяльності з урахуванням внутрішніх та зовнішніх факторів. На базі такого аналізу розробляється стратегія розвитку. Стратегічне планування може бути розділене на загальне укрупнене (рамкове) і програмне. Завдання першого — визначення цілей: планування росту на довгострокову перспективу, пристосування до структурних зрушень, отримання необхідного прибутку. Завдання другого — визначення конкретної структури виробництва, вибір ринків збуту тощо. У більшості колишніх країн централізованої планової економіки поняття стратегічного планування довгий час не вживалося взагалі. Воно виникло в країнах з недиригтивним управлінням і стало визначати як рамки діяльності окремих підприємств, так і оцінку галузевих і народногосподарських планів. Стратегічне планування обов'язкове тільки для великих підприємств. Часові горизонти стратегічного планування співпадають з періодами народногосподарського довгострокового планування. Стратегічне планування широко використовується при обґрунтуванні інвестиційної політики.

Стратегічний план розробляється на майбутнє (перспективу) і має обґрунтовуватись як аналізом минулого, так і серйозними дослідженнями. Стратегічні плани розробляються з таким розрахунком, щоб вони не тільки залишалися цілісними впродовж значного відрізка часу, а й були достатньо гнучкими, щоб за необхідності можна було здійснити їх модифікацію чи переорієнтацію. Стратегічний план слід розглядати як програму, яка координує діяльність протягом тривалого періоду часу та, постійно змінюючи ділові й соціальні обставини, викликає необхідність її систематичного коригування.

Сучасний темп збільшення обсягу знань настільки великий, що стратегічне планування — єдиний спосіб прогнозування майбутніх можливостей. Воно забезпечує керівним органам країни можливість розробки плану на тривалий період. Стратегічне планування є також основою для прийняття рішень. Знання того, що необхідно досягти в майбутньому, допомагає уточнити найбільш доцільні шляхи дій.

Поточні плани розробляються на основі стратегічних планів і погоджуються з ними.

Перейдемо до розгляду тактичних та стратегічних методів макроекономічного планування. Необхідно зразу відзначити, що одні й ті ж рішення одному здаються стратегічними, іншому — тактичними. *Різнця між тактичним і стратегічним плануванням* має три аспекти.

1. Стратегічне планування пов'язане з рішеннями, наслідки яких проявляються протягом тривалого часу та які важко відмінити або виправити. Наприклад, планування виробництва обсягу продукції на наступний тиждень є більшою мірою тактичним і меншою — стратегічним, ніж планування нового виробничого комплексу або нової системи збуту. Як правило, стратегічне планування пов'язане з довгостроковими періодами, а тактичне — з короткими. Слід відзначити, що в господарській діяльності доводиться використовувати обидва методи планування. Вони доповнюють один одного, як два боки однієї медалі.

2. Стратегічне планування характеризується широтою розмаху, а тактичне — певною вузькістю, хоча широта й вузькість — поняття відносні. Стратегічний план для відділу може бути тактичним для більш високого підрозділу.

3. Тактичне планування займається вибором засобів для виконання намічених цілей. Цілі звичайно задаються на вищому рівні управління. Стратегічне планування займається визначенням цілей і вибором засобів для їх реалізації.

Стратегічне планування — довгострокове, комплексне, зорієнтоване на кінцеві результати. Але для досягнення найбільшого успіху необхідне й тактичне, і стратегічне планування.

Своєрідність стратегічного планування як системи управління визначається його *принципами*, першим з яких є *селективність* при орієнтації на цілі глобального характеру. Поставивши питання про визначення генеральної мети діяльності, велика корпорація аналізує своє функціональне призначення в системі світового господарства й міжнародного розподілу праці незалежно від національних, державних, регіональних та інших кордонів. Виробничо-господарська місія — набір певних параметрів, які описують характер зовнішнього для корпорації середовища, що дає змогу визначити певні стратегічні зони господарювання, окремі сегменти, доступні для проведення операцій. Аналіз поточних значень параметрів і їх прогноз дають можливість сформулювати “стратегічний фокус” — пріоритетний напрям, на який необхідно сконцентрувати увагу та ресурси. Сфера пріоритетів має бути обмеженою, оскільки одночасна реалізація кількох стратегічних цілей реально нездійсненна.

Другим важливим принципом стратегічного планування є *багато-варіантність* планових розрахунків. Невідповідність між бажаною стратегічною метою та поточним станом корпорації визначається великою кількістю шляхів досягнення мети. Беручи до уваги фактори ризику та невизначеність розвитку зовнішнього середовища, вибрати єдину стратегію розвитку практично неможливо.

Наступний принцип — комплексність розробки стратегії. Він означає, що кожний альтернативний варіант передбачає аналіз усіх без винятку питань його фінансової, ресурсної й організаційної забезпеченості, визначення та погодження часових і кількісних параметрів. Виділення ресурсів для досягнення тільки конкретної цілі гарантує стабільність реалізації стратегії, хоча обмежує можливість маневрування.

Вищезгадані основні принципи: селективність, альтернативність, комплексність — створюють основу специфічної для стратегічного планування *системи “портфельного планування”*, яка використовується практично, коли з великої кількості альтернативних стратегій вибрана базова, а решта залишається в портфелі.

Розробка стратегії здійснюється по етапах, які включають усі необхідні елементи циклу прийняття управлінського рішення: збір і аналіз інформації, оцінку й відбір альтернатив, контроль і корекцію реалізації. Специфіка принципів стратегічного планування висуває на особливо важливе місце етап *аналізу*. Він включає: сукупність маркетингових досліджень — виявлення тенденцій розвитку ринків і їх

сегментів, тестування, аналіз пробних продаж; оцінку інноваційних і виробничих можливостей корпорацій; визначення напрямків соціально-політичного та макроекономічного розвитку.

На рівні держави стратегічний план відображає основні напрями діяльності апарату на поліпшення політичного й економічного стану України у світовому співтоваристві, а також намічає цілі, здійснення яких дає змогу поліпшити ситуацію всередині країни, досягти певного прогресу.

Поряд з розробкою загальнодержавних стратегічних планів у розвинутих країнах здійснюється галузеве планування у формі розробки та виконання програм стратегічного розвитку базових галузей виробництва. Ця форма управління на практиці отримала назву *промислової політики*.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що прогнозування є стратегією, оскільки воно охоплює тривалий період часу, а планування виконує функції тактики.

Очевидно й те, що планування ділиться на дві великі частини: стратегічне й тактичне,— хоча ці дві гілки планування значною мірою взаємозалежні й такою ж мірою взаємопов'язані.

Економічна стратегія — це мистецтво керівництва в забезпеченні стабільного економічного розвитку, його прогнозування та планування, забезпечення фінансової стабілізації та стимулюючої податкової політики, структурних перетворень і визначення їх пріоритетів, а також зміна форм власності, політики зайнятості, грошово-кредитної та регіональної політики, політики зовнішньоекономічної діяльності й обслуговування боргів.

Стосовно економіки стратегія при вирішенні завдань, що стоять перед нею, залежить від політики, якій вона підпорядковується. Стратегія враховує економічні, політичні, військові та моральні можливості не тільки своєї країни, а й наших конкурентів і суперників.

Таким чином, економічна стратегія — це генеральна лінія, яка націлена на вирішення головних завдань певного періоду, на досягнення фундаментальних довгострокових цілей; вона включає в себе визначення головного напрямку засобів і шляхів виконання поставлених економічних завдань.

Стратегічний план — це документ, який відображає перспективу розвитку та господарювання підприємства, що розробляється виходячи з очікуваної кон'юнктури ринку, наявних потужностей, технологій і науково-технічних знань та можливостей їх розширення, удосконалення або реконструкції чи перепрофілювання з метою досягнення найбільш ефективних результатів.

Державний вплив на формування виробничих програм підприємств, основаних на державній власності, здійснюється без втручання в їх господарську діяльність у вигляді розробки стратегічних планів і планових виробничих контрактів. Система впливу на діяльність суб'єктів підприємницької діяльності створюється за допомогою економічних, правових і адміністративних важелів, встановлення відповідними міністерствами, відомствами та державними адміністраціями мінімально необхідних завдань щодо виробництва найважливіших видів промислової та сільськогосподарської продукції, а також поставок за державним контрактом.

Розробка стратегічних планів на підприємствах полягає в такому:

- визначенні попиту на продукцію, що виробляється або може бути вироблена, прогнозуванні її збуту та можливостей збільшення експорту й зменшення імпорту, збільшення на цій основі обсягів виробництва та реалізації продукції;
- перевіряти збалансованості прийнятих обсягів з наявними потужностями й технологічним забезпеченням, а також розробці заходів, спрямованих на реконструкцію й технічне переоснащення виробничих потужностей з урахуванням екологічних вимог і конкретних пропозицій щодо поставок устаткування та матеріальних ресурсів на такі цілі;
- вивченні можливостей забезпечення виробництва матеріально-технічними ресурсами;
- визначенні перспектив соціального стану трудового колективу: кількості робочих місць (у тому числі тих, що вивільнятимуться у сфері матеріального виробництва), оплати праці, витрат прибутку на соціальні цілі;
- вивченні можливостей фінансування заходів плану за рахунок власного прибутку, державних асигнувань, кредитів, іноземних інвестицій тощо;
- визначенні кінцевих результатів роботи підприємства за даним планом і обсягів виробництва та реалізації продукції, собівартості та ціни, чистого прибутку, ефективності, ступеню ризику.

Планові виробничі контракти розробляються підприємствами державної форми власності на основі завдань вищого за рівнем органу влади й погоджуються з ним за показниками, які містяться в рішеннях уряду. У планових виробничих контрактах встановлюються обсяги виробництва продукції та надання послуг населенню, іншим підприємствам або державі, а також визначаються обов'язки сторін. Поряд з плановими виробничими контрактами державні підприємства розробляють, у міру необхідності, бізнес-плани, інвестиційні проекти тощо.

Підприємства недержавного сектора економіки беруть участь у розробці та виконанні планів на основі узгодження своїх намірів з державними адміністраціями регіонів з питань, що входять до їх компетенції. Обов'язковими для них є тільки ті планові показники та зобов'язання, що закріплені в їх договорах з міністерствами й відомствами та державними адміністраціями регіонів [5, с. 8—9].

Інституціональні одиниці всіх форм власності розробляють *бізнес-плани*, що моделюють програму їх діяльності в плановому періоді. Бізнес-план має враховувати насамперед внутрішні виробничі резерви підприємства, а його розробка — включати такі етапи:

- маркетингове вивчення ринку, його обсягу, умов конкуренції, міри ризику, попиту на ті чи інші товари та послуги, а також їх пропозиції;
- формування цілей і завдань виробничої та комерційної діяльності підприємства з урахуванням економічної кон'юнктури ринку;
- розробку основних розділів бізнес-плану, конкретну оцінку ефективності кінцевих результатів, передбачених у плані.

На основі бізнес-плану підприємство оформляє свої наміри для повідомлення галузевих, територіальних і центральних органів влади з урахуванням їх централізованих замовлень [27, с. 16].

Погоджені та прийняті показники планів підприємств і організацій (незалежно від форм власності) у встановлені терміни подаються відповідним міністерствам, відомствам і адміністраціям місцевих рад для узагальнення та отримання реальної картини, яка складається в регіоні в результаті досягнення цих показників.

3. МЕТОДИ ПРОГНОЗУВАННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Методи економічного прогнозування — це сукупність способів і прийомів розробки прогнозів, які дозволяють на основі аналізу даних ретроспективного періоду, зовнішніх і внутрішніх факторів впливу, а також їх кількісних змін здійснити переконливі передбачення стосовно майбутнього розвитку економіки чи суспільства в цілому.

На сучасному етапі використовується цілий комплекс методів прогнозування (див. схему 1) [41, с. 78].

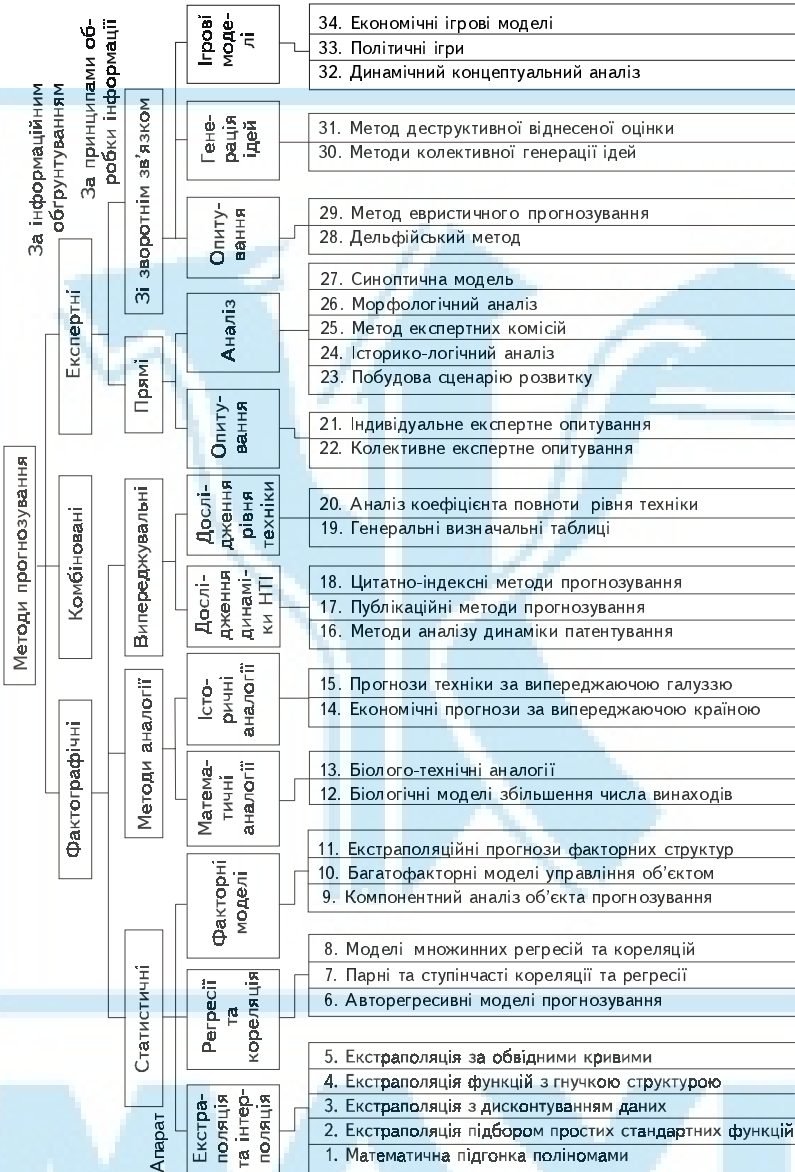

Схема 1. Системи методів сучасного прогнозування

Прогнози є одним із найважливіших завдань економістів. Хороший прогноз висвітлює економічну діяльність у майбутньому й допомагає керівникам різних рівнів пристосувати свої дії до нових економічних умов. Спершу економісти розробляли прогнози, розглядаючи широкий набір таких даних, як гроші, перевезення вантажів чи виробництво найважливіших видів промислової продукції. Завдяки використанню статистичних методів та електронно-обчислювальної техніки прогнозування вийшло на якісно новий рівень. Сьогодні для прогнозування використовується статистична інформація, яка описує процеси за минулі роки, та проводиться експертна оцінка тенденцій змін макроекономічних показників. Об'єктами прогнозування є економіка, її галузі, регіони, форми власності тощо.

Для вибору методу прогнозування слід визначити мету й завдання прогнозу та період, на який він формується, врахувати специфіку об'єкта прогнозування, види, повноту та вірогідність вхідної інформації, а також ряд інших факторів.

Методи прогнозування мають відповідати таким вимогам: поєднання суб'єктивної цінності й об'єктивної значущості оцінок; чітке застосування оцінок, яке не допускає різних тлумачень щодо вибору методів; створення можливості накопичення статистичної інформації та її використання для прогнозування. Система оцінки та вибору методів прогнозування включає такі блоки: рестроспективного аналізу, завдання, зовнішніх і внутрішніх зв'язків об'єкта, відповідності та придатності вихідної інформації.

Виходячи із цілей прогнозу, здійснюється вибір його виду. У даний час, за оцінками вчених, нараховується понад 150 різних методів прогнозування, але на практиці використовується тільки два-три десятки.

За ступенем формалізації методи економічного прогнозування можна розділити на інтуїтивні (експертні) та формалізовані.

3.1. ІНТУЇТИВНІ (ЕКСПЕРТНІ) МЕТОДИ ПРОГНОЗУВАННЯ

Інтуїтивні методи прогнозування в історичному аспекті були першими.

У двадцятому сторіччі завдяки бурхливому розвитку економіко-математичних методів та електронно-обчислювальної техніки інтуїтивні методи було витіснено на задній план. В останні роки вони переживають своє відродження на якісно новому рівні. Інтуїтивні методи прогнозування використовуються в тих випадках, коли неможливо врахувати вплив багатьох факторів через значну складність об'єкта прогнозування.

Серед інтуїтивних методів важливе місце відводиться *методу експертних оцінок*, в основі якого лежить використання оцінок певної групи людей — висококваліфікованих спеціалістів (експертів). Для отримання таких оцінок можуть використовуватись анкети, опитування, таблиці та інші документи, за допомогою яких здійснюється збирання необхідної інформації. Існують очні, заочні, відкриті та закриті види опитувань.

При цьому розрізняють індивідуальні та колективні експертні оцінки.

До складу *індивідуальних експертних оцінок* входять: метод “інтерв’ю”, при якому здійснюється безпосередній контакт експерта зі спеціалістом за схемою “запитання—відповідь”; аналітичний метод, при якому створюється певна прогнозована ситуація, складаються аналітичні доповідні записки; метод написання сценарію, який базується на визначенні логіки процесу чи явища в часі за різних умов.

Колективні експертні оцінки включають у себе такі методи: комісій, колективної генерації ідей (“мозкової атаки”), “Дельфі”, матричний. Ця група методів базується на тому, що, по-перше, при колективному мисленні вища точність результату та, по-друге, при обробці індивідуальних незалежних оцінок, які дають експерти, можуть виникнути раціональні ідеї.

Суть методу колективної експертної оцінки для розробки прогнозів полягає у визначенні погодженості думок експертів з перспективних напрямів розвитку об’єкта прогнозування, які сформульовані раніше окремими спеціалістами, а також в оцінці розвитку об’єкта, яка не може бути визначена іншими методами (наприклад, аналітичним розрахунком, експериментом та ін.).

Метод колективної генерації ідей (“мозкова атака”) дає змогу отримати продуктивні результати за короткий період часу й залучити всіх експертів до активного творчого процесу.

Застосування інтуїтивних методів у наш час пов’язане з підвищеним динамізмом структурного зрушення ВВП світової економіки, а також з тим, що ряд показників, які є необхідними для побудови сучасних моделей, не можуть бути визначені суто математично зі статистичних даних. За один—три роки (період найближчого прогнозування) продукція народного споживання, на яку в попередні роки підвищився попит, може стати нікому не потрібною. Попит на засоби виробництва завжди відрізнявся порівняною стабільністю, але у зв’язку з вибуховим підвищенням наукомісткості та швидким розвитком технологій він також дуже швидко змінюється.

Оскільки експертні оцінки є інтегральною сумою прогнозів незалежних експертів, вони незалежні від обрання конкретних моделей

чи математичних методів. Розробка досконалих технологій експертних оцінок та методик об'єктивізації їх результатів, по-перше, дали змогу об'єктивно підвищити рівень надійності експертиз, а по-друге, поліпшити їх сумісність із формалізованими.

3.2. ФОРМАЛІЗОВАНІ МЕТОДИ ПРОГНОЗУВАННЯ (ЕКСТРАПОЛЯЦІЇ ТА МОДЕЛЮВАННЯ)

Формалізовані методи прогнозування базуються на аналітичних сітках, що містять рівняння, які репрезентують і сукупний попит, і сукупну пропозицію. Застосовуючи техніку сучасної економетрії, кожне рівняння “припасовують” до даних, щоб одержати параметричні оцінки (такі, як гранична схильність до споживання, зростання потенційного ВВП, рівняння попиту на гроші тощо). Звичайно, на кожній стадії автори моделей використовують свій власний досвід і розсудливість, щоб оцінити, чи прийнятні результати. Після зведення моделей докупи вони розглядаються як система рівнянь. У малих моделях є один або два десятки рівнянь, великі системи містять від кількох сотень до десятків тисяч змінних. Оскільки зовнішні та політичні змінні точно визначені (населення, урядові видатки та ставки оподаткування, монетарна політика та ін.), то система рівнянь моделює важливі економічні зміни на майбутнє.

До групи формалізованих методів входять методи екстраполяції та моделювання.

Метод екстраполяції — один з основних у прогнозуванні економіки. Він передбачає, що на основі статистичних даних досліджуються закономірності й тенденції економічних явищ. Цей метод ґрунтується на припущенні, що незмінні фактори при розвитку даного явища в минулому будуть діяти й у майбутньому. При формуванні прогнозу з допомогою екстраполяції виходять з тенденцій зміни тих чи інших кількісних характеристик об'єкта. Екстраполюються оціночні, функціональні, системні та структурні характеристики. Екстраполяційні методи є найбільш поширеними й розробленими.

Один зі способів прогнозування базується на застосуванні *індексу випереджаючих показників*, у який включається певна кількість рядів статистичних даних, у тому числі такі як: курс акцій, кількість виданих ліцензій на будівництво, вартість обсягів замовлень підприємствам на устаткування, пропозиції грошей та ін. Як правило, зміни величин цих показників передують змінам в економіці: зменшення їх значень є попередженням про те, що наближається спад.

Важливою особливістю річних прогнозів на макроекономічному рівні, що розробляються в Україні, є їх побудова на основі монетарних змінних — таких, як індекси цін, швидкість обороту грошей, процентні ставки, дефіцит бюджету, випуск облігацій, обмінний курс, зовнішні прями інвестиції. Усі ці змінні сфокусовані на одному показнику, навколо якого й будується річний макроекономічний прогноз щодо рівня інфляції. Даний узагальнюючий показник характеризує один бік основного закону ринкової економіки — попит. Однак змінні, сфокусовані на узагальнюючому показнику, що характеризує пропозицію як другий бік основного закону ринкової економіки, не визначені.

При цьому слід відзначити, що методи екстраполяції можуть бути не тільки простими, а й складними. З допомогою складних методів екстраполюються кількісні параметри великих систем — характеристики економічного, наукового та виробничого потенціалів, дані про результативність науково-технічного прогресу тощо.

Метод нормативного прогнозування. Під нормативним (цільовим) прогнозуванням розуміють пошук оптимального шляху досягнення певної кінцевої мети, передбаченої завданням у майбутньому.

Цей метод застосовується тоді, коли мета прогнозування економіки визначена й треба обумовити сукупність розподілених у часі та взаємопов'язаних елементів, що забезпечують досягнення цієї мети найбільш ефективним шляхом. Іншими словами, для певного відрізка часу в перспективі встановлюється фіксоване значення прогнозованого показника — норматив. Суть нормативного прогнозування полягає у виборі оптимального шляху для досягнення поставленої мети [22, с. 59].

Поширеним методом прогнозування є *моделювання*. Цей метод вважається достатньо ефективним засобом прогнозування можливого явища, нових або майбутніх економічних і технічних засобів і рішень. Вперше для цілей прогнозування складання моделей було розпочато в економіці з метою вирішення завдань організаційного управління, які характеризуються великою розмірністю та складністю та які неможливо вирішити з допомогою математичного програмування та аналізу в рамках теорії ймовірності.

Слово “модель” походить від латинського “modulus”, що означає “міра, зразок”. У науці термін “модель” означає певний умовний образ об'єкта дослідження, а в прогнозуванні — економічні чи соціальні процеси.

Модель є одним з важливих інструментів економічного прогнозування, наукового пізнання досліджуваного процесу. Конструювання моделі на основі попереднього вивчення об'єкта й визначення

його суттєвих характеристик, експериментальний і теоретичний аналіз моделей, співставлення результатів з даними об'єкта, коригування моделі складають зміст методу моделювання.

Засобом вивчення закономірностей розвитку економіки та соціальних процесів є *економіко-математична модель*. Вона являє собою систему формалізованих співвідношень, які описують основні взаємозв'язки елементів, що створюють економічну систему [22, с. 68].

Система економіко-математичних моделей економетричного типу служить для опису відносно складних процесів економічного чи соціального характеру. Економетричне моделювання ґрунтується на обробці статистичної інформації ретроспективного характеру, оцінці окремих змінних величин і їх параметрів.

Певні види моделей економічного та соціального прогнозування можуть класифікуватися залежно від критерію оптимізації або найкращого очікуваного результату. Наприклад, розрізняють економічні моделі, в яких мінімізуються витрати, та моделі, в яких бажано отримати, наприклад, максимум продукції.

З урахуванням фактору часу моделі можуть бути статичними (коли обмеження в моделі встановлюються для одного визначеного відрізка часу протягом планового періоду, і при цьому мінімізуються витрати й максимізується кінцевий результат) або динамічними (у цьому випадку обмеження встановлюються для кількох відрізків часу також при мінімізації або максимізації ефекту за весь плановий період).

Прийнято розрізняти такі *економетричні моделі*:

- моделі вартості та моделі розширеного відтворення. Вивчення економічних явищ з допомогою цих моделей дозволяє вирішувати такі питання, як вибір політики ціноутворення, перспектив розвитку економіки та ін.;
- одно- та двогалузеві моделі (моделі міжгалузевих балансів) дають змогу зробити висновки про можливі темпи розвитку, перспективи використання науково-технічного прогресу; з їх допомогою розробляється міжгалузевий баланс, плани розвитку окремих галузей економіки та промисловості;
- моделі, які придатні для аналізу та оцінки функціонування окремих галузей чи регіонів або спеціальних економічних завдань.

Один і той же тип моделей може бути застосований до різних економічних об'єктів. Залежно від рівня агрегування показників розвитку розрізняють *макроекономічні, міжгалузеві, галузеві, міжрегіональні, регіональні моделі*.

Економіко-математичні моделі широко використовуються також при складанні економічних прогнозів на макроекономічному рівні. До таких передусім належать однофакторні та багатофакторні моделі економічного росту й розподілу національного доходу, структурні, імітаційні міжгалузеві, галузеві моделі, моделі відтворення основних фондів і руху інвестиційних потоків, рівня життя та структури споживання, сітьові моделі, моделі розподілу заробітної плати та доходів та ін.

У системі макроекономічних моделей економічне прогнозування пов'язане з дослідженням факторного, лагового та структурного аспектів збалансованості національної економіки та їх синтезу на основі принципу оптимальності.

Факторний аспект збалансованості національної економіки ґрунтується на взаємозв'язку між обсягом випуску продукції та витратами на виробництво. Він зводиться до визначення такої пропорції між факторами виробництва, яка дозволяє забезпечити заданий обсяг випуску продукції. Кількісні пропорції між обсягами виробництва та факторами його росту можуть визначитися на основі показників витрат живої й уречевленої праці.

Лаговий аспект. Лаг, часовий лаг, лаг запізнення — відрізок часу t , за який зміна аргументу призводить до зміни сумарного показника. Наявність запізнення означає, що вплив змінної x на змінну y не проявляється негайно, а розтягується на певний проміжок часу. В економічних моделях урахуванню підлягають лаги, наприклад, між капітальними витратами та введенням об'єкта в дію, між науковим відкриттям і його впровадженням та ін.

Лаговий аспект збалансованості ґрунтується на розподілі часу витрат виробництва та досягнутого при їх взаємодії ефекту. Головні лагові характеристики пов'язані з відтворенням основних фондів. Метод досягнення лагової збалансованості ґрунтується на рівняннях із зосередженням запізнень між витратами та викликаним ними ефектом, що пов'язані з урахуванням залежності лагових характеристик від темпів росту показників, які визначають процес відновлення основних фондів. Цей метод дає змогу розробити цілу сім'ю моделей, які відрізняються способами запізнення динаміки показників, що визначають процес відтворення основних фондів, кількості джерел надходження та вибуття капітальних вкладень і основних фондів, їх видової структури.

Структурний аспект збалансованості національної економіки ґрунтується як на пропорціях між I і II підрозділами суспільного виробництва, так і на взаємозв'язках міжгалузевих потоків продукції.

Структурні міжгалузеві моделі широко використовуються для складання прогнозу галузевої структури виробництва, основних виробничих фондів, капітальних вкладень і трудових ресурсів. Виробництво валового суспільного продукту може бути забезпечене при різній інтенсивності потоків взаємозамінних предметів праці, а відповідно при різному співвідношенні проміжної та кінцевої продукції.

Моделі складаються з великого числа рівнянь, кожне з яких описує той чи інший бік розвитку економіки. Вони базуються на припущеннях про можливі зміни грошової, бюджетної та податкової політики, про рівень цін на енергоносії, зокрема нафту, які вводяться в модель як зовнішні змінні. При цьому не слід забувати, що цінність таких прогнозів цілковито залежить від правильності передбачень і динаміки зовнішніх змінних. Вибір моделей прогнозування макроекономічних показників залежить від критеріїв оптимізації й отримання найкращих бажаних результатів. Моделі можуть бути представлені у вигляді не тільки математичних формул, а й діаграм, графіків, макетів.

За останні роки в Україні прогнозування здійснюється на короткостроковий період — рік з розбивкою по кварталах. Відсутність державної концепції прогнозування й планування та їх чіткого розмежування призводить до поєднання цих різних економічних категорій в одне ціле — річне прогнозування. Це ускладнює не тільки наукове обґрунтування процесів прогнозування й планування, а й їх практичну реалізацію [29, с. 20].

Виходячи з цього, системи макроекономічних моделей динаміки та структури національної економіки, які застосовуються в прогнозуванні, відображають різні аспекти економічного зростання.

4. МЕТОДИ МАКРОЕКОНОМІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ

Методи планування — це система засобів розробки, обґрунтування, взаємоузгодження й оптимізації планових завдань і показників. До методів макроекономічного планування належать аналітичний, балансовий, нормативний, метод оптимізації рішення, програмно-цільовий та програмно-ресурсний. За допомогою аналітичного методу здійснюється вивчення економічної кон'юнктури в минулому та сучасному періодах, а також досягнутого рівня як вихідної бази для макроекономічного планування. До основних методів планування належать: *балансовий*, який полягає в розробці й застосуванні системи взаємопов'язаних матеріальних, трудових і вартісних

балансів, що передбачають пропорційність розвитку економіки, взаємну відповідність пов'язаних між собою елементів і сфер суспільного виробництва, галузей, виробництв і регіонів; *нормативний*, який полягає в регулюванні пропорцій, витрат і результатів діяльності виробничих і невиробничих ланок, обґрунтуванні планових завдань і показників з допомогою технічних, техніко-економічних, економічних та інших нормативів (податків, плати за ресурси, нормативів розподілу прибутку, цін, відсотків за кредити та ін.).

Методи планування взаємопов'язані. Так, балансовий метод передбачає широке застосування нормативів, на основі яких визначаються потреби в засобах виробництва та продукції; під час розробки комплексних програм застосовуються як нормативний, так і балансовий методи.

4.1. БАЛАНСОВИЙ МЕТОД ПЛАНУВАННЯ

Цей метод застосовується для забезпечення погодження потреб і ресурсів, визначення пропорцій розвитку економіки відповідно до вимог об'єктивних економічних законів. У практиці планування використовуються матеріальні, трудові, міжгалузевий, сукупний фінансовий, зовнішньоторговельний, платіжний та інші баланси.

Матеріальний баланс — це документ, який містить показники забезпечення оптимального співвідношення наявних засобів виробництва та потреб народного господарства в них, яке б гарантувало ефективний розвиток окремих галузей промисловості та народного господарства, капітального будівництва, а також виконання окремих програм і т. д.

Розрізняють такі матеріальні баланси: за поділом суспільного продукту — баланси засобів виробництва та предметів споживання; за періодом виконання або дії — довгострокові та короткострокові; за одиницями виміру — натуральні, вартісні, натурально-вартісні; за базовою моделлю — однопродуктові, багатопродуктові, міжгалузевий; за розрізом планування — галузеві й територіальні.

Трудові баланси — це зведений баланс трудових ресурсів, баланс робочої сили за окремими галузями, баланси кваліфікованих кадрів, спеціалістів та ін. Баланси трудових ресурсів розробляються для країни, області, економічних і адміністративних районів.

Міжгалузевий баланс — це розгорнута схема балансів суспільного продукту. У ньому детально розшифровуються основні народногосподарські пропорції розвитку окремих галузей [22, с. 66—67].

В економічній практиці для планування широко використовується система балансу народного господарства (БНГ).

Баланс народного господарства — це система найбільш загальних економічних показників, об'єднаних у балансові таблиці, що характеризують матеріальні умови та наслідки розширеного відтворення в усіх галузях і секторах, а також обсяги, темпи й основні пропорції розвитку економіки. БНГ дає змогу визначити основні макроекономічні показники й складні народногосподарські пропорції: співвідношення між виробництвом, споживанням і нагромадженням суспільного продукту; між виробництвом, основними фондами й трудовими ресурсами, між двома підрозділами суспільного виробництва; соціальними секторами й групами населення в процесі відтворення доходів. Отже, у БНГ узагальнюються та поєднуються процеси економічного розвитку, визначаються напрями підтримання пропорційності в розвитку економіки. Головним завданням БНГ є забезпечення збалансованості обсягу й структури суспільних потреб з обсягом і структурою суспільного виробництва. Він вирішує й інші завдання.

БНГ розробляється у вигляді балансових таблиць, що дає змогу здійснювати взаємозв'язок і збалансування економічних процесів, показників. Основними з них є баланси суспільного продукту, національного доходу, основних фондів, трудових ресурсів і ринку праці, національного багатства, міжгалузевий баланс виробництва й розподілу продукції, а також системи важливих матеріальних та фінансових балансів і розрахунків. Конкретним змістом БНГ є економічні показники, які характеризують процеси, явища та категорії розширеного відтворення [36].

В умовах інтеграції БНГ методика розрахунку показника валового національного продукту опирається на діючу систему макроекономічних показників БНГ. З урахуванням цього ВВП дорівнює сумі кінцевого продукту й вартості послуг, або національного доходу, використаного на споживання й нагромадження, амортизації та вартості послуг. При цьому слід наголосити, що показники кінцевого продукту й національного доходу, який використовується на споживання та нагромадження, включають також результати зовнішньоекономічної діяльності.

Відхід від багатьох догм, що панували в нашому економічному житті в минулому й виявили свою неспроможність щодо національного та світового досвіду, вимагає запровадження нової системи національного прогнозування та планування.

Йдеться про перехід від балансів народного господарства (БНГ) до системи національних рахунків (СНР).

Показники національного доходу та ВВП (ВВП) відрізняються від БНГ і СНР насамперед тим, що в балансах вони ув'язуються виключно зі сферою матеріального виробництва. У СНР агрегатні показни-

ки охоплюють результати діяльності всієї економіки, включаючи виробничу та невиробничу сфери.

Тому частина доходів, створених у сфері послуг, при обчисленні національного доходу в СНР ураховується, а при його обчисленні в БНГ — ні. У зв'язку з початком переходу до СНР в Україні великого значення набуває використання методологічно обґрунтованих підходів до планування та прогнозування національного доходу, ВВП (ВВП) та їх модифікацій — чистого національного та чистого внутрішнього продуктів (ЧНП, ЧВП). Для розрахунків цих та інших пов'язаних з ними показників призначена група поточних рахунків, що включають рахунки виробництва, розподілу та використання доходів.

До останнього часу в статистиці *міжгалузевий баланс* розроблявся за існуючою технологією балансу народного господарства. Перший міжгалузевий баланс виробництва та розподілу продукції в народному господарстві було розроблено в 1961 році. Останній раз балансові розрахунки були виконані в 1987 р. по 110 галузях виробничої сфери. Починаючи з 1989 р. розрахунки міжгалузевого балансу проводилися щорічно за скороченою програмою — по 18, а потім — по 23 галузях виробничої сфери.

Крім того, розробляються *однопродуктові* та *багатопродуктові баланси*, які дають змогу простежити рух та споживання окремих найбільш стратегічно важливих позицій товарного ринку. Слід зазначити, що в США багатопродуктові баланси розробляють з урахуванням більш ніж 600 найменувань продукції. У нас же кількість позицій не перевищувала 160.

У зв'язку з розвитком ринкових відносин в Україні виникла необхідність переходу до міжнародної системи обліку та статистики, зокрема розробки звітного міжгалузевого балансу за методикою системи національних рахунків (СНР).

Балансовий метод, або, як його ще називають, сальдовий, використовують у тих випадках, коли відомі загальні відхилення для показника, який вивчається, а також вплив усіх факторів, за винятком одного. Вплив невідомої складової визначається шляхом віднімання від загального відхилення всіх відомих складових. Цей метод є одним із способів виявлення певних якісних співвідношень. Він служить для аналізу господарських резервів, установлення матеріальних, вартісних і трудових пропорцій, забезпечення оптимального та збалансованого розвитку виробництва.

Балансовий метод використовується під час розробки моделей на макрорівні. Аналіз минулого та прогноз майбутнього розвитку здійснюється як у цінах поточного року, так і в порівнянних. Міжгалузеві баланси можуть використовуватися з метою прогнозування розвитку промисловості та її галузей, якщо їх дані пов'язані з даними форми ЗГ (загальногалузєва) та інших звітних форм, які надходять більш ніж з піврічним інтервалом після закінчення звітного періоду.

У балансовому методі прогнозування всі розрахунки виконуються послідовно рік за роком.

Ще один спосіб прогнозування базується на матриці прямих матеріальних витрат на продукцію кожної галузі. За роки, для яких є звітні міжгалузеві баланси, витрати беруться прямо з них, а за ті, для яких балансів немає, проставляються дані за останній рік з урахуванням можливого впливу науково-технічного прогресу та структурних змін у галузі, а також припускається, що зростання цін у прогнозному періоді буде однаковим у всіх галузях матеріального виробництва. Отриману матрицю коригують з урахуванням даних зведеної таблиці ланцюгових індексів цін на продукцію за минулі роки, а на майбутні роки — на основі даних, що “лежать на поверхні”. Ці дані зводять у таблицю, в якій рядки, що характеризують роки, проставляються як ланцюгові індекси середніх за рік цін на продукцію тієї галузі, назва якої наводиться в даному рядку.

4.2. НОРМАТИВНИЙ МЕТОД ПЛАНУВАННЯ

Нормативний метод планування — це один із методів розробки та обґрунтування планів, а також регулювання діяльності виробничих і невиробничих ланок економіки за допомогою норм і нормативів. У плануванні використовується система взаємопов'язаних норм і нормативів, яка відображає єдність процесу суспільного відтворення та ґрунтується на таких принципах: єдиний методологічний підхід до формування норм і нормативів незалежно від рівнів управління та горизонтів планування; прогресивність норм і нормативів внаслідок відображення в них науково-технічних досягнень, передових методів організації виробництва та праці; систематичне оновлення норм і нормативів відповідно до змін умов виробничої діяльності; порівнянність норм і нормативів, які застосовуються на різних рівнях управління, можливість їх укрупнення або деталізації.

За допомогою норм встановлюється максимально допустимий рівень матеріальних, трудових і фінансових витрат у запланованому періоді. Використання науково обґрунтованої системи норм і норма-

тивів сприяє комплексному вирішенню завдань планування та управління.

Нормативний метод використовується на всіх стадіях планової роботи: у ході економічного аналізу результатів господарської діяльності, у процесі визначення потреби в різних видах ресурсів. Економічні норми та нормативи — це науково обґрунтовані величини, що характеризують кількісну та якісну міру витрат робочого часу, матеріалів і грошей. Наприклад, нормативи матеріальних витрат можуть характеризувати питомі витрати сировини та матеріалів на одиницю маси, площі, довжини під час здійснення виробничих процесів; нормативи трудових витрат — витрати часу на виконання елементів роботи чи обслуговування одиниці обладнання, необхідної кількості робітників для виконання заданого обсягу роботи чи випуску продукції та ін. Такій меті служать також нормативи ефективності капітальних вкладень, оптові ціни тощо.

Під час розробки проектів планів на основі норм і нормативів визначаються потреби економіки в засобах і предметах праці, а населення — у продовольчих і промислових товарах, усіх видах послуг. На основі норм витрат ресурсів формуються планові міжгалузеві баланси виробництва та розподілу продукції, за допомогою яких визначаються найважливіші пропорції суспільного виробництва. Норми є основою для розробки планових матеріальних балансів (устаткування, кабельної продукції, прокату, палива, енергоносіїв тощо).

Система норм і нормативів включає в себе десять основних груп [37]: 1) ефективності суспільного виробництва; 2) витрат і запасів сировини, матеріалів, палива та енергії; 3) витрат трудових ресурсів і заробітної плати; 4) використання виробничих потужностей і тривалості їх освоєння; 5) капіталовкладень і капітального будівництва; 6) потреби, показників використання, а також запасів обладнання; 7) фінансів; 8) витрат на виробництво; 9) соціально-економічних; 10) охорони навколишнього середовища.

Усі нормативи можна поділити на два типи, що відрізняються за своїм економічним змістом і сферою впливу на господарську діяльність. Економічні нормативи першого типу характеризують вимоги, що пред'являються суспільством до ефективності використання ресурсів. До них належать норматив ефективності капіталовкладень, ціни й тарифи, процент за кредит, нормативи виплат у бюджет за використання природних ресурсів (рента), валютні курси та ін. Специфічність цих нормативів полягає в тому, що вони фіксують мінімально припустиму величину економічної ефективності використання різних ресурсів, тобто суспільно виправданий розмір їх витрат для досягнення найбільшого економічного ефекту.

Економічні норми другого типу регламентують взаємовідносини між державою та підприємствами, а також між учасниками виробничого процесу з питань розподілу отриманих результатів між виробничими одиницями, трудовими колективами, окремими працівниками. До цього виду належать нормативи розподілу валового прибутку, у т. ч. податки на прибутки, штрафи та неустойки, нормативи оплати праці та утворення фондів економічного стимулювання. Ці нормативи мають забезпечувати узгодження інтересів держави та окремих трудових колективів і, відповідно, створювати зацікавленість підприємницьких структур у максимальному використанні виробничих можливостей.

Економічні нормативи мають бути стабільними в часі, тому їх ще називають довгостроковими. Це означає, що вони повинні залишатися незмінними під час виконання плану. Це забезпечує впевненість у досягненні наміченої мети економічного та соціального розвитку, однієї з найважливіших умов активізації людського фактора та досягнення прогресу.

Тому в умовах переходу економіки до ринкових форм господарювання особливо зростає роль стабільних довгострокових економічних нормативів, що регулюють фінансові взаємовідносини підприємств із державним бюджетом, розмір платежів за природні ресурси, формування фондів оплати праці та фондів економічного стимулювання. Вони поряд з цінами та процентами за кредит є важливими інструментами планової роботи та важелями впливу держави на підприємницькі структури, стимулюючи їх до діяльності в інтересах суспільства, до досягнення цільових настанов плану.

Завдання економічних нормативів — забезпечити такі умови господарювання, за яких підприємствам вигідно відшукувати способи задоволення потреб з найбільшою ефективністю, тобто умови максимізації співвідношення результатів і витрат в умовах збільшення виробництва та зростання якості продукції. Економічні нормативи покликані орієнтувати підприємства на безумовне виконання державних замовлень, на максимальне використання результатів науково-технічного прогресу.

Економічними нормативами в практиці господарської діяльності є: плата за природні ресурси; відрахування від прибутку (або доходу) у державний (у тому числі й місцевий) бюджет; відрахування у фонди розвитку виробництва, науки, техніки, соціального розвитку, фонд заохочування, резервного, у державні й недержавні фонди (Чорнобиля, пенсійний, інноваційний, охорони праці) та ін.

Таким чином, за допомогою нормативного методу вирішуються важливі завдання планування.

4.3. З ДОСВІДУ РОЗРОБКИ БАЛАНСІВ ПРОДУКЦІЇ МАШИНОБУДУВАННЯ

Незважаючи на те, що економіка України перебуває на етапі формування ринкових відносин, не відпала необхідність її державного регулювання та розробки індикативного плану на рівні макроструктур (галузей економіки чи промисловості країни, областей і т. д.).

Під час розробки індикативного плану застосовується баланс продукції машинобудування в натуральному, натурально-вартісному або вартісному виразі, що передбачає рівність ресурсів продукції машинобудування і потреби в них. Таким чином, баланси продукції машинобудування — це система показників, з допомогою яких установлюється кількісна відповідність (рівність) між ресурсами, що формуються за джерелами надходжень, і розподілом їх за напрямками використання.

У балансових розрахунках, які складаються на підставі науково обґрунтованих техніко-економічних норм, нормативів і основних показників проекту індикативного плану, визначаються потреби в матеріально-технічних ресурсах, обсяги державних резервів і запасів з метою ефективного їх використання.

Регіональні натурально-вартісні баланси можуть стати основним інструментом вивчення попиту споживачів на важливі види продукції, визначення джерел покриття потреби та формування господарських зв'язків при досягненні високої ефективності в умовах становлення ринкових відносин. Вони дають можливість здійснювати державне регулювання споживання, своєчасно виявляти й усувати можливі диспропорції.

За допомогою натурально-вартісного балансу можна визначити потребу в устаткуванні як для окремих галузей економіки країни чи виробничих структур, так і для кожного об'єднання або підприємства, а також виявити потреби в інших видах ресурсів.

Натурально-вартісний баланс сприяє погодженню багатьох розділів індикативного плану, особливо на більш високих рівнях, ніж підприємство (у тому числі планів виробництва та реалізації продукції машинобудування, особливо за державним контрактом), за напрямками споживання ресурсів, погодження джерел фінансування, включаючи кредити банків. Інакше кажучи, за допомогою натурально-вартісного балансу можна узгодити виробництво, постачання, капітальні вкладення, фінанси, кредити та ін.

Натурально-вартісний баланс продукції машинобудування має велике значення в умовах, коли устаткування дедалі частіше купують за рахунок коштів підприємств або кредитів банків. Аналіз витрат

таких коштів показує, що вони використовуються переважно для придбання нового устаткування та швидкого впровадження його у виробництво. Крім того, підвищується зацікавленість підприємств у поліпшенні використання устаткування.

У системі індикативного планування й державного регулювання розвитку економіки України можуть розроблятися однопродуктові зведені та регіональні натуральні або натурально-вартісні баланси продукції машинобудування, які складаються на рівні Міністерства економіки України, де створено спеціальний підрозділ — управління матеріальних балансів і державних закупівель.

На сучасному етапі розвитку економіки розробка макроекономічних балансів — справа досить складна, що пояснюється цілим рядом причин:

- 1) порушенням інформаційного забезпечення таких робіт. Так зване впорядкування (фактичне скорочення) потоків статистичної інформації призвело до того, що її майже втрачено;
- 2) порушенням механізму вартісного регулювання через відсутність стабільних цін. Відпуск цін і, зокрема, так звані договірні ціни дозволяють розробляти вартісні показники балансу. Виробник, як власник виготовлених ним машин і устаткування, одні й ті ж вироби може продавати одному споживачу за однією ціною, другому — за іншою. Крім того, виробник часто не повідомляє про ціни, посилаючись на те, що це буцімто є його комерційною таємницею;
- 3) скороченням більш як на три чверті задоволення потреби централізованих державних капітальних вкладень у даний час. Для пошуку необхідних капіталовкладень споживач продукції машинобудування повинен використовувати власні ресурси, джерелами яких, як відомо, стають амортизація та прибуток.

Таким чином, у ситуації, що склалася, державний орган України в особі Міністерства економіки не має практичної можливості розробляти макроекономічні натурально-вартісні баланси продукції машинобудування.

Виходячи з викладеного вище, доцільно на рівні Мінекономіки України вести розрахунки однопродуктових натуральних балансів машин і устаткування. У майбутньому, коли буде врегульовано питання отримання інформації для розрахунку вартісних показників, можна буде розробляти натурально-вартісні баланси, які стануть основою для складання зведених і регіональних балансів. У тих господарських структурах, де є вся необхідна вхідна інформація, можна розробляти як натуральні, натурально-вартісні, так і вартісні баланси машин, устаткування та інших виробів машинобудування.

Під час складання балансів на продукцію машинобудування рекомендується використовувати таку вхідну інформацію:

- державний контракт на виробництво машинобудівної продукції;
- міждержавні угоди про поставки продукції машинобудування;
- дані про імпорт і експорт машин і устаткування;
- заявки споживачів (міністерств, відомств чи інших господарських структур, підприємств, постачальних і посередницьких структур і організацій);
- діючу статистичну звітність на всіх рівнях управління.

При здійсненні балансової роботи необхідно виходити з того, що в умовах становлення ринкової економіки матеріально-технічне забезпечення включає оптову торгівлю без лімітів за прямим замовленням споживачів чи органів матеріально-технічного забезпечення та централізовану реалізацію через систему державних контрактів.

Метою проведення балансової роботи в системі Мінекономіки України є задоволення потреб економіки в матеріальних ресурсах за рахунок виробництва, залучення запасів, закупівель за імпортом та з інших джерел; виявлення можливих дисбалансів з окремих видів продукції, розробка на цій основі та реалізація комплексних заходів, спрямованих на усунення незбалансованості матеріально-технічного забезпечення економіки як при формуванні індикативного плану, так і під час його реалізації.

Відповідно до встановленого порядку формування в контрактах виражаються вимоги держави щодо поставок підприємствами продукції (виконання робіт, послуг) для задоволення першочергових суспільних потреб, забезпечення прискорення науково-технічного прогресу та структурної перебудови економіки. Ці вимоги є обов'язковими для внесення до планів підприємств.

Збалансованість продукції машинобудування, зокрема тієї, яку зараховано до складу державного контракту, дає можливість забезпечувати найважливіші потреби України в матеріально-технічних ресурсах, визначати необхідні обсяги контракту на поставку продукції та джерела ресурсів, розробляти ліміти для споживачів і налагоджувати на їх основі господарські зв'язки між споживачами та постачальниками. Щодо продукції, яку сюди включено, то тут зберігається система державного регулювання потреби в ресурсах. При цьому контрактами охоплюється, як правило, лише частина виробничих програм підприємств.

Потребу в продукції машинобудування в цілому, як правило, визначають, використовуючи дані про обсяги споживання за окремими напрямками. Зокрема:

- виробничі потреби розраховують, виходячи з прогресивних норм витрат матеріально-технічних ресурсів, завдань щодо їх

зниження та запланованих обсягів виробництва продукції (видів робіт, послуг);

- витрати для комплектування продукції машинобудування визначають, виходячи з прогресивних норм витрат комплектуючих виробів на одиницю продукції, наявності їх на початок планового періоду з урахуванням перехідного запасу й обсягів виробництва комплектуваної продукції;
- ремонтно-експлуатаційні потреби визначають окремо на ремонт основних фондів і на експлуатаційні потреби (заміну зношеної техніки).

Потребу в матеріальних ресурсах на ремонт основних фондів визначають, виходячи із затверджених норм цих ресурсів; на експлуатаційні потреби (у тому числі на заміну зношених виробів машинобудування) — виходячи з наявності й наміченого збільшення парку устаткування та машин, термінів їх експлуатації, обсягів робіт з планово-попереджувальних ремонтів.

Баланси розробляють на кожну номенклатурну позицію, незалежно від того, який обсяг ресурсів охоплено державними контрактами, з метою оцінити збалансованість ресурсів і потреби народного господарства України.

Ресурсна частина балансу формується за такими основними статтями:

- виробництво всього (у тому числі за державним контрактом);
- поставки за рахунок імпорту;
- інші надходження (із зазначенням конкретних джерел);
- запаси на підприємствах оптової торгівлі державних товарно-сировинних компаній і залишки в споживачів і постачальників на початок планового року (включення до ресурсів продукції залишків допускається тільки за їхньою згодою).

Ресурси машин та устаткування складаються з продукції вітчизняного виробництва та інших надходжень. Імпорт і експорт посідають важливе місце у зведеному балансі (зокрема, у балансах конкретних видів продукції машинобудування).

У витратній частині балансів, що формується з продукції номенклатури державного контракту в числі основних балансових статей, виділяють витрати на централізований розподіл з обсягів державного контракту з розшифруванням напрямів використання (виробничо-експлуатаційні потреби, капітальне будівництво, непередбачені роботи, спеціальні витрати, оптова торгівля через територіальні постачальницькі органи, експорт, державний резерв, непередбачений резерв та ін.).

Матеріальні баланси продукції машинобудування стають основою для виділення лімітів і розробляються на обсяги ресурсів, що виготовляються за державним контрактом.

Під час розробки ліміту на централізований розподіл продукції передусім потрібно забезпечити найважливіші потреби народного господарства:

- спеціальні витрати, непередбачені роботи, резерви, експорт;
- завдання на виробництво та капітальне будівництво за державним замовленням;
- потреби соціальної сфери та виробників, чия продукція в повному обсязі розподіляється централізовано, а також споживачів, переведених на забезпечення в порядку оптової торгівлі.

Управління матеріальних балансів та державних закупівель Мін-економіки України подає урядові проекти планових матеріальних балансів і лімітів на продукцію, включену до складу контрактів, а також пояснювальні записки до них з аналізом збалансованості плану.

Продукцію, яку не включено до складу контрактів, не розподіляють за лімітами споживання, а реалізують у порядку оптової торгівлі без лімітів за прямими замовленнями споживачів або органів матеріально-технічного забезпечення. На окремі види цієї продукції, важливої для збалансованості економіки, на які, як правило, не подолано дефіцит або значну частину яких складає імпорт, а також на продукцію, що використовується в значних обсягах для виконання державних контрактів, розробляються баланси.

Баланси, що розробляються на продукцію, яка реалізується без лімітів, не мають директивного характеру. Їх призначення — оцінити можливість задоволення потреб економіки матеріальними ресурсами, що реалізуються без лімітів, як в окремих регіонах країни, так і в економіці в цілому. На основі таких балансів готуються пропозиції для міністерств, відомств і підприємств-виробників, державних товарно-сировинних компаній, а також розробляються заходи щодо забезпечення збалансованості ринку.

Регіональні баланси дозволяють оцінити потребу адміністративної одиниці в окремих видах продукції, що реалізується без лімітів, а також забезпеченість нею як конкретних споживачів, так і найважливіших напрямів витрат; виявити нераціональні господарські зв'язки.

За системою регіональних балансів вивчається попит споживачів (включаючи платоспроможний попит) на найважливіші види продукції, що реалізується без лімітів, а також визначаються джерела покриття потреб і формування програм господарської діяльності.

Мінекономіки України доводить до постачальників і споживачів переліки продукції, які зорієнтовані на конкретних споживачів і постачальників, а Держкомстат України — відповідні форми статистичної звітності.

Регіональний баланс має два розділи: баланс споживачів адміністративної одиниці та територіальний (баланс увозу-вивозу).

Зведені баланси розробляються з використанням даних регіональних балансів, зведеної статистичної звітності, розрахункових і експертних оцінок виробництва й споживання продукції, іншої інформації. Номенклатуру продукції машинобудування, за якою рекомендується розробляти баланси, встановлюють та змінюють органи державного регулювання розвитку економіки.

Основну масу показників однопродуктових балансів, як правило, включають до зведеного та регіонального балансів.

Натуральний баланс виробництва та споживання рекомендується розробляти за такою формою:

Баланс виробництва й споживання

(продукція машинобудування)

(одиниця виміру)

Статті балансу	199... звіт	199... очікуване виконання	199... прогноз
A	1	2	3

- I. Ресурси — усього
 - у т. ч.:
 1. Виробництво
 2. Надходження (імпорт) — усього
 - з нього:
 - 2.1. З держав СНД
 - 2.2. З інших держав
 - II. Розподіл (потреба) — усього
 - із нього:
 1. Виробничо-експлуатаційні потреби
 2. Капітальне будівництво
 3. Роздрібний товарообіг
 4. Інші витрати
 5. Експорт — усього
 - у т. ч.:
 - 5.1. До держав СНД
 - 5.2. До інших держав

Баланси на всіх рівнях індикативного планування складають з використанням єдиних методичних підходів, що забезпечує створення системи взаємопов'язаних і підпорядкованих балансів.

Загальна потреба в продукції машинобудування визначається по міністерству, відомству чи іншій господарській (підприємницькій) структурі на основі потреб у ній об'єднань і окремих підприємств. Вона формується з урахуванням перспектив розвитку потужностей базових галузей економіки, можливостей придбання імпортного устаткування чи виготовлення спеціалізованого устаткування власними силами.

Під час розподілу устаткування враховується необхідність першочергового забезпечення ним:

- об'єктів, що є найважливішими з погляду держави, тобто таких, що в першу чергу сприяють реалізації завдань з нарощування потужностей базових галузей;
- підприємств, що сприяють прискореному розвитку сільського господарства, переробних галузей АПК, промисловості будівельних матеріалів;
- підприємств, що забезпечують виробництво товарів народного споживання та насичення споживчого ринку;
- галузей і підприємств, які за інших однакових умов забезпечують найбільший економічний ефект.

Розробники матеріальних балансів продукції машинобудування, у тому числі управління матеріальних балансів та державних закупівель Мінекономіки України, подають Урядові України або іншим зацікавленим органам державного регулювання економіки разом з балансами пояснювальні записки до них і пропозиції щодо “розширки вузьких місць”.

5. ЕКОНОМІЧНЕ ПРОГРАМУВАННЯ

Державне програмування економіки. Основними формами програмування є розробка та реалізація національних і цільових комплексних програм. Державна національна програма, розроблена на основі довгострокових економічних прогнозів, охоплює найважливіші макроекономічні пропорції. Вона має інформаційно-орієнтований характер, даючи змогу підприємствам нормально функціонувати в системі народногосподарських пріоритетів у виробництві продукції, технічному розвитку, структурній перебудові господарства. Держава використовує всю систему економічних інструментів, що є в її розпорядженні (державні, що забезпечують гарантований ринок збуту й достатньо високі ціни, пільгові податки, прямі субсидії та субвенції), з тим, щоб забезпечити підприємствам зростання обсягів продаж і збільшення маси прибутку й тим самим спонукати їх брати активну участь у реалізації установок програми.

Економіка України — це система, в якій можна виділити три основні структури: соціально-економічну, галузеву, територіальну. Соціально-економічну структуру слід урахувати при розміщенні продуктивних сил. Галузева структура відбиває співвідношення, взаємозв'язки та пропорції між складовими економіки й реалізується в територіальній структурі народного господарства, яка є предметом дослідження вітчизняної науки.

На стратегічних напрямках розвитку економіки слід розробляти та здійснювати комплексні програми, більш динамічно розвивати галузі, що визначають науково-технічний прогрес, забезпечують значний економічний ефект і розв'язання соціальних завдань.

Наприклад, енергетичну програму має пронизувати ідея переорієнтації паливно-енергетичного комплексу на застосування енергозберігаючих технологій, заміни рідкого палива вугіллям, глибшої переробки нафти, переходу АЕС на використання найпрогресивніших видів турбін. Металургію та хімічну промисловість України необхідно переобладнувати продуктивним і економічним устаткуванням.

Ефективність реконструкції, темпи економічного зростання значною мірою залежать від розвитку машинобудування, оскільки в ньому матеріалізуються основні науково-технічні ідеї, що визначають прогрес в інших галузях економіки, закладаються основи широкого виходу на принципово нові ресурсозберігаючі технології, зростання продуктивності праці та поліпшення якості продукції.

Під впливом науково-технічного прогресу відбуваються важливі структурні зміни в економіці. Це проявляється у створенні інформаційних технологій, які забезпечують збирання, обробку, систематизацію інформації та її передачу кінцевому споживачу, у виникненні й інтенсивному розвитку великих промислових комплексів. У таких комплексах інформація, зв'язок і мікроелектроніка є невід'ємними складовими цілісної органічної системи. Одна з ланок цієї системи — створення широкої мережі інформаційних пунктів.

Відповідно до прогнозів у 2000 р. значна кількість робочої сили в розвинених країнах буде зайнята в інформаційному та комунікаційному секторах економіки.

Це зумовлює необхідність проведення державою довготривалої структурної політики, тобто регулювання темпів і пропорцій розвитку основних сфер і галузей економіки, окремих регіонів. За сучасних умов держава виступає ініціатором і організатором стратегічного науково-технічного програмування, розробки та втілення середньострокових і довгострокових програм розвитку галузей, що визначають науково-технічний прогрес, упровадження нових технологій.

Практично в усіх країнах з ринковою економікою здійснюється розробка державних програм. Рівень державного програмування в різних країнах не однаковий. Виходячи з досвіду розробки цільових і надзвичайних програм, у кінці 60-х років у ряді країн перейшли до загальнонаціонального середньострокового програмування, яке охопило всі найважливіші показники розвитку економіки. Піонерами в цій галузі стали Франція, Японія, Нідерланди, Скандинавські країни, Південна Корея. Загальне економічне середньострокове

програмування отримало розвиток також у Німеччині, Австрії, Іспанії, Фінляндії та інших країнах. У США загальнонаціональне програмування відсутнє, але широко використовуються цільові та надзвичайні програми. Різниця в ступені розвитку програмування в окремих країнах залежить від характеру й масштабів завдань, які ставить держава при здійсненні економічного та соціального розвитку.

У зарубіжжі програми розробляються спеціальними державними органами (наприклад, Комісаріатом з планування у Франції), а якщо таких немає, то міністерствами економіки та фінансів або спеціальними міжміністерськими органами. При цьому Міністерство економіки, як правило, розробляє проект самої програми, формує ієрархію цілей, терміни та послідовність здійснення окремих заходів, визначає відповідальних за виконання програм. Міністерство фінансів розробляє план фінансування програм. До розробки програм широко залучаються представники Центрального банку, союзів підприємців, торгово-промислових палат, профспілок; створюються різні комісії та ради експертів.

5.1. РОЗРОБКА ПРОГРАМ ЕКОНОМІЧНОГО Й СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

Програма економічного й соціального розвитку — це адресний документ, у якому передбачається комплекс взаємопов'язаних з ресурсами, виконавцями й термінами здійснення заходів, які належать до різних сфер діяльності (наукової, проектно-конструкторської, будівельної, виробничої та ін.). Реалізація запланованих заходів необхідна для вирішення важливих соціально-економічних і науково-технічних проблем, широкого застосування досягнень науки й техніки з метою забезпечення концентрації ресурсів на пріоритетних напрямках соціально-економічного розвитку країни. За рівнем значущості програми поділяють на національні, державні (міждержавні), галузеві (міжгалузеві), регіональні та цільові комплексні, а також надзвичайні.

Програма економічного й соціального розвитку — це комплексна система цільових завдань і планованих державою ефективних шляхів і засобів досягнення поставлених цілей, термінів виконання цих завдань, їх виконавців і джерел фінансування.

Програми розвитку та структурної перебудови в народногосподарських комплексах розробляють міністерства та відомства України.

Програми економічного й соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя розробляються урядом Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Се-

вастопольською міськими державними адміністраціями за методичними вказівками Міністерства економіки України. Вони організують виконання національних, державних і цільових комплексних програм стосовно регіонів.

Одночасно районні та міські державні адміністрації, сільські та селищні ради розробляють програми економічного й соціального розвитку на підвідомчих їм територіях.

Державна програма економічного і соціального розвитку України *на довгострокову перспективу* розробляється на період, який дорівнює 10—15 рокам, з коригуванням, а також продовженням її горизонту кожні п'ять років. У такій програмі визначаються можливі цілі економічного й соціального розвитку, шляхи та засоби їх досягнення, встановлюються державні пріоритети. Програми економічного й соціального розвитку України на довгострокову перспективу є базою для розробки програм на середньострокову перспективу.

Державна програма економічного й соціального розвитку України *на середньострокову перспективу* розробляється на період від 3 до 5 років і щороку коригується. Вона містить визначення й обґрунтування стратегічних цілей і пріоритетів соціально-економічної політики держави, напрями їх реалізації, найважливіші завдання, які мають бути вирішені на державному рівні.

У програмі економічного й соціального розвитку України на середньострокову перспективу відображаються:

- оцінка економічного й соціального розвитку України за попередній період та економічна кон'юнктура, що очікується на початок періоду, на який розробляється програма;
- концепція економічного й соціального розвитку України на середньострокову перспективу;
- макроекономічна та соціальна політика;
- інституційні перетворення;
- інвестиційна, інноваційна, структурна, науково-технічна та аграрна політика;
- зовнішньоекономічна політика;
- регіональна економічна та екологічна політика;

Державні програми економічного й соціального розвитку України *на наступний рік* розробляються з визначенням у них цілей і пріоритетів відповідно до щорічних фінансових можливостей держави.

Надзвичайні програми розробляються в критичних ситуаціях — наприклад, під час стихійного лиха, в умовах кризи, масового безробіття, загрозливої інфляції. Вони, як правило, короткострокові. При їх здійсненні вагоме місце займають засоби адміністративного регулювання.

Одночасно з проектом Державної програми уряд України подає Верховній Раді:

- підсумки економічного й соціального розвитку України за період з початку поточного року;
- прогноз економічного й соціального розвитку на наступний рік;
- проект Державного бюджету України.

У разі потреби уряд України представляє проекти законів, які передбачають заходи щодо реалізації завдань економічного й соціального розвитку України в наступному році.

У Державній програмі відображаються: аналіз сучасного стану; цілі та завдання розвитку; макроекономічні показники та пропорції, яких бажано досягти; заходи, пов'язані з удосконаленням фінансово-грошової системи, банківської діяльності; основні напрями розвитку галузей економіки та її структурної перебудови; науково-технічна діяльність, соціальний розвиток, доходи населення та рівень життя, який має встановитися в результаті виконання наміченої програми; загальні риси кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків; заходи щодо поліпшення зовнішньоекономічної діяльності, реформування відносин власності відповідно до Конституції України; заходи щодо охорони навколишнього середовища; основні напрями розвитку регіонів; форми й засоби державного регулювання економіки. Слід зазначити, що основу проекту Державної програми становить прогноз із групи показників.

Розробка Державної програми економічного й соціального розвитку України на наступний рік здійснюється в такій послідовності:

- аналіз стану економіки та прогноз очікуваного виконання Державної програми та бюджету за попередній період (щоквартально, з прогнозом до кінця року);
- моделювання макроекономічних пропорцій, попередні розрахунки можливого вироблення валового внутрішнього продукту, його розподілу та кінцевого використання, показників кінцевого споживання матеріальних благ і послуг, основних статей доходів і витрат Державного бюджету;
- підготовка намірів уряду щодо мінімально необхідних для суспільства обсягів виробництва найважливіших видів промислової та сільськогосподарської продукції, збалансованих з фінансовими ресурсами попередніх обсягів державного замовлення. Інформування всіх ланок державної виконавчої влади про наміри уряду;
- підготовка проектів планових виробничих контрактів з державними підприємствами. Розробка підприємствами бізнес-планів;

- розробка проектів програм розвитку міністерств і відомств і програм регіонів, взаємоузгоджених із можливостями підприємств;
- розробка проекту Державної програми економічного і соціального розвитку України на наступний рік на основі опрацювання та взаємоузгодження індикативних планів міністерств, відомств і регіонів з намірами уряду;
- розрахунки проектних показників валового внутрішнього продукту та валового національного продукту, темпів і макроекономічних пропорцій розвитку економіки, національних балансів;
- одночасна розробка та взаємоузгодження показників бюджету;
- внесення програми та бюджету на розгляд Кабінету Міністрів України.

Складовою частиною річних програм є державний контракт, через який здійснюється задоволення найважливіших потреб держави в промисловій і сільськогосподарській продукції, продовольстві, товарах народного споживання, роботах і послугах.

Умови, склад, порядок формування та внесення змін до державного замовлення, відповідальність сторін за його виконання визначаються окремими законодавчими актами. При цьому слід зауважити, що за останні роки практика держзамовлень скоротилася, хоча в зарубіжних країнах вона має значну питому вагу.

Розробка державних програм економічного й соціального розвитку регіонів. Проекти таких державних програм мають свою структуру. Вони розробляються в такій послідовності:

- аналіз стану розвитку продуктивних сил регіону, виявлення найгостріших проблем і диспропорцій, розробка заходів для їх поліпшення;
- обґрунтування цілей і пріоритетів економічного й соціального розвитку на близьку перспективу, визначення засобів вирішення проблем і розробка основних показників за напрямками розвитку господарського комплексу регіону з урахуванням екологічного стану, відповідно до існуючих технологій ефективного використання природно-ресурсного, виробничо-технічного та наукового потенціалу;
- узгодження основних показників розвитку господарського комплексу регіону з пропозиціями міністерств і відомств, а також окремих показників проектів планів підприємств і організацій з відповідними виконкомомі місцевих рад з метою вирішення намічених державою завдань;
- складання проектів програм.

У програмі відображаються основні показники розвитку економіки відповідного регіону, що характеризують найважливіші відтворювальні процеси, зокрема використання трудових, фінансових і природних ресурсів, виробничих фондів, споживання населенням матеріальних благ і послуг, будівництво об'єктів соціальної інфраструктури та природоохоронного призначення, розвиток ринкових структур тощо.

Організаційно-методичне управління розробкою проектів програм в адміністративно-територіальних одиницях регіонів здійснюють Міністерство економіки Автономної Республіки Крим, економічні управління обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

З метою вирішення питань економічного й соціального розвитку регіонів уряд Автономної Республіки Крим, обласні державні адміністрації, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації в межах наявних фінансових ресурсів мають право встановлювати регіональний контракт на продукцію, що виготовляється на відповідній території.

Під час розробки проекту програми враховуються показники роботи підприємств і організацій, розташованих на відповідній території незалежно від форм власності.

Уряд Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації подають Міністерству економіки України основні показники проектів і затверджених річних програм економічного й соціального розвитку регіонів [5, с. 5—8].

5.2. ПРОГРАМНО-ЦІЛЬОВИЙ МЕТОД ПЛАНУВАННЯ, ЙОГО ДОЦІЛЬНІСТЬ І МОЖЛИВОСТІ

Цільова комплексна програма (ЦКП) — це комплекс узгоджених за ресурсами, виконавцями й термінами завдань та заходів, спрямованих на вирішення найбільш ефективними шляхами важливої економічної проблеми за участю ряду галузей, міністерств, підприємств і місцевих органів управління.

Терміни реалізації ЦКП, як правило, не збігаються з плановими періодами. Мета програми — виявити стан об'єкта, якого необхідно досягти в результаті її реалізації.

За змістом вирішуваних завдань ЦКП поділяються на соціально-економічні, науково-технічні, виробничо-технологічні, організаційно-господарські й екологічні; за періодами реалізації — на довгострокові, середньострокові й короткострокові. ЦКП передбачають, як правило, вирішення складних проблем, що базуються на взаємодії багатьох організаційно розрізнених виконавців. В одних випадках

програми служать основою розробки планів економічного й соціального розвитку країни, в інших — засобами реалізації завдань, передбачених планами. При цьому програма — завжди невід’ємна частина планів.

Цільові комплексні науково-технічні програми (ЦКНТП) розробляють для масштабної реалізації значних науково-технічних досягнень: створення нових видів конкурентоспроможної техніки, принципово нових технологічних процесів і нововведень та доведення їх до практичної реалізації, а також розвитку наукових досліджень і технічних розробок за найбільш перспективними напрямками науки й техніки. Реалізація науково-технічних програм характеризується обсягом і термінами їх виконання в цілому та виконання окремих їх етапів (завдань); вартістю виконаних робіт; очікуваним економічним ефектом від завершення робіт і фактичним ефектом від упроваджених результатів.

Відбір завдань або проектів пріоритетних напрямів науково-технічного прогресу (НТП) базується на експертних оцінках відповідних напрацювань і закінчених науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР). Вимоги до відбору науково-технічних програм конкретизують у відповідному переліку питань, на які необхідно дати відповідь при обґрунтуванні доцільності їх виконання. Сукупність відповідних параметрів є вихідною інформаційною базою для визначення економічних і соціальних переваг тих завдань, які мають бути включені в науково-технічні програми, а також для розробки проектів їх реалізації.

На сучасному етапі розвитку економіки Міністерство промислової політики України контролює виконання понад 200 національних та цільових комплексних науково-технічних програм. Досить назвати тільки деякі з них. Це Національна програма виробництва технологічних комплексів машин і устаткування для сільського господарства, харчової і переробної промисловості, програми “Літак”, “Зернозбиральний комбайн” і т. д.

5.3. З досвіду формування національної програми розвитку підгалузі машинобудування

У системі індикативного плану особлива роль відводиться програмам, які є важливим інструментом інтенсифікації розвитку виробництва продукції машинобудування. Досвід розробки такого документа розглянемо на прикладі формування Національної програми виробництва технологічних комплексів машин і устаткування для сільського господарства, харчової і переробної промисловості. Мета розробки кожної програми, яка має відношення до розвитку маши-

нобудування в Україні, полягає в швидкому та якнайповнішому задоволенні народногосподарських потреб у нових прогресивних і більш досконалих за своїми техніко-економічними показниками видах машин, приладів, устаткування тощо. Ця мета водночас є вихідним пунктом планування комплексу науково-технічних робіт для досягнення запрограмованого результату. У загальному випадку до комплексу логічно й організаційно пов'язаних робіт у рамках науково-технічної програми входять науково-дослідні й конструкторські роботи, капітальне будівництво для своєчасної організації нового виробництва, навчання, підготовка та перепідготовка кадрів, технологічна й конструкторська підготовка виробництва та освоєння серійного випуску нової техніки. Усі названі роботи мають бути чітко узгоджені між собою в часі й забезпечені необхідними ресурсами.

Основна перевага програмної організації робіт полягає у високій потенційній економічній ефективності, що зумовлена передусім вилученням втрат часу в циклі “дослідження—виробництва”, й ліквідації звичного часового лагу реалізації від перспективних вкладень порівняно з традиційно існуючим підходом до планування управління та організації процесів створення й розробок нової продукції, а також її масового освоєння.

Загальна логічна послідовність формування в Україні програми розвитку підгалузі машинобудування чи виробництва окремих видів продукції складається з таких етапів:

- характеристики поточного стану справ у підгалузі, розвитку науки, технології, техніки виробництва;
- розробки магістральних напрямів науки й техніки в галузі; формування, виходячи з цього, цілей її розвитку, в результаті чого визначається необхідність реалізації програми та оцінюється її можливий потенційний вплив на всі аспекти науково-технічного та соціально-економічного розвитку підгалузі;
- створення спеціального органу управління програмою, який проводить її попередню підготовку та здійснює порівняльну оцінку варіантів з окремих соціально-економічних і науково-технічних показників;
- вибору та затвердження за результатами порівняльної оцінки оптимального варіанту програми.

Програма має охоплювати питання, серед яких найважливішими є встановлення номенклатури комплексів машин і устаткування (тих, що виробляються, і тих, що не виробляються підприємствами машинобудування України); визначення номенклатури технологічних комплексів машин та устаткування, що підлягають освоєнню на машинобудівних підприємствах, у тому числі для кооперативних, фермерських, малих (сільськогосподарських, переробних, видобувних, оброб-

них) підприємств; визначення потреби в комплексах машин і устаткування (у натуральному й вартісному виразах), які виготовляються на підприємствах України (у складі загальної потреби необхідно визначити кількість техніки на споживання економікою України, для обміну або продажу в межах держав СНД, а також на експорт в інші країни); розрахунок потреби в натуральному й вартісному виразах прокату чорних металів, ливарних заготовок, виробничих площ і устаткування, трудомісткості виготовлення (трудових ресурсів), а також деяких найважливіших видів комплектуючих виробів: двигунів, шин, автомобільних акумуляторів, редукторів, кабельної продукції — як для освоєної, так і для нової виготовлюваної техніки; з урахуванням трудомісткості встановлення необхідної кількості промислово-виробничого персоналу та ступеня підвищення зайнятості з метою зменшення соціального напруження у зв'язку з настанням безробіття; визначення завантаження діючих виробничих потужностей, їх надлишку або недостачі з метою перерозподілу завдань між заводами-виробниками та диверсифікації їх виробництва; у разі недостатності потужностей передбачення обсягу капіталовкладень або можливостей подальшого передання завдань на підприємства, що підлягають конверсії; визначення потреби в капітальних вкладеннях і валютних коштах для підприємств, що підлягають диверсифікації або конверсії; передбачення кількості (у натуральному й вартісному виразах) комплексів машин і устаткування, що не виробляються на підприємствах України, а надходять з-за її меж, у тому числі ввозяться з країн СНД за імпортом; оцінка в укрупнених показниках заподіяної шкоди навколишньому природному середовищу від розвитку підприємств машинобудування та визначення необхідних витрат на його захист; розробка індикативних планів освоєння нової техніки й техніки, що не виготовляється в Україні; формування на цей період державного замовлення виробництва та освоєння найважливіших видів продукції машинобудування; розробка прогнозів (перспективних планів) розвитку підгалузей машинобудування України; техніко-економічна оцінка програми розвитку підгалузі та її складових — цілових комплексних програм; визначення термінів реалізації програми.

Для вирішення цих та інших питань, передбачених програмою, варто розробити цільові комплексні програми або підпрограми, що є складовими й невід'ємними частинами державної програми України.

Досягнення поставленої мети допоможе вирішити цілий ряд науково-технічних, економічних та соціальних проблем, у тому числі:

- 1) забезпечити високий рівень механізації та автоматизації виробництва в галузях економіки України та впровадження нових ресурсозберігаючих технологій;

- 2) пом'якшити соціальне напруження у зв'язку з настанням безробіття, забезпечивши приплив трудових ресурсів на підприємства машинобудування.

Розробку національної програми розвитку машинобудування України та її складових — цільових комплексних програм — забезпечують головні та провідні науково-дослідні інститути галузей-споживачів машинобудівної продукції та науково-дослідні, проектно-конструкторські й технологічні організації машинобудування. Розглянемо для прикладу програму, пов'язану з виробництвом бурякозбиральної техніки. Представники науково-дослідних інститутів галузей-споживачів (наприклад, Інститут цукрових буряків) і проектно-конструкторський або технологічний інститут галузі-виробника машинобудівної продукції (наприклад, Харківський ПКТісільгоспмаш) разом визначають потреби в бурякозбиральних комплексах. При цьому визначаються три види потреби:

- а) для бурякозіючих районів України;
- б) для бурякозіючих районів країн СНД;
- в) експортні поставки.

Експертизу доцільності першої потреби проводить міністерство-споживач (наприклад, для бурякозбиральних комплексів — Мінсільгосппрод України). Дві інші потреби можуть формуватися на підставі договорів або запланованих обсягів поставок. Після визначення потреби заводи-виготовлювачі машин разом з розробниками програми опрацьовують питання наявності виробничого потенціалу, площ, технологічних потужностей, чисельності персоналу.

У разі надмірних потужностей розглядається питання про їх кількість, шляхи модернізації чи перепрофілювання, консервації чи списання. Одна з важливих проблем, яку необхідно опрацювати, — це вивчення питань технологічної сумісності наявного устаткування з виробництвом нової продукції машинобудування, бо проста підгонка технології під наявні машини й механізми веде до стрімкого підвищення матеріало-, енерго- та трудомісткості виготовлення виробів.

Для прискорення модернізації, перепрофілювання або створення нових виробничих потужностей визначають потребу в інвестиціях (валютних коштах).

У разі недостатньої кількості потужностей у загальних рисах визначається потреба в них (у виробничих площах, металообробному устаткуванні, ливарних і ковальсько-пресових виробництвах, виробництвах з виготовлення комплектуючих виробів та ін.) і як підсумок — потреба капіталовкладень.

У разі прийняття варіанту закупівлі необхідної техніки за кордоном потрібно також у загальних рисах визначити потребу валютних коштів для цієї мети.

Передбачено спочатку розробити максимально можливу за повнотою структуру програми, включаючи альтернативні варіанти, а після цього оцінити, обрати та здійснити оптимальний варіант. Вибір найефективнішого варіанту програми є багатокроковою процедурою чимраз детальнішої й комплексної оцінки всіх допустимих варіантів і послідовного вилучення з них неефективних, аби скоротити кількість альтернативних способів їх створення до такого комплекту, який дав би змогу побудувати систему економіко-математичних моделей для розрахунку кожного варіанту програми на ЕОМ.

Одним з найважливіших розділів національної програми є розділ, в якому визначається її ресурсне забезпечення, терміни реалізації та виконавці. При складанні його враховуються рекомендації, викладені вище, а також деякі інші положення.

Передусім розробляється структура цільових комплексних програм (ЦКП), куди включаються об'єкти реалізації, етапи й підетапи виконання програм, які характеризують такі нормативи: трудомісткість, кваліфікаційний стан; потреби в матеріально-технічних ресурсах, прокаті чорних металів, ливарних і ковальсько-штампувальних заготовках, найважливіших видах комплектуючих виробів (двигунів, електроустаткування, електродвигунів, шин, акумуляторів, приладів, кабельних виробів тощо); терміни та вартість здійснення програми.

Порядок ресурсного обґрунтування вибраного варіанту програми такий:

- 1) з кожної ЦКП чи об'єкта реалізації (дослідних або технологічних робіт, капітального будівництва, конструкторських розробок і т. д.) установлюється повний перелік робіт, які знайдуть відображення в програмі;
- 2) визначаються взаємопов'язані роботи, створюються проект, графік виконання робіт;
- 3) у рамках кожної ЦКП або об'єкта реалізації проводиться порівняння робіт, які ввійшли до проекту, та графіка їх виконання, виявляється їх специфіка, характер; установлюються кількісні значення відхилення ресурсно-часових характеристик робіт, що плануються, від нормативних; ставиться експертна або аналітична оцінка у відповідних одиницях виміру (натуральних, вартісних, часових);
- 4) установлюються і характеризуються роботи, які не мають аналогів і вірізняються суттєвою новизною;
- 5) уточнюються розрахунки за такими пунктами: потреба в імпорті й експорті, у капітальних вкладеннях і валютних коштах, кадровому забезпеченні й повних витратах на професійне навчання та підготовку кадрів, матеріалах і устаткуванні.

Загалом за програмою, ЦКП чи роботою, включеною до проекту національної програми, з'ясовується найбільш повний перелік або

номенклатура необхідних ресурсів, їх обсяг у натуральному й вартісному виразі, повна вартість роботи та її тривалість. При цьому визначаються чисельний, професійний і кваліфікаційний склад виконавців, забезпеченість устаткуванням і виробничими площами, інтенсивність виконання робіт тощо.

Після визначення потреби в машинобудівній продукції, що поставляється на зовнішній ринок, проводиться загальний розрахунок можливого отримання (заробітку) валютних коштів, що сприятиме приросту національного доходу України.

На особливу увагу заслуговує визначення потреби в промислово-виробничому персоналі. У нинішній ситуації зростання безробіття, розширення потенціалу машинобудування України сприятиме збільшенню зайнятості та зниженню соціального напруження. Ці обґрунтування можна провести через середню трудомісткість виготовлення аналізованого виду продукції машинобудування.

Комплексна оцінка ресурсного забезпечення та повних витрат на реалізацію програми або ЦКП проводиться шляхом використання методу побудови ресурсно-елементних матриць.

Важливою складовою частиною програми є визначення головних виконавців, керівників програми та ЦКП, а також створення робочих груп з управління розробкою й реалізацією програми. На цьому етапі ведеться вибір виконавців об'єктів реалізації; установлюються характер і особливості організаційних взаємозв'язків із виконавцями програми; визначається порядок оцінки їхньої діяльності в момент досягнення ними поетапних і кінцевих цілей; видаються накази.

Для розробки програми розвитку машинобудування України потрібно мати великий обсяг вхідної інформації. Доцільно подавати інформацію в такому розрізі:

- 1) потреба України в машинобудівній продукції, що виробляється на її території;
- 2) дані для розрахунку потреби в матеріально-технічних ресурсах для виробництва продукції машинобудування, що виготовляється на території України;
- 3) потреба в машинобудівній продукції, що не виготовляється на території України;
- 4) потреба в заново освоюваній продукції машинобудівних підприємств України. За цією формою визначають потребу в машинах і устаткуванні для кооперативних, фермерських, малих (сільськогосподарських, переробних, видобувних, обробних) підприємств;
- 5) дані для розрахунку потреби в ресурсах і потужностях для освоюваної продукції на підприємствах машинобудування.

Нижче наводяться форми (1—4), за якими рекомендовано збирати вхідну інформацію для розробки національної програми.

Потреба

(назва машинобудівної продукції, що виробляється на території України)

№ пор.	Назва (марка) комплексу машин	Рівень забезпечення в 199_ р.		Завод-виробник	Потреба на 199_ р.				Примітка
					загальна	власна	на експорт		
1	2	3	4	5	6	7	у країни СНД	в інші країни	10

Форма 2

Вхідні дані для розрахунку потреби в ресурсах при виробництві техніки, що виготовляється або заново освоюється на підприємствах України

- _____ (назва, марка комплексу машин і устаткування)
- Вага виробу _____ тонн.
- Ціна виробу _____ тис. грн.

Потреба на одиницю виробу

Назва	Одиниця вимірювання						
	тонн	тис. грн.	кв. м	нормо-годин	оди-ниць	Потуж-ність, кВт	км
Прокат чорних металів	+	+					
Ливарні заготовки	+	+					
Виробничі площі		+	+				
Трудомісткість				+			
Технологічне устаткування		+			+		
Електродвигуни		+			+	+	
Шини	+	+			+		
Дизельні та бензинові двигуни		+			+	+	
Редуктори		+			+		
Кабельні вироби		+					+
Акумулятори автомобільні		+			+		
Інші вироби (перелічити)							

На базі вхідних даних виконуються загальні розрахунки, які є підставою для підготовки національної програми. Після експертних оцінок цих розрахунків програми уточнюються техніко-економічні показники із заданими точністю й детальністю опрацювання.

Потреба

(назва машинобудівної продукції, що виробляється на території України)

№ пор.	Назва (марка) комплексу машин і устаткування	Рівень забезпечення в 199_ р.		Розробник документації (калькотримач)	Завод-виробник	Ціна одиниці		Потреба на 19 __ р.		
		Кількість	%			тис. грн.	\$	за-галь-на	у тому числі задовольняється за рахунок увезення	
									з країн СНД	з інших країн
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11

Потреба заново освоюваної

(назва машинобудівної продукції, що виробляється на території України)

№ пор.	Назва (марка) комплексу машин і устаткування	Завод-виробник	Темп випуску першої промислової серії	Потреба на 199_ р.				Примітка
				за-галь-на	на власні потреби	на експорт у країни СНД	в інші країни	
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Автоматизацію розрахунків, пов'язаних із розробкою національної програми виробництва технологічних комплексів машин, устаткування, приладів та іншої машинобудівної продукції, для потреб власного господарства та на експорт доцільно провести на сучасних ЕОМ, які характеризуються простотою використання програмного забезпечення.

Для здійснення національної програми розвитку машинобудування України велике значення надається системі стимулювання. Тут важливе місце відводиться економічним важелям. Так, при випуску нової продукції більш ніж на 50% доцільно звільнити підприємства від усіх видів оподаткування. Вважається за доцільне також дозволити машинобудівним підприємствам за вищеназваної умови при недостатності власних коштів отримувати дотації або державні капітальні вкладення на розвиток (модернізацію чи перепрофілювання, диверсифікацію чи конверсію) виробництва. Необхідно, щоб спрацював

механізм компенсації витрат і тимчасових втрат, для чого доцільно використати такі важелі, як прискорена амортизація, ціноутворення та кредити.

На заключному етапі розробляються вимоги до суміжних галузей промисловості з розробки й поставки прогресивних видів матеріалів, а також до підгалузей машинобудування з поставок устаткування, інструментів, приладів, кабельних виробів тощо, які використовуються як комплектуючі вироби для машинобудівної продукції, а також вимоги до інших галузей економіки.

Під час реалізації практичних завдань з формування національних програм розвитку машинобудування України необхідно крім викладених вище положень використати конкретні закономірності зміни об'єктів програмування й умови їх створення та функціонування.

6. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОГНОЗУВАННЯ ТА ПЛАНУВАННЯ*

6.1. ФУНКЦІЇ ТА ПОВНОВАЖЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ У ПРОГНОЗУВАННІ ТА ПЛАНУВАННІ

Державне регулювання економіки — це система заходів, спрямованих на забезпечення нормального процесу суспільного відтворення, сприятливих умов для функціонування економіки. Держава ніколи не була пасивним спостерігачем розвитку економіки. Вона завжди втручалась у господарське життя. Проте масштаби й форми такого втручання були різними. Державне регулювання економіки постійно вдосконалюється й розвивається. Його основними формами є кредитно-грошова, бюджетно-фінансова, структурна та промислова політика, прогнозування, планування та політика доходів.

Таким чином, прогнозування та планування є складовою частиною державного регулювання економіки й передусім спрямовується на досягнення її пропорційності та збалансованості за допомогою методів прямого та непрямого регулювання.

Пряме регулювання, яке існувало донедавна, ґрунтувалося на використанні адміністративних заходів і юридичних норм, виступало у вигляді директивних планів, наказів, заборон, фондування тощо.

* При підготовці даного розділу використано статтю Б. Я. Панасюка “Концептуальні основи економічного прогнозування і планування” [27, с. 12—16].

Прогнозування та планування — це форми державного впливу на народне господарство з метою забезпечення його збалансованого та прискореного розвитку, один з дійових інструментів державного регулювання економіки.

Система державного регулювання соціальноорієнтованої ринкової економіки в Україні лише формується, і на перехідному етапі до ринку вона стає значно важливішою, ніж в умовах раніше сформованої соціалістичної системи. Державне планування в колишньому СРСР було започатковане в 1920 році планом електрифікації Росії (рос. — ГОЭЛРО). Перший п'ятирічний план був складений на 1928—1933 роки. У розвинених країнах Заходу державне планування почало практикуватися після другої світової війни (спочатку у Франції, яка розробила перший п'ятирічний план на 1947—1953 рр. — план Монне). Найбільше поширення планування отримало в 60-х роках, коли за Францією, Голландією та Японією його запровадили Великобританія, ФРН, Італія та ряд інших розвинених країн. Сьогодні воно в тій чи іншій формі практикується більшістю країн світу, але при цьому використовуються непрямі методи регулювання, тобто застосування економічних важелів впливу на господарські суб'єкти — ставок податків, мита, державних контрактів тощо.

6.2. ПЛАНОВІ ОРГАНИ. ПОРЯДОК ФОРМУВАННЯ ПРОГНОЗІВ ТА ПЛАНІВ

Уся багаторівнева система планування отримала загальну назву “планові органи”. У країнах з ринковою економікою та індикативним плануванням у більшості конкретних випадків є особливі планові органи. Наприклад, у Франції — Генеральний комісаріат планування, у Нідерландах — Центральне планове бюро, в інших країнах ці завдання доручені міністерствам економіки або міністерствам фінансів.

Планові органи у вузькому розумінні цього слова відповідають по суті за розробку плану й частково або повністю — також за розробку прогнозів. Вони функціонують тільки як центральні установи без підвідомчого апарату й не мають статусу виконавчої влади. Під час розробки прогнозів і планів ці органи співробітничать з науководослідними інститутами та консультативними радами (комісіями). У ряді країн це спеціальні органи, які діють на всіх рівнях, система управління економікою, яка займається розробкою планів і контролем їх виконання. У цих країнах планові органи становлять єдину, побудовану за ієрархічним, функціональним, галузевим чи територіальним принципом систему.

Вищими плановими органами, підпорядкованими Кабінетам Міністрів, є державні планові комісії (у ряді країн — планові комітети, планові управління). Часто планові органи виконують також функції управління щодо нижчих за рівнем ланок — наприклад, у складанні однопродуктових балансів. Державні планові комітети відповідають за підготовку методологічних документів з планування, а також за розробку коротко-, середньо- та довгострокових народногосподарських планів. Крім того, вони підтримують контакти з плановими органами інших країн і проводять переговори на двосторонній або багатосторонній основі з питань координації планів.

Попри наявність планових органів економічну політику та стратегію розробляють і здійснюють усі державні або діючі за дорученням держави інститути, приймаючи рішення з цих питань, які регулюють або безпосередньо визначають економічну політику. У країнах ринкової економіки, як і в Україні, такими інститутами є Верховна Рада України (законодавча влада), Кабінет Міністрів України й підпорядковані йому органи управління (виконавча влада), Національний банк України (центральний емісійний банк), органи судочинства, самокеровані економічні організації (Торгово-промислова палата України, Українська спілка промисловців та підприємців, сільськогосподарські палати, ремісничі гільдії), організації, що діють на ринку робочої сили (професійні та роботодавчі спілки), а також породжені зростаючою економічною інтеграцією наднаціональні установи (наприклад, Європейське співтовариство (ЄС), Міжпарламентська асамблея СНД). Крім того, на процеси прийняття рішень з економічної політики впливають партії, асоціації, організації й державні установи, які виконують функції інформації та експертизи за дорученням держави, — інститути економічних досліджень: Інститут економіки (ІЕ) НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України (РВПС) НАН України, Науково-дослідний економічний інститут (НДЕІ) Міністерства економіки України, Науково-дослідний інститут фінансів (НДФ) Міністерства фінансів України та багато інших, ради експертів, комісії з нагляду над монополістичною практикою (Антимонопольний комітет України).

В Україні центром і виконавчим органом з питань розробки та здійснення економічної політики є Міністерство економіки. Основні його функції — методологічне й організаційне забезпечення економічної політики держави, викладеної в законах України, а також в інших нормативних актах законодавчих і виконавчих органів влади.

Міністерство економіки України разом з іншими міністерствами й відомствами, науково-дослідними організаціями (НДЕІ, НДФ, ІЕ, РВПС та ін.) у концентрованому вигляді формують не тільки відповідні розділи економічної політики, а й стратегію і тактику її

реалізації. При цьому основна увага зосереджується на розробці цілей, пріоритетів і орієнтирів як на близьку, так і на віддалену перспективу. Визначаються також економічні, правові й адміністративні важелі для виконання наміченого. Це здійснюється в першу чергу разом з відповідними міністерствами й відомствами: Міністерством фінансів України — з бюджетно-фінансового та податкового регулювання; Національним банком України — з грошово-кредитного регулювання; Антимонопольним комітетом України — з регулювання діяльності підприємств-монополістів; Міністерством зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України — з питань застосування квот, ліцензій та ін.; Державним митним комітетом України — з питань митного регулювання; Міністерством праці та соціальної політики України — з питань регулювання доходів та зайнятості населення, поліпшення функціонування ринку праці та ін. Питання цінового й тарифного регулювання та контрактів — прерогатива Міністерства економіки України.

Сформована таким чином і викладена в державному бюджеті, основних напрямках розвитку економіки, національних програмах, планах соціального й економічного розвитку економічна політика розглядається на засіданнях Кабінету Міністрів України та Комітетів Верховної Ради України з питань економічної політики, затверджується Верховною Радою України й стає базою цілеспрямованих дій міністерств, відомств, суб'єктів господарювання всіх форм власності в руслі ринкової економіки.

Для досягнення поставленої мети Міністерство економіки України в процесі обґрунтування економічної політики, прогнозів і планів координує свої дії з відповідними міністерствами й територіями (регіонами), проводить дослідження стану економіки. Для забезпечення цієї роботи такі урядові структури, як Міністерство економіки України, Міністерство фінансів України, Державний комітет статистики України та ін. систематично аналізують стан справ і складають відповідні економічні звіти. Вказані звіти базуються на статистичній інформації, узагальненнях громадської думки та інформації з різних економічних кіл. Таким чином в уряді формується єдина думка (або кілька думок) стосовно напрямів, у яких рухається економіка на сучасному етапі. Для того, щоб спеціалісти міністерств і відомств виробили єдину позицію, їх представники з певною періодичністю збираються на спільні спеціальні засідання, семінари чи конференції. У таких заходах беруть участь також представники Національного банку України, Верховної Ради України та Адміністрації Президента України.

Порядок формування прогнозів та планів регулюється Кабінетом Міністрів України. Загальна схема організації розробки прогнозів і планів у країні має бути такою:

- на плановий період формуються економічна політика, її цілі та пріоритети на рівні держави, визначаються економічні та правові підйоми, потреби сектора загальнодержавного управління в товарах і послугах, після чого ця інформація через міністерства й територіальні органи управління доводиться до підприємств;
- інституціональними (господарськими) одиницями всіх форм власності з урахуванням централізованих замовлень і потреб ринку розробляються та направляються відповідним галузевим міністерствам і територіальним органам бізнес-плани, що є основою для діяльності цих одиниць у плановому періоді;
- територіальними органами з урахуванням планів галузевих міністерств розробляються та направляються уряду країни проекти комплексних планів на відповідній території;
- за дорученням уряду Міністерством економіки (спільно з Міністерством фінансів, Міністерством праці, Національним банком, Антимонопольним комітетом, Міністерством зовнішньоекономічної діяльності та торгівлі) розробляється та вноситься на розгляд уряду проект економічного плану на наступний рік;
- одночасно з проектом економічного плану розробляється проект державного бюджету, який ураховує також проекти регіональних бюджетів (на основі рівня розвитку відповідних регіонів і нормативів розподілу державних і територіальних фінансових ресурсів).

Роль і структура плану соціально-економічного розвитку економіки в умовах ринку визначаються, виходячи з аналізу розвитку економіки в ретроспективному періоді та розробки стратегії розв'язання наявних проблем (таких, як нестабільність і спад виробництва, інфляція, дефіцит державного бюджету й платіжного балансу, низький рівень життя населення).

Для громадськості план надає інформацію про проблеми, що стоять перед економікою країни й на подолання яких спрямовуються зусилля уряду та суспільства. У плані визначаються основні напрями економічної політики уряду на плановий період (розробка планів для різних рівнів управління та господарських одиниць; дотримання в цей період єдиної економічної політики; запобігання неправильному розподілу ресурсів, “перегріву” або “переохолодженню” економічного життя, дисбалансу витрат і доходів суспільства в цілому). У плані формуються економічні орієнтири для приватного та державного секторів економіки (надання господарським одиницям

можливості ознайомитися з напрямками ділової активності в країні, застосування державою економічних, правових і адміністративних важелів, забезпечення орієнтування господарських одиниць у ринкових відносинах). Плани — це координація інтересів соціальних груп і територій.

Приблизна структура економічного прогнозу має такий вигляд:

1. Економічна кон'юнктура та політика: динаміка національної економіки за ретроспективний (минулий) період, економічна політика на перспективу (довгостроковий період), тенденції розвитку та структура національної економіки, міжнародна економічна кон'юнктура та шляхи державного регулювання економіки.
2. Структура економіки: потреби на перспективу в продовольчих товарах, одязі та взутті, будівництві та транспорті, товарах тривалого користування, тарі й пакувальних матеріалах, паперовій продукції, енергоносіях, рекреаційних послугах (пов'язаних з відпочинком і оздоровленням) тощо.
3. Попит на основні матеріали, сільськогосподарську продукцію, лісоматеріали та целюлозу, воду, паливо, метали, хімічну продукцію тощо.
4. Ресурсна база: трудові та паливно-енергетичні ресурси, земельні, водні та інші види ресурсів.

Орієнтовна структура плану економічного розвитку держави має включати: внутрішню та зовнішню кон'юнктуру, яка склалася на початок планового періоду (динаміка доданої вартості, рівень безробіття, стан інфляційних процесів); основні напрями, тенденції та прогноз розвитку економіки (цілі та пріоритети матеріального виробництва, макроекономічні показники, соціальний розвиток, інвестиції та зовнішньоекономічна діяльність, особливо експорт та імпорт, тощо); механізм державного регулювання економіки.

Загальна схема організації розробки планів на рівні країни та регіонів охоплює: характеристику економічної кон'юнктури (стан економіки, ринків, рівень безробіття, дієвість державного регулювання економіки; виконання бюджету); розрахунки макроекономічних показників з метою орієнтування товаровиробників та інформування всіх ланок виконавчої влади про збалансованість фінансових ресурсів з мінімально необхідними суспільству обсягами виробництва найважливіших видів продукції, а також визначення можливих обсягів експорту й імпорту; інформування регіональних органів, міністерств і відомств про державні потреби в тих чи інших видах ресурсів, робіт і послуг, а також визначення економічних і правових підойм для стимулювання виробництва; підготовку міністерствами й відомствами, регіонами й підприємствами проектів планів; формування на основі цих проектів індикативного плану економічного й соціального розвитку України.

Плани на рівні держави, регіонів, міст і районів мають включати найважливіші баланси: зведений фінансових ресурсів, грошових доходів і витрат населення, ринку праці, торговельний, попиту на основні види матеріальних ресурсів та їх пропозицій.

Розробка економічних прогнозів і планів здійснюється на базі ретроспективного аналізу економічної кон'юнктури, науково-технічного потенціалу, обсягів нагромадженого національного багатства, соціального стану народу та демографічної ситуації в країні, забезпеченості природними ресурсами, становища зовнішньоекономічної діяльності. Прогнози та плани соціально-економічного розвитку держави базуються на системі соціальних, демографічних, економічних, науково-технічних, зовнішньоекономічних, галузевих і регіональних прогнозів і планів, а також на намірах інституціональних одиниць з урахуванням укладених державних контрактів.

Економічні прогнози й плани стають основною базою для формування державного бюджету, здійснення грошово-кредитної політики та інших економічних дій на основі єдиної методології та організації роботи всіх рівнів управління.

Контроль за виконанням прогнозів і планів здійснює Міністерство економіки України спільно з Державним комітетом статистики, Міністерством фінансів і Національним банком України.

Основні планові документи, а саме концепція, прогноз і план, після їх схвалення публікуються в засобах масової інформації з метою ознайомлення з ними всіх зацікавлених структур управління та громадськості.

Економічні прогнози та плани, як правило, розглядаються урядом України разом з бюджетом і схвалюються ним. Одночасно підсумовуються результати розвитку економіки за минулий період, подається зведений баланс фінансових ресурсів, перелік найважливіших проблем і національних та державних програм, реалізація яких передбачається за рахунок бюджету, а також дані про розвиток державного сектора економіки. Схвалені урядом план, програма чи бюджет подаються до Верховної Ради України на затвердження.

Економічне прогнозування має на меті передбачити розвиток економіки, її окремих сфер і галузей, що полягає у визначенні головних цілей економічної політики та шляхів її реалізації.

Прогнози розробляються в цілому по Україні з виділенням народногосподарських комплексів і регіонів, а також окремо за суспільно вагомими галузями. Складаються також прогнози кон'юнктури ринку продукції, внутрішнього й зовнішнього ринків.

Прогнози соціально-економічного розвитку включають кількісні показники та якісні характеристики макроекономічної ситуації, структури економіки, науково-технічного розвитку, обсягів виробництва, споживання товарів і надання послуг; зовнішньоекономічної

діяльності; рівня та якості життя; охорони навколишнього середовища; соціальної структури; реформування власності; розвитку регіонів.

Державне регулювання — це реалізація макроекономічної політики на основі визначення безпосереднього зв'язку між економічними підйомами та цілями щодо зростання, інфляції, платіжного балансу й рівня зайнятості. Для цього використовується цілий арсенал вивіреної світовою та вітчизняною практикою економічних важелів — ціни, податки, кредити, тарифи, інвестиції, цінні папери, проценти, резерви, амортизаційні відрахування, бюджет, програми, пільги, мито, квоти, ліцензії, державні контракти, субсидії. У плані знаходять відображення дії щодо використання централізованих і децентралізованих ресурсів, зокрема капітальних вкладень. У прогнозах і планах передбачаються економічні та соціальні наслідки, а також можливі зміни зовнішньої та внутрішньої економічної політики держави.

Україна, ставши на шлях побудови соціально орієнтованої ринкової економіки, відмовилася від директивного планування на користь індикативного. Труднощі полягають у складності розробки прогнозів через відсутність надійної статистичної бази, недостатнє стимулювання виконання планів, а також невизначеності перехідного періоду економіки, що ускладнює планування.

6.3. ПЛАНУВАННЯ ФІНАНСІВ І РОЗРОБКА ДЕРЖАВНОГО ТА МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ. ПРОГНОЗИ КОН'ЮНКТУРИ РИНКУ

Складовою системи прогнозування та планування є бюджетне планування. Його основою є розроблений і схвалений план економічного й соціального розвитку України. По-перше, тільки в цьому разі бюджет буде сформовано на реальній базі, що, в свою чергу, стане запорукою своєчасного його затвердження. По-друге, розробка плану країни на основі бюджету (як це практикувалося в минулі роки) призводить до того, що план має нереальну основу. Наприклад, у бюджеті 1998 р. централізовано тільки близько 40% фінансових ресурсів і 30—35% ВВП. Таким чином, менше половини створюваного продукту залучено до плану. Ось чому так важко розробляються й затверджуються Державний план і Державний бюджет.

Планування фінансів здійснюється в складі річних державних програм, індикативних планів галузей, програм регіонів, а також у процесі розробки Державного та місцевих бюджетів. Державний бюджет розробляється одночасно з державними програмами; їх по-

казники взаємоузгоджуються. Основні прогностичні макропоказники Державної програми соціально-економічного розвитку України використовуються для розробки Державного бюджету, а його видаткова частина — для планування соціального забезпечення, утримання органів державної влади, армії, інвестицій, складання державних контрактів та ін.

Для складання проекту Державного бюджету Міністерство економіки України за участю Міністерства фінансів України, Національного банку України та інших міністерств і відомств розробляє основні прогностичні макропоказники економічного й соціального розвитку держави на наступний рік, а також проводить розрахунки обсягів валового внутрішнього продукту; проекту зведеного балансу фінансових ресурсів; проектів балансу доходів і витрат населення, платіжного балансу, валютного плану; індексів зміни оптових і роздрібних цін порівняно з поточним роком; обсягу прибутку в цілому та в розрізі адміністративно-територіальних одиниць; показників, що стосуються фонду оплати праці; обсягів геолого-розвідувальних і топографо-геодезичних робіт і надходжень коштів до бюджету в порядку відшкодування витрат на геолого-розвідувальні роботи; потреб у бюджетних асигнуваннях, пов'язаних зі здійсненням державного регулювання цін на товари та послуги.

Міністерства, відомства, інші органи державної виконавчої влади подають Міністерству фінансів України проекти доходів і видатків державних позабюджетних фондів на наступний рік. Міністерство фінансів України узгоджує розмір дефіциту бюджету, структуру його фінансування з Національним банком України.

Міністерство фінансів України відповідно до прийнятих Верховною Радою України Основних напрямів бюджетної політики (бюджетної резолюції) та на підставі прогнозу основних макропоказників економічного й соціального розвитку України організовує проведення фінансово-економічних розрахунків для складання проекту Державного бюджету України на наступний рік і розподілу загальнодержавних податків, зборів та інших платежів між Державним бюджетом України та бюджетами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва й Севастополя. Мінфін України також готує попередній проект консолідованого бюджету України й доводить відповідні прогностичні показники до міністерств, відомств, інших органів державної виконавчої влади України.

Міністерства, відомства, інші органи державної виконавчої влади розглядають доведені до них прогностичні показники щодо проекту зведеного бюджету України та подають Міністерству фінансів України свої зауваження й пропозиції з відповідними розрахунками та обґрунтуваннями.

Міністерство фінансів України за участю представників інших міністерств, відомств, органів державної виконавчої влади розглядає подані ними зауваження й пропозиції щодо запроєктованих показників зведеного бюджету України, здійснює розподіл джерел доходів і видів видатків між Державним бюджетом України та бюджетами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя.

Координацію робіт з питань розробки проектів державних програм, індикативних планів і бюджету здійснюють Міністерство економіки України та Міністерство фінансів України.

Проекти Державної програми економічного і соціального розвитку України та Державного бюджету вносяться Міністерством економіки України та Міністерством фінансів України й подаються Кабінету Міністрів України, який розглядає й схвалює Державну програму та затверджує обсяги державних централізованих капітальних вкладень, перелік найважливіших будов виробничого призначення, природоохоронних об'єктів та показники введення в експлуатацію об'єктів соціально-культурної сфери, а також обсяги державних контрактів, після чого Державні програма й бюджет подаються до Верховної Ради України.

Після схвалення Верховною Радою України проекту Державної програми й затвердження Державного бюджету Міністерство економіки України та Міністерство фінансів України доводять їх показники до міністерств, відомств, уряду Автономної Республіки Крим, обласних та Київської й Севастопольської міських державних адміністрацій.

На основі затверджених Державної програми економічного і соціального розвитку України та Державного бюджету міністерства, відомства, уряд Автономної Республіки Крим, державні адміністрації регіонів, а також підприємства та організації уточнюють і приймають свої плани [5, с. 9—11].

У розробці планів велике значення надається механізму державного регулювання — цінам. Усупереч поширеним у нас думкам про те, що в країнах з ринковою економікою ціноутворення відбувається стихійно, насправді ціни є об'єктом постійної уваги та регулювання з боку держави. У теперішній час — на етапі формування ринкових відносин в Україні з елементами державного регулювання — надзвичайно важливими є своєчасність, повнота й вірогідність звітних даних, з допомогою яких висвітлюються всі сфери господарської діяльності. Достовірність цієї інформації — важлива умова своєчасного прийняття правильних рішень урядом і Верховною Радою України. Важливою передумовою розробки обґрунтованого прогнозу виробничої, торгової та фінансової діяльності народного господарства України є вірогідний прогноз динаміки цін.

Складність прогнозування динаміки цін визначається тим, що на неї впливає ситуація, яка стихійно складається на ринку, де рівень цін, обсяги виробництва та продажу взаємно впливають одне на одного. Таке складне дослідження минулої та майбутньої динаміки цін має здійснюватися регулярно з року в рік спеціалізованими підрозділами НДЕІ Мінекономіки України та Міністерством економіки України.

Прогнози кон'юнктури ринку розробляються щороку в цілому по народному господарству України й щодо основних видів продукції галузей економіки з метою надання органам управління та суб'єктам ринку інформації про ймовірні зміни попиту, пропозиції та цін на ці види продукції.

Прогнози кон'юнктури ринку продукції розробляються галузевими органами управління та їх науково-дослідними установами, а прогноз кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків здійснюється з урахуванням галузевих прогнозів і виконується Міністерством економіки України разом з відповідними науково-дослідними установами. Цей прогноз використовується під час розробки державних програм та індикативних планів [5, с. 6].

7. ПЕРЕДПЛАНОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОБҐРУНТУВАННЯ

Перед тим, як приступити до розробки плану розвитку економіки держави, необхідно виконати велику кількість теоретичних та аналітичних досліджень, якими слід охопити цілий комплекс проблем, зокрема тих, що стосуються розвитку економіки, соціально-економічного та екологічного стану в Україні тощо.

Для проведення аналізу та оцінки економічних, соціальних та екологічних проблем необхідно застосовувати такі самі показники, які будуть використані при розробці планів. Назвемо деякі з них. Це, зокрема, аналіз виробництва валового національного та валового внутрішнього продукту, національного доходу; чисельності зайнятих; матеріаломісткості продукції, у тому числі енерго- та паливомісткості; експорту та імпорту; інвестиційної діяльності; виробництва по секторах та галузях економіки, у тому числі аналіз розвитку галузей промисловості, сільського господарства, транспорту, зв'язку, науки, освіти, охорони здоров'я та ін., а також показники ефективності суспільного виробництва; балансу народного господарства (БНГ), міжгалузевого балансу виробництва та розподілу продукції, балансу трудових ресурсів, балансів основних виробничих фондів, капітальних вкладень і виробничих потужностей, фінансових та матеріальних балансів.

7.1. АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА СОЦІАЛЬНОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Сучасний стан економіки України. Рівень розвитку продуктивних сил будь-якої країни характеризується рядом соціально-економічних показників. Найважливішими з них є величина валового суспільного продукту, виробленого національного доходу, частка національного доходу, використаного для споживання та нагромадження. Ці показники в 1991—1997 рр. в Україні різко знижувались, основною причиною чого є затяжна економічна криза. Насамперед криза вразила основу суспільства — сферу виробництва, обсяги якого в ряді життєво важливих галузей зменшилися на третину, на половину або ще більше.

Стан економіки України в 1997 р. порівняно з 1996 роком характеризувався деякими позитивними тенденціями: темпи падіння валового внутрішнього продукту (ВВП) знизились і становили 3,2%; уповільнилися темпи інфляції; зріс обсяг випуску продукції в окремих галузях промисловості, а саме: у чорній металургії — на 7,7%, у паливній промисловості — на 4,5%.

Спостерігалось напружене становище на підприємствах енергетичного комплексу, де зниження становило 2,6%.

У машинобудуванні та металообробці обсяги виробництва знизилися на 3,6%, у промисловості будівельних матеріалів — на 7,9%, у хімічній і нафтохімічній промисловості — на 0,6%, у сільському господарстві — на 1,9%. Показовим індикатором економічної кризи став “мертвий сезон” у будівництві, де обсяг капітальних вкладень в економіку України знизився в 4,4 раза від обсягу 1990 року. Інвестиційна діяльність в Україні перебуває на стадії формування. Це призводить до технологічної відсталості від розвинених країн, різко обмежуючи процес економічного відтворення. Рівень інвестиційної діяльності практично не покриває вибуття та зношення виробничих фондів, не кажучи вже про їх відновлення. Іде процес руйнації науково-технічного потенціалу України. Відтворення капіталу різко уповільнилось, а в окремих секторах і виробництвах відбувається його “проїдання”.

Ціни, які склалися в економіці України, у більшості випадків близькі до світових або вищі за них. Ураховуючи технологічну розруху виробництва, більшість підприємств постійно мають фінансові проблеми та несуть збитки, які дуже часто покриваються за рахунок інфляційних доходів і неплатежів. Це постійно генерує готовність виробників підвищувати ціни, створювати передумови інфляції.

Експорт не забезпечує валютних потреб держави, а їх дефіцит перешкоджає модернізації переробних галузей промисловості, підвищенню їх конкурентоспроможності; він підсилює недосконалу сировинну структуру експорту та збільшує потребу в імпорті.

Скорочення реальної грошової маси (через обмеження кредитних ресурсів і грошової емісії) змусило нерентабельні підприємства зменшити витрати й обсяги виробництва. До цього додався значний спад платоспроможного попиту, у результаті чого й рентабельні підприємства також опинились у важкому стані й теж змушені були скоротити обсяги виробництва.

Основні фактори сучасної економічної кризи в Україні такі: різкий спад економічної активності (у першу чергу, у державному секторі), подальше падіння рівня життя населення при посиленні його диференціації, накопичення інфляційного потенціалу, відсутність дієвості промислової політики, слабкий розвиток інститутів ринку.

Фактори, що обумовлюють спад економічної діяльності, можна розділити на дві групи: ті, які діють тривалий час, і такі, що проявилися відносно недавно.

До першої групи належать: подальше падіння купівельної спроможності значної частини населення; зменшення ринків збуту продукції; звуження попиту держави як споживача продукції за рахунок відносного зменшення доходів; скорочення обсягів імпортової сировини; вплив за кордон власних капіталів; недостатня ринкова орієнтація виробництва; відсутність відповідних умов для виходу нових товаровиробників на ринок.

До другої групи факторів належать: надзвичайно високі й нездійсненні наміри в бюджетній політиці; створення державою фіктивного попиту для товаровиробників з відсутністю фінансування внаслідок невідповідності наповнення бюджету та запланованих витрат; неадекватна ситуація політики кредитних ставок і відсутність ринкових механізмів розподілу кредитних ресурсів Національного банку України; бартеризація як внутрішнього, так і зовнішнього товарообміну.

Процес трансформування економіки України в напрямі виконання основного стратегічного завдання залежатиме від того, як швидко відновиться докризовий рівень виробництва. Не стабілізувавши економіки, не можна рухатися далі. Тому важливо так організувати процес стабілізації, щоб разом з відновленням докризового стану було закладено основи та створено виробничий потенціал для виходу на новий рівень економічного й соціального розвитку. Для цього необхідно, по-перше, відновити найефективніші кооперовані зв'язки, і насамперед — у межах СНД; по-друге, здійснити реструктуризацію економіки, і насамперед — у напрямі суттєвої зміни пропорцій двох підрозділів; по-третє, розвиваючи найперспективніші галузі промисловості, забезпечити перетворення сільського господарства України на справді провідну галузь виробництва.

Для стабілізації економіки держави велике значення має реформування відносин власності, яке сприяє прискоренню структурної перебудови, ефективності виробництва, забезпеченню стабільності в суспільстві. Аналіз показує, що за 1994—1997 рр. проявилася тенденція до збільшення кількості недержавних підприємств з 23,0% до 78,7%, а кількість державних скоротилася відповідно з 59,9% до 21,0%. У промисловості за станом на 1 жовтня 1997 року змінили форму власності 53,3% підприємств. Підприємствами недержавної форми власності за дев'ять місяців вироблено 49,1% загального обсягу промислової продукції.

Необхідно завжди пам'ятати про дуже важливу макроекономічну залежність між виробництвом і споживанням, відповідно до якої виробництво є первинним. Врешті-решт, споживання, й особливо особисте, визначає розвиток суспільного виробництва, бо якщо воно не супроводжується зростанням споживання, то за певних умов припиняється. У зв'язку з цим, розглядаючи питання про падіння обсягів суспільного виробництва, слід наголосити, що це значною мірою зумовлено скороченням внутрішнього ринку, що, у свою чергу, визначається злиденним становищем переважної більшості споживачів унаслідок зниження заробітної плати, незадовільного або невеликого за огляду на умови життя розміру пенсійного забезпечення та інших доходів населення.

Достатньо зазначити, що обсяги промислового виробництва в 1997 р. порівняно з 1990 р. знизилися на 50,8%, а в машинобудуванні та металообробці — на 64,5%.

Соціальний стан у країні. Соціальна ситуація в Україні має чітку тенденцію до загострення, що є наслідком загальнонаціональної економічної кризи та прорахунків у соціальній політиці попередніх років.

Різка диференціація населення за прибутками створює суперечності між багатими й бідними. Відсутність великого за обсягами середнього класу, який має стати основою держави, поляризує суспільство, підтримує соціальне напруження. Крім негативних соціальних наслідків збіднення населення звужує внутрішній ринок споживчих товарів і підсилює дефіцит накопичення капіталу в економіці.

Офіційна заробітна плата недостатня й не відповідає реальним витратам працездатного населення, пенсії та соціальна допомога значно нижчі мінімального прожиткового рівня. Так, за даними НДЕІ Мінекономіки України, вартість споживчого кошика з 22 видів продовольчих товарів у 1997 р. становила 107,6 грн., у той час як середня пенсія дорівнювала 51 грн. Соціальний стан народу ускладнюється ще й тому, що останніми роками систематично пору-

шуються терміни виплати заробітної плати й пенсій. Достатньо зазначити, що за станом на 11 травня 1998 р. затримки виплати заробітної плати становили 5,6 млрд. грн.

Якщо на стан матеріально-технічного розвитку соціальної сфери можна дивитися з певним оптимізмом, то погіршення демографічної ситуації вже сьогодні викликає тривогу. Стрімко падає природний приріст населення, що на тлі зростаючої смертності призводить до загострення депопуляційних процесів. За попередніми статистичними даними, на початок 1998 р. чисельність населення України становила 50,5 млн. і скоротилася в 1997 р. на 415 тис., у тому числі за рахунок спаду природного приросту — на 300 тис. чол. За 1997 р. померло майже стільки людей, скільки проживає в такому місті, як Львів. Якщо найближчими роками ці процеси не будуть зупинені, то будь-які економічні програми втратять сенс: їх не буде кому та для кого реалізовувати.

Зростанням смертності зумовлюється скорочення тривалості життя населення України на 3,4 року, яка становить 67 років (для чоловіків — 62, а для жінок — 72). Україна вийшла на перше місце у світі за смертністю чоловіків у працездатному віці.

Триває процес старіння населення: кожна третя-четверта людина — особа пенсійного віку. За період з 1986 р. до 1997 р. загальна кількість пенсіонерів збільшилася на 2,3 млн., або на 8,1%. У сільській місцевості в 1997 р. проживало 5,7 млн. пенсіонерів, або 40,7% загальної кількості тих, хто перебував на обліку соціального забезпечення.

Підтвердженням негативної демографічної ситуації в 1997 р. є співвідношення працюючих та утриманців. На 1000 осіб працездатного віку в містах припадає 686 непрацездатних, а в сільській місцевості — 1444. Навантаження непрацездатних на одного працездатного в селах у 1,5 раза більше, ніж у містах.

В останні роки значне загострення соціальних проблем викликане зменшенням зайнятості. Кількість зайнятих у галузях економіки на початок 1998 р. скоротилася більше ніж на 5 млн. порівняно з 1990 р. Україна завжди мала надлишок трудових ресурсів. Тепер картина доповнилася появою офіційно зареєстрованих безробітних (рівень безробіття на 1 березня 1998 р. становить 2,6%). Протягом 1997 р. продовжувалося скорочення абсолютної чисельності зайнятих у галузях економіки. Майже 40% вивільнених — працівники промисловості, понад 11% — будівництва, 5% — транспорту та зв'язку. Тривало зменшення кількості працюючих у сільському господарстві та більшості галузей невиробничої сфери.

Як і в попередні роки, значним залишається приховане безробіття, яке, за експертними оцінками, становить близько 36%, причому новою його ознакою в багатьох галузях є збільшення кількості праців-

ників, зайнятих у режимі неповного робочого дня чи тижня. Протягом 1997 р. кількість тих, хто працює в такому режимі, у загальній чисельності зайнятих становила близько 20%. У 1997 р. продовжувалася тенденція підвищення самозайнятості населення. За офіційною статистикою, ті, хто зайнятий у сфері економічної діяльності, в основному підприємці-індивідуали, становили 2,5 млн., що в загальній структурі робочої сили дорівнює 8,5%.

Структура споживання характеризується поступовим збільшенням грошових витрат населення на придбання товарів і зменшення питомої ваги послуг. Через це складається деформована структура особистого споживання життєвих благ, серед яких домінуючими є витрати на харчування.

Не менш важлива проблема розвитку матеріально-технічної бази соціальної інфраструктури. Сьогодні існує значний розрив між нормативними показниками й фактичним рівнем забезпеченості населення об'єктами соціальної сфери. Можна констатувати, що населення України проживає в умовах соціального дискомфорту.

7.2. Оцінка екологічної ситуації в Україні

Особливо відчутним в умовах кризових явищ в економіці стало загострення екологічної ситуації. Унаслідок нераціонального й неконтрольованого використання природних ресурсів дедалі чіткіше вимальовуються прикмети екологічної катастрофи.

Характерними рисами погіршення екологічного стану є радіоактивне, хімічне та фізичне забруднення повітряного басейну, поверхневих і підземних вод, руйнування та забруднення землі. Великомасштабні осушувальні роботи на Поліссі призвели до падіння рівня ґрунтових вод і ерозії ґрунтів. У результаті катастрофи на Чорнобильській АЕС та радіоактивного забруднення ускладнилося використання ґрунтів та лісу, склалися загрозливі умови для проживання населення.

Потужним народногосподарським комплексом з високорозвинутою промисловістю, інтенсивним багатогалузевим сільським господарством, широко розгалуженою транспортною системою є Донбас. Розвиток промисловості відбувався там переважно екстенсивним шляхом, без здійснення комплексу заходів з охорони навколишнього природного середовища. Довгострокове поєднання вуглевидобутку з роботою металургійних, нафтохімічних і машинобудівних підприємств призвело до того, що Донбас став найбільш забрудненим регіоном не тільки в Україні, а й у світі. Це вимагає суттєво змінити структуру територіально-виробничого комплексу Донбасу, перейти на маловідходні ресурсозберігаючі технології з метою зменшення токсичності відходів, утилізації або ліквідації їх скупчень.

Другим регіоном з розвинутою промисловістю є Придніпров'я, яке характеризується високою концентрацією гірничорудної, чорної та кольорової металургії, будівельної індустрії, важкого машинобудування. Орієнтація на використання місцевої сировини обумовила виснаження запасів природних ресурсів. Для цього регіону характерні високий рівень забруднення повітря та води, механічне порушення земель, критичні екологічні умови життя населення.

У Криму екологічна ситуація характеризується активізацією суф-фозійно-просаджувальних явищ (суффозія — дослівно “підкопування”).

Незадовільна якість земель, води й повітря фіксується навколо автомобільних доріг та у великих містах. Така складна ситуація погіршує умови життя населення, ускладнює використання природних ресурсів.

Прогнозування перспектив у галузі екології не викликає реальних сподівань на раціональне природокористування. Насиченість території України промисловими комплексами шкідливо впливає на екологічну ситуацію в країні.

Пріоритетний розвиток важкої індустрії призвів до екстенсивного використання природних ресурсів і їх прискореного вичерпання. Так, дефіцит енергетичних ресурсів поставив Україну в залежність від інших країн, зокрема від Росії. Однак і вона вже вичерпує їх і скорочує видобування палива. На межі повного використання й інші природні ресурси. І вичерпуються вони не тому, що їх мало, а тому, що нераціонально використовуються. Упродовж останніх років річний обсяг видобутку мінеральної сировини в Україні становить 1 млрд. т, а гірничої маси — близько 3 млрд. т, тобто в розрахунку на кожну тонну мінеральної сировини видобувається ще 2 тонни породи. Тільки 5—8% компонентів мінеральної сировини використовуються для виробництва готової продукції, а решта йде у відвали.

На поверхні землі накопичилося понад 20 млрд. т твердих промислових відходів, що в розрахунку на 1 кв. км перевищує 30 тис. т. Під цими відходами знаходиться 200 тис. га родючих земель. Щорічно кількість відходів збільшується на 1—1,5 млрд. т. До цього слід додати ще 4,1 млрд. куб. м різних забруднених стоків і 4,8 млн. т викидів забруднюючих речовин в атмосферу. У Донбасі й Придніпров'ї практично вичерпані можливості розміщення відходів. У Донецькій області, яка займає 4,4% площі України, сконцентрована четверта частина всіх накопичених відходів. Достатньо раз проїхати по Донецькій області, щоб без будь-якої статистики зрозуміти, яких “успіхів” ми досягли в перетворенні природи.

Відходами промисловості й розкривних порід засмічується природне середовище — земельні угіддя, водні джерела та повітряний простір.

Сучасний етап розвитку й розміщення продуктивних сил характеризується погіршенням екологічного стану в багатьох регіонах країни, у зв'язку з чим загострюються екологічні проблеми. Варто нагадати про забруднення атмосфери в Донбасі та Придніпров'ї, дефіцит водних ресурсів у більшості міст. Охорона навколишнього середовища, забезпечення здорових гігієнічних умов життя й праці є важливим фактором розміщення продуктивних сил, що має насамперед соціальну спрямованість. І тому не менш необхідним є обмеження надмірного зосередження промисловості в містах. Відомо, що економічна ефективність розміщення виробництва досягається переважно його концентрацією, що дає змогу зменшувати капітальні вкладення в інфраструктуру, а отже, і знижувати собівартість продукції. Водночас концентрація промисловості призводить до зростання кількості населення в містах і спричиняє проблеми демографічного характеру. Обмеження концентрації промисловості можна досягти створенням середніх і малих спеціалізованих підприємств і розосередженням їх у малих містах і великих селах.

Щодо екології гострою проблемою є накопичення твердих побутових відходів. Кількість побутового сміття продовжує збільшуватись, і його щорічне накопичення становитиме в 2000 році в середньому 2 куб. м на душу населення. Щорічно його вивозиться на звалища понад 10 млн. т.

Теплові електричні станції (ТЕС) і виробництва з випуску металу й іншої промислової продукції також є джерелами забруднення екологічної системи. Загальні обсяги утворення золошлакових відходів ТЕС в Україні становлять близько 15 млн. т. Сьогодні в Україні найбільш забруднена серед усіх країн СНД атмосфера. На 40% нашої території рівень забрудненості в 2—3 рази вищий, ніж в Європі. На кожного жителя припадає понад 90 кг усіх викидів у атмосферу.

Серед природно-економічних формувань України виділяється Поділля. Це найбільш густонаселений регіон, який характеризується розвиненими сільським господарством і харчовою промисловістю. Цей регіон найменше забруднений, і пріоритет у його розвитку повинен надаватися АПК. На Поділлі необхідно заборонити розміщення всіх виробництв, які забруднюють навколишнє середовище. Сільське господарство цього регіону має спеціалізуватися на виробництві екологічно чистої продукції. Тут слід повністю перейти на біологічні системи землекористування, обмежити використання мінеральних добрив. Це необхідно ще й тому, що, за підрахунками вчених і спе-

ціалістів, за останні десятиріччя площі сільськогосподарських угідь в Україні зменшились на 3 млн. га, а ріллі — на 1,8 млн. га. В Україні в результаті ерозії ґрунтів щорічно змивається та втрачається залежно від кліматичних умов від 50 до 80 млн. т ґумусу.

Щось подібне відбувається в галузі водоспоживання. Розвиток промисловості й процеси урбанізації, пов'язані зі збільшенням міст, прискорюють темпи та розширюють масштаби водоспоживання. Якщо в 1960 році споживалося 15,9 куб. км води, то в 1995 р. — уже 20,3 куб. км, тобто водоспоживання зросло в 1,3 раза; у тому числі безповоротне споживання води становило відповідно 5 куб. км і 21 куб. км, тобто зросло в 4,2 раза. Понад 80% водних ресурсів радіоактивно забруднені.

Одна з величезних екологічних проблем, яка з'явилася в останні десятиріччя,— проблема прісної (питної) води. На одного жителя України в засушливий рік припадає в середньому 1 тис. кубометрів води. А за нормами ООН країна, де на одну людину припадає менше 15 тис. кубометрів у рік, вважається водонезабезпеченою. Статистика свідчить про те, що в Україні задіяні вже всі водні ресурси.

Як відомо, основним джерелом прісної води є басейн р. Дніпро. Але його екологічний стан викликає особливу тривогу. Щорічно в Дніпро скидається 1,5 куб. км забруднених стоків. Аналогічне становище з водним басейном р. Десна. У цих річках у десятки разів зросли (порівняно з нормами) концентрації органічних речовин, солей алюмінію та важких металів, підвищилася бактеріальна забрудненість.

Наскільки значна проблема питної води, можна простежити на прикладі того ж Дніпра. За даними Мінекобезпеки України та Фонду відродження Дніпра, уже в 1994 р. в ньому знаходилося 2,8 тис. т нафтопродуктів, 13,4 тис. т амонійного азоту, 1,7 тис. т фосфору, 6,9 тис. т фенолів, і це не враховуючи інших шкідливих речовин і домішок. На думку американського еколога Р. Рендофа, Дніпро перетвориться на смердючу стічну каналу уже в 2002 році, якщо не здійснювати комплексної програми його оздоровлення.

У життєзабезпеченні регіонів країни важливу роль відіграє ліс. З 1966 року дотепер лісистість території України збільшилася всього на 3,8%, а за останні 5 років — на 2,4%. В Україні в розрахунку на душу населення припадає 0,17 га вкритих лісом земель, тоді як у США — 1,28 га, Швеції — 3,3 га. За 1976—1997 роки темпи лісовідновлення знизилися на 13%. У теперішній час лісистість України становить 16,7%; темпи лісовідновлення в нас нижчі, ніж у Західній Європі.

Великі рекреаційні й бальнеологічні ресурси є на Причорноморсько-Азовському узбережжі. Їх освоєння та раціональне використання здатне перетворити цю місцевість на великий курортний комплекс.

Досить великим регіоном України, в якому сформувалось сприятливе екологічне середовище, є Полісся. На його території розташовано 40% площ лісів, тут беруть початок більшість річок України. Лісо-озерно-болотні комплекси являють собою унікальні ландшафти, які не мають аналогів у світі.

Однак необдумане розміщення на Поліссі атомної електростанції зробило неможливим використання цього регіону для ведення інтенсивного сільського господарства, розвитку харчової, легкої, електротехнічної й електронної промисловості та приладобудування. У результаті катастрофи на ЧАЕС з ефективного економічного використання виведено забруднену територію площею 2712 кв. км. У 30-кілометровій зоні знаходиться понад 800 радіоактивних могильників, багато з яких побудовані наспіх, а тому радіоактивні відходи “розповзаються” в підземних шарах, розносяться ґрунтовими водами. При цьому слід пам’ятати, що період розпаду деяких ізотопів становить 130 років. Загальновідомо, що без атомної енергетики не обійтись. Але зрозуміло й те, що Україна ризикує стати заручником власних ядерних блоків, яких на території нашої держави 14.

Головним у розвитку продуктивних сил Полісся є ліквідація наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС, збереження та розширене відтворення природних багатств.

Відносно благополучним регіоном щодо екології є Карпати, які характеризуються гірським рельєфом, високою лісистістю, чистим повітрям, наявністю термальних і мінеральних вод і тому виконують рекреаційну функцію. З цієї причини тут слід заборонити будівництво промислових підприємств, які забруднюють природне середовище. Формування Карпат як великого оздоровчого й курортного комплексу передбачає створення соціальної інфраструктури, будівництво доріг, кемпінгів, санаторіїв і лікарень, організацію природних пам’яток і парків.

Щодо екології дуже складним є Чорне море. Через забруднення його відходами людської діяльності з середини 80-х років закриваються пляжі Одеси, Сочі, Євпаторії, оскільки в забрудненому середовищі швидко розмножується кишкова паличка.

Екологічна шкода, яка заподіюється Україні Чорноморським флотом, оцінюється майже в 20 млрд. дол. США. Міжнародна екологічна організація “Грінпіс” відзначає, що Чорне море забруднене в десятки, а в деяких місцях і в сотні разів більше, ніж центральні частини Світового океану. До всіх проблем Чорного моря в останні десятиріччя додалася ще одна — ерозія берегів.

За розрахунками незалежних експертів України, на вирішення екологічних проблем доведеться витратити 1—1,5 трлн. дол. США, і роботи повинні тривати 8—10 років. Вчені України попереджають, що в недалекому майбутньому проблеми екології затьмарять усі інші, хоч якими б великими й важливими вони не були.

7.3. СХЕМА РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ЯК СПЕЦИФІЧНА ФОРМА ПЕРЕДПЛАНОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В умовах переходу до ринкової економіки розміщення продуктивних сил здійснюватиметься відповідно до тих законів, які дозволять досягти максимального економічного й соціального ефекту за мінімальних витрат. Удосконалення розміщення виробництва передбачає впровадження комплексу протизатратних заходів, у тому числі зменшення транспортних витрат. Велику роль у цьому відіграє й раціональне розміщення продуктивних сил щодо екологічної обґрунтованості доцільності нового виробництва, оптимізації міжгалузевих зв'язків тощо. Аналіз сучасного розміщення продуктивних сил України дає підставу говорити про необхідність його вдосконалення.

Основним методом економічного обґрунтування територіально-комплексного розвитку й розміщення продуктивних сил країни та її економічних районів є розробка так званих територіальних схем. Це — передпланові (прогнозні) наукові дослідження економічного розвитку окремих територіальних одиниць, які розробляються на 15 і більше років. У них визначаються основні показники економічного й соціального розвитку регіонів, забезпечення комплексного використання природних ресурсів, розв'язання соціальних, економічних та екологічних проблем.

Територіальні схеми розміщення продуктивних сил складаються з таких розділів:

- а) аналіз сучасного стану економічного й соціального розвитку регіону;
- б) оцінка природних, економічних і соціальних передумов подальшого розвитку продуктивних сил та їх розміщення;
- в) обґрунтування основних напрямів виробничої спеціалізації та комплексного розвитку економіки;
- г) обґрунтування розміщення продуктивних сил у межах регіону (економічного району);
- д) висновки та оцінка ефективності передбачуваних напрямів і пропорцій подальшого розвитку та розміщення продуктивних сил.

У першому розділі аналізується рівень соціального та економічного розвитку за попередні 15—20 років, установлюється відповідність досягнутого рівня розвитку продуктивних сил і їх розміщення економічним і природним умовам та ресурсам, раціональному поділу праці; виявляються диспропорції, негативні процеси та явища, проблемні питання розвитку.

У цьому розділі аналізуються: показники фондоозброєності, фондодовіддачі, продуктивності праці в галузях економіки, а також виробництва основних видів продукції в натуральних величинах; обсяги капітальних вкладень, співвідношення темпів зростання заробітної плати й продуктивності праці, ефективність капітальних вкладень і матеріальних витрат, рентабельність і т. ін.; особливості міжрайонних і внутрішньорайонних зв'язків.

При цьому обов'язково з'ясовуються тенденції зміни пропорцій між виробничими та невиробничими галузями, зміни у співвідношенні виробництва й споживання в самому регіоні, а також транспортно-економічні зв'язки.

Крім основних техніко-економічних показників необхідно насамперед проаналізувати соціальний розвиток регіону, особливо рівень життя населення, забезпечення житлом, об'єктами культурно-побутового призначення, охорони здоров'я, освіти, дошкільними закладами тощо.

Одночасно визначається науковий потенціал, оцінюється територіальна структура господарства, розміщення наукових закладів, їх відповідність виробничій спеціалізації регіону, кількість і характеристика наукових кадрів тощо. Виявляються диспропорції й упущення у розміщенні продуктивних сил, резерви й можливості вдосконалення розвитку регіону на перспективу.

У другому розділі вивчаються природні передумови, які характеризують стан земельних, водних, лісових, мінеральних і енергетичних ресурсів. Земельні угіддя оцінюються й класифікуються за своєю якістю з урахуванням форм власності й типів угідь. Установлюються площі земель, які можна використовувати в різних сферах господарювання (сільськогосподарському, промислового, будівництві житла тощо).

Водні ресурси оцінюються з урахуванням потреб води як для населення, так і для економіки регіону. Обсяг водоспоживання визначається на основі фактичного забору води категоріями споживачів. Разом із цим обґрунтовуються заходи щодо комплексного використання й охорони водних ресурсів.

Аналізується стан лісового фонду, його розміщення, якісна структура (хвойні, твердо- та м'яколистяні, спілі, переспілі ліси тощо). При цьому розрізняють ліси захисного й заповідного характеру.

Установлюють обсяг можливого вирубування деревини, перспективи використання лісових ресурсів, їх охорону. Проводиться економічна оцінка мінеральних і паливних ресурсів.

Мінеральні й паливні ресурси оцінюються згідно з даними балансів корисних копалин за категоріями А + В + С1. Проводиться геолого-економічна оцінка родовищ, аналізуються техніко-економічні показники видобутку й комплексного використання сировини.

Трудові ресурси оцінюються на основі аналізу демографічних показників для адміністративно-територіальних одиниць регіону. Потребу в трудових ресурсах визначають залежно від обсягу перспективного зростання виробничих та інших підприємств регіону з урахуванням змін продуктивності праці.

У третьому розділі розробляється концепція подальшого розвитку регіону, вирішення соціальних і економічних проблем.

Основним завданням цього розділу є визначення структури й спеціалізації економіки регіону, оскільки від його виробничої спеціалізації залежить переважний розвиток деяких галузей виробництва на основі ефективного використання природних, економічних і соціальних умов та ресурсів території.

Обґрунтування виробничої спеціалізації та комплексного розвитку економіки регіону здійснюють у кількох варіантах, окремими стадіями. Спочатку спеціалізацію визначають з урахуванням особливостей і оцінки природно-ресурсного потенціалу й соціально-економічних умов регіону. Потім уточнюють розрахунки на основі галузевих і міжгалузевих економічних розрахунків — територіальних балансів. Необхідно також урахувати економічний стан навколишнього середовища й транспортний фактор.

На основі балансових розрахунків визначають нестачу деяких видів ресурсів; обґрунтовують можливості та ефективність їх увезення (вивезення) або імпорту (експорту) з інших районів і країн, а також можливості заміни менш дефіцитними ресурсами.

Обсяг розвитку невиробничої сфери (житлово-комунального господарства, побутових послуг, торгівлі, харчування, освіти, культури, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо) розраховують згідно з діючими нормативами. Розвиток і розміщення галузей невиробничої сфери спрямовані на зменшення територіальних відмінностей у рівні життя населення, стимулюванні закріплення трудових ресурсів у районах їх дефіциту.

У четвертому розділі розглядаються питання, взаємопов'язані з розміщенням підприємств різних галузей на території району з перспективою формування й розвитку територіально-виробничих комплексів (ТБК).

У цьому розділі здійснюється економічне районування: визначають ТВК, промислові зони й вузли, інші територіальні угруповання. Виділяють території, на яких неможливе розміщення деяких підприємств (наприклад, у зв'язку з великим забрудненням природного середовища) або, навпаки, на яких є умови для нового будівництва великих підприємств, населених пунктів. У кожному ТВК розробляють схеми його формування й розвитку з урахуванням досліджень регіональних схем.

На основі цих досліджень формується перелік найважливіших територіальних проблем регіону, для яких необхідні цільові комплексні територіальні програми та інші методи регулювання.

У п'ятому розділі визначаються основні показники розвитку та розміщення продуктивних сил регіону: трудові ресурси, сукупний суспільний продукт, національний доход, структура економіки, капітальні вкладення, основні виробничі фонди, темпи зростання, товарна продукція; основні показники розвитку промисловості, сільського господарства (його основних галузей), транспорту, невиробничої сфери; важливі об'єкти нового будівництва, зрушення в розміщенні продуктивних сил і регіонів. Формують основні висновки про розвиток економіки регіону. Зрештою оцінюється економічний ефект від удосконалення територіальної організації продуктивних сил.

Для оцінки ефективності виробництва використовуються показники територіального рівня інтенсифікації виробництва. Вони визначаються часткою приросту продукції за рахунок підвищення продуктивності праці, фондоозброєності й фондовіддачі. За допомогою індексів їх порівнюють також з іншими районами, країною в цілому. Крім того, можливе використання загальних показників ефективності, наприклад зростання національного доходу на одного жителя, виробництво національного доходу на 1 грн. витрат, на 1 грн. основних виробничих фондів, матеріальні витрати на 1 грн. суспільного продукту тощо.

Окремо досліджуються проблеми охорони навколишнього середовища.

У процесі природного, історичного та економічного розвитку в Україні склалися різні природно-, індустриально- та аграрно-територіальні комплекси, які у своїй сукупності створюють природно-економічні системи, що можуть виконувати різні функції. Екологізація розвитку продуктивних сил в Україні має відігравати домінуючу роль. Вона передбачає комплексне використання мінерально-сировинних ресурсів, перехід на безвідходні або маловідходні, безводні або маловодні, бездимні технології, рекультивацию порушених земель, закладку відпрацьованого підземного простору, демінера-

лізацію шахтних вод, будівництво очисних споруд, газо- й пилоуловлювачів, здійснення комплексу природо-охоронних і організаційно-господарських заходів, направлених на поліпшення природного середовища.

Разом з тим досвід зарубіжних країн показує, що на основі комбінування та кооперування виробництва можна забезпечити комплексне використання мінерально-сировинних ресурсів і їх глибоку переробку.

Маючи багатогалузеве сільське господарство, Україна повинна мати відповідне сільськогосподарське машинобудування. Ось чому будівництво нових і реконструкція діючих заводів, їх спеціалізація на виготовленні легких, високопродуктивних і технічно досконалих машин і устаткування для комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів у сільському господарстві та АПК має стати одним з головних напрямів удосконалення структури економіки.

Стратегія розвитку продуктивних сил має передбачати розробку та впровадження Генеральної схеми охорони природи і раціонального використання її ресурсів, створення загальнодержавної природоохоронної системи й еколого-економічної експертизи проектів нового будівництва, удосконалення розміщення галузей промисловості й сільського господарства з урахуванням екологічної ситуації, яка створилася в Україні, а також значне поліпшення умов життя та виробничої діяльності населення.

Таким чином, формування виробничо-територіальних комплексів і промислових вузлів із замкнутим безвідходним виробництвом має стати основою економічної політики в галузі розвитку продуктивних сил.

8. ПІДХОДИ ДО РОЗРАХУНКУ МАКРОЕКОНОМІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ ПЛАНУ

8.1. ХАРАКТЕРИСТИКА МАКРОЕКОНОМІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ ПЛАНУ ТА ПОРЯДОК ЇХ ОБЧИСЛЕННЯ

Система державного планування передбачає наявність взаємопов'язаних показників, які відображають кількісні характеристики стану об'єкта управління та його частин. Кожний економічний показник має назву (основу) і додаткові ознаки. Назва відображає вимірюваний об'єкт економіки чи економічного процесу, його стан, властивість, спосіб або особливість розрахунку (наприклад, обсяг виробництва продукції, питома вага працюючих у загальній чисельності на-

селення та ін.). Додаткові ознаки показника — це його відомча й територіальна належність, одиниці виміру, час фіксації, характер (наприклад, план, звіт і т. ін.).

Формування системи показників має забезпечити такі умови: цілеспрямованість, комплексність і адекватність відображення процесу, що планується, диференціацію, адресність, зведення і порівнянність.

Цілеспрямованість системи показників передбачає їх вплив на розвиток економіки, реалізацію закономірностей, які лежать в основі економічних процесів, підвищення ефективності й досягнення цілей соціально-економічного розвитку.

Комплексність означає повне охоплення показниками всіх фаз процесу розширеного відтворення (виробництва, попиту, споживання), а також усіх етапів розвитку суспільного виробництва й аспектів його планування у взаємозв'язку та взаємообумовленості.

Адекватність передбачає точне відображення об'єкта планування.

Диференціація системи показників — це їх розподіл за видами планів і стадіями планування, галузями економіки та промисловості, сферами діяльності, галузевими, територіальними й відомчими ланками управління, розділами та розрізами плану.

Адресність означає направленість показників конкретним виконавцям.

Зведення передбачає можливість установаження взаємозв'язків між показниками планів у такому вигляді, щоб у комплексі взаємопов'язаних завдань вихідні показники одних були вхідними для інших, і щоб була створена можливість зведення цих показників у єдину систему. Зведення показників має відповідати ієрархічному принципу планування, а також допускати наявність наскрізних (єдиних для всіх рівнів або видів планів) і специфічних показників.

Порівнянність показників має якісну та кількісну характеристики. Якісна порівнянність передбачає можливість перерахунку планових показників у вартісні й інші одиниці виміру, а також єдність розрізів і аспектів надання інформації (ознак показника).

Показники плану економічного й соціального розвитку мають правильно відображати економічні явища та процеси. Планові показники, відображаючи конкретні завдання, є важливим інструментом, цільовими орієнтирами економічної діяльності, а характеризуючи якісну та кількісну сторони її розвитку, визначають структуру та адресність плану.

За допомогою якого-небудь одного показника в планах можна охарактеризувати окреме економічне явище, процес або певну його сторону. Ураховуючи те, що економіка України являє собою склад-

ний механізм, зміст плану розкривається системою показників, через які здійснюється її державне регулювання, проваджується в життя комплекс ринкових перетворень, реалізуються заходи соціального забезпечення населення.

Система показників відображає прийняті планові рішення щодо цілей і завдань їх реалізації. Вона має характеризувати не тільки результати виробництва, а й засоби та способи їх досягнення (обсяги ресурсів, ефективність їх використання), забезпечуючи таким чином необхідну погодженість натуральних і вартісних співвідношень.

Система показників плану характеризує економічний потенціал країни, цілі економічного й соціального розвитку суспільства, а також відображає кінцеві результати економічного зростання, потреби національної економіки, рівень їх задоволення та багато інших характеристик економічної діяльності.

Система планових показників включає стабільні економічні нормативи, які діють протягом тривалого часу. До них належать податки, відрахування в позабюджетні фонди, централізовані капітальні вкладення, квоти, мита тощо. Система об'єднує також ціни й тарифи на природні ресурси, енергоносії, воду та ін.

Плани економічного й соціального розвитку України включають кількісні показники та якісні характеристики макроекономічної ситуації, структури економіки, науково-технічного розвитку, обсягів виробництва та споживання товарів і надання послуг, зовнішньоекономічної діяльності, рівня та якості життя, охорони навколишнього середовища, соціальної структури, реформування власності, розвитку регіонів.

Кількісні показники визначають обсяг, розмір, масштаби виробництва, будівництва, товарообороту, мережу об'єктів соціальної сфери та ін. Якісні показники (як економічні, так і техніко-економічні) характеризують у планах ефективність функціонування економіки та окремих її галузей. До якісних показників належать продуктивність праці, зниження собівартості, підвищення рентабельності; до техніко-економічних — норми використання основних і оборотних фондів, характеристики устаткування, показники якості продукції та ін. Слід відзначити, що поділ показників плану на кількісні та якісні — умовний, тому що якісні показники часто-густо відображають кількісну визначеність, а кількісні — якісну характеристику.

Серед кількісних і якісних показників розрізняють натуральні й вартісні, абсолютні й відносні, основні й розрахункові, аналітичні й оціночні.

Натуральні показники (виробництво продукції, номенклатура, асортимент та ін.) вимірюються в одиницях, які відповідають фізичному стану та споживчим якість продукції (наприклад, тонна,

метр, кВт/год), що відображають основні властивості продукту та його призначення. Для більш повної характеристики споживчих властивостей продукції для деяких її видів у плані може встановлюватися кілька вимірів. Наприклад, для електродвигунів змінного струму — млн. шт. і млн. кВт (кіловат); трансформаторів силових — тис. шт. і млн. кВ·А (кіловольт-ампер); тканини — погонні і квадратні метри і та ін. У тих випадках, коли планують однорідні за своїм призначенням види продукції, за необхідності використовуються й умовно-натуральні одиниці виміру (для видобутку вугілля — тонни, умовні тонни; для виробництва консервів — банки й умовні банки). Умовно-натуральні показники доповнюють натуральні.

Натуральні показники краще, ніж вартісні, відображають обсяг виробництва продукції, забезпечують більш об'єктивну основу для розрахунку інших взаємопов'язаних показників (продуктивності праці, обсягу реалізованої продукції та ін.), регламентують натурально-матеріальний склад виготовленої та реалізованої продукції, краще поєднуються з показниками якості продукції. Наприклад, план випуску автомобілів за видами й моделями незрівнянно краще характеризує їх, ніж план випуску у вартісному виразі; те ж саме стосується й поставок продукції в конкретній номенклатурі (асортименті). Це важливо ще й тому, що в наш час в Україні виробляється кілька мільйонів конкретних назв виробів. Тому в процесі розробки планів необхідно визначити, хто буде виробляти продукцію, коли, для кого та в яких обсягах.

У системі планових показників суттєво підвищується роль натуральних показників, що виявляється як у розширенні номенклатури продукції, яка відображається в плані, так і в збільшенні номенклатури з натуральними одиницями виміру, за якою проводяться розрахунки виробничих потужностей, у підвищенні відповідальності за виконання договірних зобов'язань щодо поставок продукції споживачам у конкретній номенклатурі (асортименті).

Значення натуральних показників дуже велике ще й тому, що з їх допомогою визначаються потреби суспільства в різних видах продукції. Вони є основою для багатьох вартісних показників. Разом з тим застосування в плані тільки натуральних показників унеможливило б зіставлення результатів діяльності різних галузей і підприємств — наприклад, порівняння витрат праці на виробництво продукції.

Вартісні показники виражаються у грошовому вимірі (наприклад, валовий національний продукт, валовий внутрішній продукт, національний доход — у млн. грн., середня заробітна плата — у грн.) і застосовуються в плануванні як форми державного регулювання еко-

номіки на етапі формування ринкових відносин. Вони характеризують попит і пропозицію, обсяги суспільного виробництва та інвестицій, фонду оплати праці та ін. Вартісні показники обсягів виробництва відіграють провідну роль у загальній системі показників.

Абсолютні показники характеризують планові завдання в абсолютних величинах (таких як обсяг виробництва, обсяг витрат та ін.); вони розраховуються як у натуральному, так і у вартісному виразі.

Відносні показники відображають динаміку та структуру відповідних величин і вимірюються у відсотках, питомій вазі та ін.

Основні показники розвитку економіки займають центральне місце в управлінні. Вони відрізняються перш за все своїм призначенням і конкретним адресним характером, знаходять відображення в державних контрактах, інших завданнях для виконавців і контролі за їх виконанням. Ця група показників може бути інструментом, за допомогою якого здійснюється ефективне регулювання економіки з боку держави в умовах переходу до ринкових відносин. Ця система показників пов'язана з економічними важелями та стимулами, джерелами ресурсів та ін. і є основою для розробки індикативних планів.

Розрахункові показники мають інформаційний і аналітичний характер. У більшості випадків вони використовуються для визначення й обґрунтування основних показників та їх доповнення.

В економічній літературі нема чіткого визначення понять макро- та мікроекономіка. Термін "*макроекономіка*" введено в обіг у наш час, але сам макроекономічний аналіз виник майже одночасно з економічною наукою. Можна вважати, що в економічній таблиці Кене подана макроекономічна модель господарського життя. Але творцем теорії, яка базується на макроекономічному підході, є Карл Маркс. Розвиткові цього напрямку багато в чому сприяв Кейнс, у працях якого закладена основа методології системи національного рахівництва.

Макроекономічний аналіз — частина економічної науки, яка досліджує економіку як ціле, а також її важливі сукупності, такі як галузі, домашнє господарство, бізнес, державний сектор та ін., використовує для цього узагальнюючі економічні показники. Серед них — валовий внутрішній продукт, національний доход, розподіл та споживання національного багатства, промисловість, сільське господарство та ін.

Макроекономічні явища розглядаються в їх сукупності, оскільки макроекономіка базується на науково обґрунтованих методах їх аналізу, а також на моделях функціональних зв'язків між агрегова-

ними показниками. У цьому й полягає відмінність макроекономіки від мікроекономіки, об'єктом вивчення якої є прості реалії економічного життя.

Іншими словами можна сказати, що мікроекономічний аналіз — це частина економічної науки, яка досліджує, по-перше, такі відокремлені економічні одиниці, як компанії, фірми, домашні господарства, а по-друге — окремі ринки, конкретні ціни й конкретні товари та послуги, а також виробника, споживача тощо.

Для планування розвитку економіки використовується система макроекономічних показників, яка дає змогу вимірювати її обсяги за конкретний період, а також виявляти фактори, що безпосередньо впливають на неї. Порівнюючи ці показники за певний відрізок часу, можна отримати інформацію, яка характеризуватиме функціонування економіки за аналізований період, та вивчити тенденції її розвитку з метою розробки державної економічної політики.

У світовій практиці до макроекономічних належать показники, що характеризують масштаби економічного розвитку суспільства, показники темпів зростання, структури та економічної ефективності виробництва, а також динаміку зміни цін, рівень зайнятості, процентні ставки та ін. Особливістю перехідного періоду до ринку є те, що в практиці прогнозування та індикативного планування в Україні використовуються макроекономічні показники, які розраховуються як у методології балансу народного господарства, так і в системі національних рахунків.

В економічній статистиці та прогнозуванні нашої країни дістали поширення баланси народного господарства (БНГ), основу складання яких становить розмежування сфери виробництва матеріальних благ і сфери послуг.

Суспільний продукт розглядається при цьому як маса матеріальних благ, а національний доход — як новостворена вартість, яка утворилась у результаті виробничої діяльності. Чиста продукція окремих галузей визначається як різниця між валовою продукцією та матеріальними витратами. Крім виробленого, обчислюється використаний на споживання та нагромадження національний доход. Він відрізняється від першого на величину відшкодованих витрат і сальдо зовнішньої торгівлі та обчислюється як сума фонду споживання та фонду нагромадження.

За допомогою міжгалузевго балансу планується рух суспільного продукту за галузями та видами матеріальних благ. Завдання балансу полягає у відображенні прямих і зворотних міжгалузевих зв'язків. Міжгалузевий баланс валового суспільного продукту складається у вигляді шахової таблиці, яка містить дані про обсяг виробництва, склад виробничих витрат і розподіл продукції в народному господарстві.

Ця загальна схема ґрунтується на укрупненій номенклатурі галузей і дає змогу показати, які саме галузі, у якому обсязі та для кого формують свою продукцію, а також якою мірою вони беруть участь у створенні чистої продукції.

Показник *валового суспільного продукту* за змістом характеризує суму матеріальних благ і послуг, які створюються суспільством за певний відрізок часу й використовуються на виробниче та невиробниче споживання й нагромадження.

З 1988 р. в Україні для аналізу та планування суспільного виробництва було запроваджено показник виробленої чистої продукції галузей матеріального виробництва. Це — модифікація національного доходу. Цей показник обчислюється як різниця між обсягом виробленого національного доходу та сумою податку з обороту й надходжень від зовнішньоторговельних операцій [13, с. 145—153].

З цього ж року для аналізу та планування макроекономічних процесів обчислюється показник валового національного продукту (ВНП), який охоплює ресурси всіх виробничих та невиробничих галузей. Обчислення ВНП та валового внутрішнього продукту (ВВП) не лише полегшує міжнародні зіставлення темпів і рівнів економічного розвитку, структури народного господарства та сприяє діловому спілкуванню з іншим світом єдиною статистичною мовою, а також дає змогу поглибити макроекономічний аналіз.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — це вироблений протягом року сукупний обсяг кінцевих товарів і послуг, виражений у грошовому виразі. Отже, існують некінцеві й проміжні продукти, які при розрахунку ВВП не враховуються. Кінцевий продукт — це товар, який купується для кінцевого споживання, а проміжний — з метою його подальшого оброблення. Тому при розрахунках ВВП використовується тільки кінцевий продукт.

Важливо зрозуміти, що показник ВВП дає тільки загальну уяву про динаміку економічного розвитку та стан економіки України в цілому, а також дозволяє порівнювати економічні потенціали різних країн, створені протягом певного періоду. Якщо ВВП розраховується в поточних цінах, то в суспільстві складається не зовсім правильне уявлення про стан економіки й життєвий рівень населення. Здається, ніби якщо ВВП зростає, то, очевидно, життєвий рівень має підвищуватися, але фактично він знижується. Щоб отримати реальну картину динаміки виробництва, необхідно при розрахунку ВВП виключити вплив на нього інфляції, тобто скоригувати вартісну величину ВВП. Тому в економічній теорії та практиці розраховують номінальний і реальний ВВП. Номінальний ВВП — це ВВП, розрахований у поточних цінах, тобто в цінах, які склалися на момент його розрахунку. Реальний ВВП — це ВВП у порівнянних цінах.

Показник ВВП принципово відрізняється від валового суспільного продукту тим, що в ньому вимірюється вартість вироблених товарів і послуг за винятком тієї її частини, яка витрачається в процесі виробництва.

ВВП використовується на всіх стадіях економічного обігу — виробництва, розподілу, споживання.

ВВП вироблений являє собою вартість створених матеріальних благ і наданих нематеріальних послуг у грошовому виразі з вирахуванням вартості витрачених матеріалів та послуг, що були надані господарським ланкам. Цей показник відображає сумарну валову додану вартість, створену в кожній галузі економіки.

ВВП розподілений розраховують як суму різних видів доходів та інших надходжень усіх учасників виробництва (підприємств, організацій, установ, населення, зайнятого виробництвом матеріальних благ та послуг, і держави як власника ресурсів та регулятора правил гри).

ВВП використаний обчислюють як суму його елементів — показників кінцевого споживання, нагромадження, сальдо зовнішньої торгівлі. Сюди включається обсяг особистого споживання за рахунок власних доходів населення, безкоштовних послуг населенню, колективних послуг для всього суспільства (науки, управління, оборони, утримання судів, органів з підтримання внутрішнього порядку, шляхового господарства та ін.). Показник нагромадження у ВВП включає загальний обсяг капітальних вкладень за рахунок усіх джерел фінансування та приріст матеріальних оборотних засобів у запасах сировини, матеріалів, палива та ін. При цьому враховують зміни вартості незавершеного будівництва. ВВП включає в себе вартість амортизації основних фондів (споживання основного капіталу).

За методологією системи національних рахунків ВВП обчислюють як на *валовій* (брутто), так і на *очищеній* (нетто) основі. В останньому разі ВВП звільняється від величини споживання основного капіталу праці (амортизаційних відрахувань).

ВВП обчислюють на основі діючих цін. Для усунення впливу інфляції використовують показник дефлятора ВВП, який урахує сукупну зміну оптових і споживчих цін.

Показник національного доходу (НД) за економічним змістом відображає нову вартість, яка утворюється внаслідок економічної діяльності.

Національний дохід (НД) — це сукупний дохід, який заробляють учасники виробництва: власники праці (у формі заробітної плати найманих працівників), власники капіталу (у формі прибутку) і держава (у формі податку), та їх доходи від власності (проценти, дивіденди, рента тощо).

Для розробки планів використовується *індексний метод* розрахунку, який ґрунтується на зіставленні показників звітного й базисного періодів. Основною умовою індексного методу є те, що величини, які зіставляються, мають бути ідентичними, тобто розраховуватися за єдиними методиками, в одних і тих же цінах і в одних і тих же одиницях виміру. Індексний метод — один з найбільш поширених. З його допомогою можна виявити вплив різних факторів на аналізований показник. З допомогою індексів темпів зростання (спаду) можуть розраховуватись як обсягові, так і якісні показники. Показники обсягу — вартісна, натуральна й умовна оцінки обсягу продукції та обсяги поточних витрат, обсяги основних фондів, середньорічна чисельність промислово-виробничого персоналу тощо. Якісні показники дають оцінку ефективності використаних ресурсів.

Дані про обсяги ряду показників (таких, як валова продукція, вартість виробничих фондів, чисельність промислово-виробничого персоналу та ін.) знаходяться у формах ЗГ (загальногалузєва).

Очевидно, що для аналізу та планування на всіх рівнях управління використовується велика кількість показників. Тому в аналітичній роботі при формуванні тих чи інших розділів прогнозів або планів економічного й соціального розвитку України, крім вищезазначених, розраховують відповідно такі макроекономічні показники:

1. Валовий внутрішній продукт (ВВП): номінальний, млн. грн.; номінальна зміна, %; реальний, зміни порівняно з попереднім роком, %; ВВП на душу населення, тис. грн.

2. Споживання домашніх господарств: млн. грн., % ВВП; зміна обсягів, %; зміна в цінах, %.

3. Кінцеві споживчі витрати сектора загальнодержавного управління: % ВВП; зміна обсягів, %; зміна в цінах, %; валове нагромадження, млн. грн.

4. Валові інвестиції: % ВВП; зміна обсягів, %; зміна в цінах, %. У тому числі:

5. Внутрішні інвестиції: млн. грн., % ВВП; прямі іноземні інвестиції, млн. грн., % ВВП; урядові інвестиції, млн. грн., % ВВП.

6. Експорт: млн. грн., % ВВП; зміна обсягів, %; зміна в цінах, %.

7. Імпорт: млн. грн., % ВВП; зміна обсягів, %; зміна в цінах, %.

8. ВВП з боку виробництва: у поточних цінах, млн. грн., промисловість, будівництво, сільське господарство, галузі сфери обігу, транспорт і зв'язок, інші, невиробнича сфера.

9. Реальна зміна до попереднього року: %, промисловість, будівництво, сільське господарство, галузі сфери обігу, транспорт і зв'язок, інші, невиробнича сфера.

У відсотках до ВВП: промисловість, будівництво, сільське господарство, галузі сфери обігу, транспорт і зв'язок, інші, невиробнича сфера.

У порівнянних цінах — млн. грн.: промисловість, будівництво, сільське господарство, галузі сфери обігу, транспорт і зв'язок, інші, невиробнича сфера.

10. Зміна індексу споживчих цін: % за рік (у середньому порівняно з попереднім роком); грудень порівняно з груднем попереднього року.

11. Зміна індексу оптових цін у промисловості: % за рік (у середньому порівняно з попереднім роком); грудень порівняно з груднем попереднього року.

12. Доходи зведеного бюджету: млн. грн., % ВВП.

13. Видатки зведеного бюджету: млн. грн., % ВВП.

14. Фінансування дефіциту бюджету: млн. грн., % ВВП, внутрішнє; зовнішнє.

15. Баланс фінансових ресурсів, млн. грн.: доходи; витрати; нестача фінансових ресурсів.

16. Балансовий прибуток, млн. грн.

17. Обмінний курс грн./дол., на кінець періоду.

18. Обмінний курс грн./дол., у середньому за період.

19. Середня місячна заробітна плата: грн., дол. США, середня за період, % зміни.

20. Чисельність населення (середньорічна), млн. осіб.

21. Чисельність працівників, зайнятих у галузях економіки, тис. чоловік; у тому числі: в галузях матеріального виробництва; з них: промисловість, будівництво, сільське господарство.

22. Кількість безробітних на кінець року, тис. чоловік.

23. Рівень безробіття на кінець року, %.

Банківська система:

24. Чисті іноземні активи, млн. грн., млн. дол. США.

25. Чисті внутрішні активи, млн. грн.

26. Внутрішні активи, млн. грн.

27. Чисті кредити уряду, млн. грн.

28. Кредити економіці, млн. грн.; інші статті, чисті.

29. Грошова маса, млн. грн.

30. Гривнева грошова маса, млн. грн.

31. Гроші в обігу, млн. грн.

32. Депозити: до запитання, млн. грн.; строкові, млн. грн.

33. Гроші в інвалюті, млн. грн.

Національний банк України:

34. Чисті міжнародні резерви: млн. грн., млн. дол. США.

35. Чисті внутрішні активи: чисті внутрішні кредити; чисті кредити уряду; чисті кредити економіці; кредити банкам; інші статті, млн. грн., % зміни.

36. Грошова база, гроші в обігу, банківські резерви: млн. грн., % зміни.

37. Грошова маса, гривнева грошова маса, грошова база: млн. грн., % зміни.

38. Реальна грошова маса, реальна гривнева грошова маса; реальна грошова база; реальні кредити економіці: млн. грн., % зміни.

39. Грошовий мультиплікатор; швидкість обертання грошової маси.

Платіжний баланс: млн. грн., млн. дол. США.

40. Торговельний баланс: експорт; імпорт; баланс товарів: експорт; імпорт; баланс послуг: експорт; імпорт.

Доходи: надходження; виплати; з них виплати відсотків для обслуговування зовнішнього державного боргу.

41. Офіційні трансферти: надходження; витрати. млн. грн., млн. дол. США.

42. Капітальні трансферти: надходження; витрати, млн. грн., млн. дол. США.

43. Прямі інвестиції: в Україну; з України, млн. грн., млн. дол. США.

44. Портфельні інвестиції: вітчизняні цінні папери; зарубіжні цінні папери, млн. грн., млн. дол. США.

45. Середньострокові та довгострокові кредити; залучення; погашення, млн. грн., млн. дол. США.

46. Короткостроковий капітал: млн. грн., млн. дол. США.

47. Зміна офіційних резервів: зменшення; збільшення, млн. грн., млн. дол. США.

48. Стан зовнішнього державного боргу: млн. грн., млн. дол. США.

49. Валові міжнародні резерви: млн. дол. США, у тижнях імпорту.

8.2. ПЛАНУВАННЯ ТЕМПІВ, СТРУКТУРИ ТА ПРОПОРЦІЙ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЇЇ РЕФОРМУВАННЯ

Сучасна економіка України характеризується скороченням обсягів виробництва, вона перебуває в стані глибокої кризи. Водночас економічне зростання розглядається як важлива мета, тому питання планування та прогнозування відтворювального процесу надзвичайно актуальні.

У вітчизняній практиці як інтегральний показник економічного зростання в межах народного господарства розглядається збільшення національного доходу або кінцевого суспільного продукту загалом і в розрахунку на душу населення зокрема. Як правило, економічне зростання, яке є результатом господарювання та розвитку, вимірюють річними темпами у відсотках.

Наведемо тепер модель розвитку економіки (галузі, підприємства), що складається з таких взаємозв'язаних показників: відтворення основних фондів; праця, її використання та оплата; витрати й результати виробництва; реалізація продукції та фінансові результати; баланс товарної продукції; таблиця індексів цін.

Перші три показники призначені для розрахунку величин основних техніко-економічних показників розвитку економіки як за звітний, так і за прогнозний період.

Четвертий показник важливий для визначення умов розвитку ринкових відносин, однак він погано забезпечений статистичною інформацією в розрізі галузей економіки. І тільки по промисловості в цілому надається повне розшифрування фінансових результатів її діяльності.

Для розрахунків балансу товарної продукції та її розподілу (п'ятий показник) використовуються дані міжгалузевих балансів виробництва й розподілу продукції за звітний період та динаміка прямих і повних питомих витрат на одиницю продукції, що дозволяє з певним ступенем вірогідності експертно оцінити їх значення на близьку перспективу.

У таблиці індекси цін формуються для кожної галузі економіки та промисловості на основі звітних даних, динаміки цін на матеріальні витрати за даними форм ЗГ (З-1). Сукупність цих показників економіки країни (галузі, підприємства) доповнюється загальними обсягами капітальних вкладень виробничого призначення і даними про загальну чисельність промислово-виробничого персоналу.

У практиці роботи органів планування в Україні залежно від темпів споживання ресурсів або їх економії розрізняють зростання фондо- або трудоінтенсивне, фондо- або трудомістке й нейтральне.

Вплив різних факторів на темпи економічного зростання оцінюється із застосуванням індексного, факторного, регресійного аналізу або економіко-математичного моделювання.

До концептуальних орієнтирів структурної перебудови економіки України, що створюють умови її здійснення, слід віднести:

- підвищення соціальної орієнтації економіки;
- ресурсозберігаючу спрямованість науково-технічної перебудови виробництва на всіх рівнях і в усіх галузях економіки;

- зниження (підвищення) рівня внутрішньої заборгованості економіки за рахунок переорієнтації засобів виробництва галузей машинобудування, металургійної та хімічної промисловості на більш повне задоволення потреб міжгалузевої кооперації;
- спеціалізація в міжнародному розподілі праці, прискорений розвиток виробництв, які здатні поліпшити експортний потенціал України.

Через те, що структурна перебудова економіки — довготривалий і капіталомісткий процес, здійснення практичних заходів та найбільш суттєвих змін в основних секторах і галузях економіки доцільно проводити в три етапи.

Перший етап — стабілізація економіки. Головна мета — припинення спаду виробництва та інфляційних процесів. До пріоритетних завдань структурної перебудови належать такі, які здатні в найближчий час зламати негативні тенденції розвитку економіки й стабілізувати соціально-економічний стан України.

Другий етап — активізація економічного розвитку. Головна мета — відродження позитивних тенденцій в інвестиційній діяльності та науково-технічній перебудові виробництва, розвиток господарських зв'язків за більш ефективною схемою формування активного торговельного балансу та зміцнення бюджетно-фінансової й кредитно-грошової незалежності України.

Третій етап — становлення раціональної структури економіки. Головна мета — досягнення стабільного й ефективного функціонування всіх життєво важливих систем економіки України та створення умов для забезпечення високої якості життя населення, активної мотивації до трудової й підприємницької діяльності та рівноправного партнерства України у світовому економічному просторі.

В основі формування макроекономічних пропорцій економіки лежать такі концептуальні орієнтири:

- стабілізація економіки, вихід з кризового стану та поступове підвищення темпів і збільшення обсягів виробництва валового національного продукту;
- забезпечення більш ефективного використання національного доходу шляхом підвищення в ньому частки фонду нагромадження;
- поліпшення структури валового національного продукту в напрямі соціальної орієнтації за рахунок збільшення в ньому питомої ваги предметів народного споживання;
- прискорення розвитку невиробничої сфери з підвищенням її частки в структурі ВВП;

- поліпшення структури особистого споживання матеріальних благ за рахунок збільшення в них питомої ваги непродовольчих товарів;
- удосконалення структури ВВП за рахунок збільшення в ньому частки фінансових та загальнодержавних секторів.

Планові розрахунки темпів зростання обсягів і структури валового національного продукту (ВНП) і національного доходу (НД) здійснюються неоднаково на різних етапах розробки планів економічного й соціального розвитку країни. Спочатку такі розрахунки виконуються під час розробки концепції та основних напрямів розвитку на перспективу. На цьому етапі ще нема планових показників розвитку галузей. Тому ВНП і НД не можна розрахувати на основі даних про валову продукцію та матеріальні витрати галузей. У той же час не можна планувати галузеві показники, не маючи даних про ресурси капітальних вкладень (інвестицій), на які країна може розраховувати, і ряд інших важливих показників і обмежень. Неможливо планувати розвиток галузей, не знаючи, які пропорції слід витримати між ними, скільки необхідно виробити сировини та матеріалів, засобів праці, предметів споживання та ін. Тому під час розробки концепції та напрямів розвитку треба знайти укрупнене спільне рішення всіх цих питань. Укрупнені розрахунки можуть застосовуватися також на перших етапах розробки проектів планів.

Подолання гострої й затяжної кризи економіки України, прискорення її переходу до нових циклічних фаз — економічного поживлення й зростання — залишаються першочерговою й вирішальною проблемою для сучасного та майбутнього життя українського народу, для стратегії й тактики його соціально-економічного розвитку. Попри окремі позитивні зрушення останнього часу, ситуація в Україні залишається надто складною й напруженою. Інерцію економічного спаду попередніх років зупинити поки що не вдалося.

Поряд з подальшим зростанням обсягів промислової продукції визнається доцільним підтримання більш високих темпів розвитку таких галузей, як сільське господарство, транспорт, зв'язок та будівництво, що створить матеріальні умови для прискореного розвитку економіки України.

8.3. ПОКАЗНИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА ТА МЕТОДИКА ЇХ ВИЗНАЧЕННЯ

У сучасних умовах ефективність суспільного виробництва визначають і оцінюють за спільним для всіх ланок економіки принципом — зіставленням результатів виробництва та витрат. Ефективність виробництва характеризує його результативність, яка знаходить своє відображення в зростанні добробуту населення України.

Під *економічним ефектом* розуміється результат людської праці, яка спрямована на виробництво матеріальних благ. У практиці економічних розрахунків розрізняють загальну (абсолютну) і порівняльну економічну ефективність.

Загальна (абсолютна) ефективність ресурсів може визначатися на всіх рівнях господарювання й характеризує загальну величину економічного ефекту в порівнянні з окремими видами витрат ресурсів. Визначення загальної ефективності виробництва базується на обчисленні показників, які характеризують рівень використання основних ресурсів.

У процесі аналізу, прогнозування та планування ефективність суспільного виробництва визначають за допомогою системи показників, які охоплюють усі рівні управління економікою України в цілому, а також регіонами, міністерствами, підприємствами. Показники ефективності можна об'єднати в шість основних груп: 1) узагальнюючі, 2) праці, 3) основних фондів, оборотних коштів і капітальних вкладень, 4) матеріальних ресурсів, 5) науково-технічного прогресу, 6) зовнішньоекономічної діяльності.

Показники ефективності економіки в цілому й економіки регіонів зокрема визначають на аналітичній та прогнозній стадіях розробки індикативних планів, під час розрахунку найважливіших народно-господарських балансів, варіантних обґрунтувань темпів економічного зростання та пропорцій і розробки регуляторів розвитку економіки.

Показники ефективності галузей матеріального виробництва, міністерств, підприємств розраховують під час підготовки пропозицій щодо планових намірів уряду та під час розробки планів на підприємствах і в міністерствах.

До узагальнюючих показників на рівні економіки та регіонів зокрема належать:

- зростання та обсяги виробництва національного доходу на душу населення;
- відносна економія основних виробничих фондів, матеріальних витрат (без амортизації), фонду оплати праці у сфері матеріального виробництва;
- співвідношення доданого продукту до фонду оплати праці в матеріальному виробництві;
- рівень рентабельності як співвідношення доданого продукту або прибутку до середньорічної вартості основних і оборотних виробничих фондів;
- зниження витрат виробництва та обігу на 1 грн. валового національного продукту.

Ефективність виробництва — це якісна характеристика, яка відображає рівень розвитку продуктивних сил і ступінь забезпечення потреб суспільства. Якісні показники визначаються діленням обсягу валової (товарної) продукції на інший кількісний показник. Наприклад, якісний показник — продуктивність праці одного працівника за рік — розраховується шляхом ділення обсягу валової (товарної) продукції [чисельник] на середньорічну чисельність промислово-виробничого персоналу [знаменник]. Індекси темпів зростання якісних показників дорівнюють частці від ділення індексів фізичного росту чисельника та знаменника, який створює даний якісний показник.

На сучасному етапі регулювання економіки України має проходити на основі комплексного аналізу та пошуку шляхів найбільш ефективного її розвитку. У практиці нашої країни такий оперативний аналіз ще недостатньо розвинений. Багато даних, наявних у звітності та прогнозних (планових) розробках, часто функціонально відірвані й не погоджені між собою, а тому без попереднього додаткового аналізу не дають повної картини існуючого стану та можливостей розвитку країни або окремого регіону.

Для вирішення цих питань у прогнозуванні та плануванні потрібні більш досконалі методологія, форми та методи аналітичної роботи. Надання керівним органам обґрунтованих прогнозів і планів та результатів їх обробки значно скоротить потік інформації, дозволить направити більше сил і засобів на аналітичну роботу та пошук кращих шляхів розвитку. Формування такої прогнозної й планової інформації має досягатися систематизацією та комбінуванням показників у існуючих документах. Для цього впроваджується уніфікована форма показників довгострокових виробничих факторів, поточних витрат, загальних і кінцевих результатів. Основна маса показників виробництва може бути отримана зі статистичної звітності.

Основна визначальна риса прогнозування з цільовим підходом полягає в досягненні певного результату виробництва з наступним визначенням необхідних для цього ресурсів та інтенсивності їх використання.

У процесі аналізу звітів і розробки прогнозу за встановленими формами визначення частки й динаміки предметів споживання в загальному обсязі продукції характеризує соціальну направленість розвитку економіки.

Основними показниками соціальної направленості економічного зростання є:

- у сфері виробництва — динаміка частки зайнятих некваліфікованою фізичною працею;
- у сфері розподілу — динаміка реальних доходів населення;

- у сфері обміну — розвиток матеріальної бази торгівлі та громадського харчування;
- у сфері споживання — фонд споживання та фонд невиробничого накопичення.

Ці показники разом з показниками матеріаломісткості, трудомісткості, фондівддачі характеризують структуру продукції. Більш глибокий аналіз рівня виробництва дає змогу розробити прогноз потреби в продукції на підставі попиту, контрактів, договорів, заявок, прогнозів суміжних підприємств тощо. Зокрема, можна визначити попит населення на товари народного споживання регіонів, урахувуючи норми потреби та чисельність населення цієї території. Порівняння попиту на продукцію й потреби в ній з досягнутою або плановою величиною її виробництва дозволяє розрахувати індекс потреби (попиту). Такі індекси за ряд звітних та планових періодів показують, як змінюються пріоритети розвитку виробництва тієї чи іншої продукції та як вирішуються завдання забезпечення підприємств, регіонів чи населення. Більш поглиблений аналіз дає змогу спрогнозувати співвідношення потреб і попиту, а відповідно й виробництво продукції, ресурсів, поточних витрат і їх складових. Важливим завданням такого аналізу та прогнозних пошуків є вивчення ступеня самозабезпеченості регіонів продукцією, товарами народного споживання, а також вивчення ринків збуту, стану забезпечення підприємств і регіонів сировиною, матеріалами, паливом, комплектуючими виробами та ін.

Значно зростають роль і значення розробок найбільш ефективних шляхів розвитку виробництва, яким має передувати глибокий і всебічний аналіз досягнутої ефективності, тенденцій і особливостей її динаміки. Для цього шляхом співвідношення прибутку й витрат необхідно визначити напрями раціонального використання матеріальних, фінансових та трудових ресурсів.

Під час аналізу розвитку виробництва предметів споживання в регіональному розрізі доцільно розрахувати обсяги їх випуску на душу населення.

Інші показники, які використовуються для оцінки ефективності на рівні економіки, регіону, галузі, дещо відрізняються від тих, які застосовуються на підприємствах.

До системи узагальнюючих показників економічної ефективності традиційно відносять рентабельність продукції та виробничих фондів, виробництво продукції на 1 грн. затрат, відносну економію основних і оборотних фондів, а також матеріальних та трудових витрат і фонду оплати праці.

Показниками *загальної економічної ефективності* використовуваних ресурсів є: показники використання трудових ресурсів

(зростання продуктивності праці, частка приросту продукції за рахунок продуктивності праці, економія живої праці); показники використання основних фондів, обігових коштів і капітальних вкладень (фондовіддача, обертання обігових коштів, питоми капітальні вкладення); показники використання матеріальних ресурсів (матеріаломісткість, матеріаловіддача й питома матеріалоємність).

Призначення *порівняльної економічної ефективності* полягає у визначенні найбільш вигідного варіанта виконання даного господарського завдання. Порівняльна економічна ефективність розраховується під час розробки та впровадження нової техніки, вирішення питань виробництва й застосування взаємозамінних матеріалів і продукції, під час проектування будівництва та реконструкції підприємств.

При порівнянні часто виникають ситуації, коли варіанти з меншими поточними витратами (собівартістю) характеризуються більшими матеріальними витратами (капітальними вкладеннями). У цьому випадку слід порівняти величину додаткових капітальних вкладень з економією поточних витрат завдяки більш низькій собівартості продукції. Таке зіставлення проводиться на основі визначення *терміну окупності додаткових капітальних вкладень*, який є відношенням величини капітальних вкладень і величини собівартості продукції. Термін окупності визначає час, протягом якого додаткові капітальні вкладення окупляться за рахунок економії від зниження собівартості продукції. Показник, обернений до терміну окупності, називається *коефіцієнтом ефективності додаткових капітальних вкладень*. При порівнянні варіантів рекомендується користуватися *приведеними витратами*, які є сумою капітальних вкладень і поточних витрат (собівартості, приведені до єдиної розмірності у відповідності з нормативами ефективності). Мінімальні приведені витрати визначають найбільш ефективний варіант.

Для аналізу та прогнозування показників ефективності національного виробництва використовують *метод порівнянь*.

Індекс виробленого національного доходу на душу населення характеризує темпи зростання ресурсів суспільства, які можуть бути використані для підвищення рівня життя народу та подальшого розвитку суспільного виробництва. Його розраховують за даними обсягу створеного національного доходу або чистої продукції та середньорічної чисельності населення.

Показник *виробництва національного доходу або чистої продукції на 1 грн. витрат* відображає сукупну ефективність витрат ресурсів. Його визначають як відношення національного доходу (чистої продукції) до обсягів витрат у галузях матеріального виробництва.

У планах розвитку економіки *ефективність використання живої праці* визначається за допомогою показників темпів зростання продуктивності праці як вирішальної умови подальшого розвитку виробництва та підвищення добробуту народу.

Показником рівня *продуктивності суспільної праці* в цілому по країні є виробництво національного доходу на одного середньооблікового працівника сфери матеріального виробництва, а по галузях економіки, міністерствах — виробництво чистої, товарної (валової) продукції (робіт) на одного середньооблікового працівника.

Для оцінки ефективності використання праці на макrorівні застосовують такі показники:

- темпи зростання продуктивності суспільної праці;
- частка приросту національного доходу за рахунок підвищення продуктивності суспільної праці;
- економія живої праці — відносне вивільнення середньорічної чисельності працівників виробничої сфери;
- співвідношення темпів приросту продуктивності суспільної праці та приросту середньої оплати праці одного працівника сфери матеріального виробництва.

Для більш глибокого обґрунтування підвищення ефективності праці показники її продуктивності необхідно порівнювати із зростанням фондоозброєності та електроозброєності. При цьому в планах мають передбачатися випереджаючі темпи підвищення продуктивності праці порівняно з темпами зростання фондо- та електроозброєності, і передусім за рахунок підвищення технічного рівня основних фондів і впровадження досконалішої нової техніки та сучасних технологій.

Темпи зростання продуктивності суспільної праці в економіці визначають як їх співвідношення в базисному та прогнозованому (плановому) періодах.

Узагальнюючим показником рівня використання основних виробничих фондів є *фондовіддача*. В економіці її визначають як відношення обсягу випущеної (товарної, валової, чистої) продукції (або в натуральному виразі) чи створеного національного доходу за певний період (рік) до середньорічної балансової вартості основних виробничих фондів.

Ефективність використання оборотних фондів і нормованих обігових коштів характеризується кількістю обертів у днях, їх витратами на 1 грн. валового національного продукту.

Ефективність використання капітальних вкладень обчислюють як відношення приросту національного доходу при заданій його матеріальній структурі в порівнянних цінах до обсягу капітальних вкладень, що зумовили цей приріст (у гривнях).

Другий показник — *термін окупності капітальних вкладень* в економіці розраховують як відношення капітальних вкладень до обсягу приросту валового національного продукту.

Ефективність використання матеріальних ресурсів на макрорівні характеризують такі показники:

- матеріальні витрати (без амортизації) на 1 грн. валового національного продукту;
- витрати найважливіших видів матеріальних ресурсів у натуральному виразі на 1 млн. грн. валового національного продукту та національного доходу;
- відношення темпів приросту матеріальних витрат (без амортизації) до темпів приросту валового національного продукту та національного доходу.

На підвищення ефективності національного виробництва значно впливає прискорення обертання обігових коштів.

Під час обґрунтування планів підвищення ефективності виробництва поряд з розглянутою системою взаємопов'язаних показників мають широко застосовуватися специфічні техніко-економічні показники, які відображають удосконалення технології виробництва, широкий розвиток комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, упровадження нового устаткування, заміну коштовної дефіцитної сировини й матеріалів.

Ефективність зовнішньоекономічних зв'язків визначається за такими показниками: обсяг виробництва продукції на експорт, ефективність зовнішньої торгівлі.

8.4. З ДОСВІДУ ВИКОРИСТАННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕЛІ АНАЛІЗУ СТАНУ ЕКОНОМІКИ

Як ми відзначали в попередніх параграфах, у країнах з розвинутою ринковою економікою для аналізу та оцінки перспектив розвитку використовуються різні моделі. Однією з найбільш відомих, яку застосовує Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) для моделювання макроекономічних показників та прогнозів, є скоригована мінімальна стандартна модель RSM-X. По своїй суті вона є двоінтервальною моделлю, яка призначена для опису зовнішнього фінансового стану країни. Модель включає класифікацію ретроспективних та прогнозних даних про торговий обіг, а також про зобов'язання країни по кредитах і платежах, про обслуговування країною заборгованості та інші борги по окремих кредиторам. Ця модель складається з п'яти секторів: 1) бюджетного або сектора центрального уряду; 2) платіжного балансу або зовнішньоекономічного сектора, державних і нефінансових громадських організацій (підприємств); 3) місцевих органів управління; 4) позабюджетних

урядових фондів; 5) приватного сектора. Модель дає змогу змінювати структуру секторів (збільшувати або зменшувати їх кількість). Базовим принципом макроекономічної схеми моделі RMSM-X є методологія руху фінансових потоків, тобто кожне джерело фінансування (прибутки) одного сектора може використовуватись як фінансові засоби в іншому. Така система обліку з двома проводками дозволяє описати доходи (прибутки), витрати, інвестиції, заощадження та фінансові потоки різних секторів. Використання такої моделі гарантує узгодженість різної кількості макроекономічних показників, які відображаються на базових рахунках управління економікою (таких, як бюджет, платіжний баланс, кредитно-грошові рахунки), рахунках національного доходу, а для ретроспективного періоду — даних залишкового приватного сектора. Слід зазначити, що в більшості країн дані по приватному сектору практично відсутні, так що йому нічого не залишається, як бути “залишковим” сектором. Тому для країни, перш ніж розробляти модель прогнозу приватного сектора, складають обґрунтовану модель його “поведінки”.

В основі моделі RMSM-X лежить прогнозна (робоча) таблиця, в якій закладено характеристики структури моделі. До неї заносять різні дані (темпи зростання, співвідношення, абсолютні величини, коефіцієнти еластичності та ін.), необхідні для використання в моделі. Крім того, у цій таблиці обов'язково відображаються значення базового року та прогнозні значення зовнішньої заборгованості. Найбільш важливі показники функціонування економіки розраховуються таким чином, щоб установити реальні з економічної точки зору прогнози розвитку фінансових можливостей держави та її секторів.

Для роботи з названою моделлю необхідно мати інформацію трьох типів: базові дані, тобто повний та погоджений набір даних з рахунків національного доходу, платіжного балансу, торгівлі, заборгованості бюджету, інших галузей державного сектора, дані про кредитно-грошовий стан, а також дані про ціни, які мають бути використані як вихідні дані в моделі прогнозу; набір рівнянь, які описують математичні співвідношення обліку та поведінки економічних змінних; набір екзогенних (зумовлених зовнішніми причинами) економічних змінних, параметрів або коефіцієнтів, значення яких вводяться для кожного року прогнозованого періоду.

Виходячи з цієї інформації, у моделі розраховуються два типи результатів: значення ендогенних, або залежних, економічних змінних і набір фактичних співвідношень і показників. Ендогенні (розрахункові) значення визначаються для кожного року прогнозного періоду на базі екзогенних (внутрішніх) обсягів, або змінних параметрів і коефіцієнтів.

Фактичні співвідношення та показники дають змогу проводити перевірку погодженості й економічної доцільності прогнозу. Найявні в моделі RMSM-X формули представляють “передбачені” правила прогнозування. Користувач не зобов’язаний дотримуватися цих технічних вимог, тобто він може розвивати та розширювати базову макроекономічну схему відповідно до призначення, роботи та структури економіки країни. Найпростіші форми припущень були введені в оболонки Lotus і Excel у формі темпів зростання, співвідношень або абсолютних величин. Подаючи прогнозні параметри, аналітику не можна покладатися тільки на ретроспективну тенденцію. Тому ретроспективні параметри коригуються для того, щоб у моделі були відображені існуючі знання й роздуми про те, що найшвидше має відбутися не тільки в національній економіці, а й у міжнародній обстановці. Таким чином, модель є базою, з якої економіст бере дані, що дозволяє йому робити аналітичні прогнози та розробляти схеми, необхідні для аналізу економічної політики.

Прикладом робочої таблиці прогнозних (ретроспективних) даних є наступний набір показників (переглядові таблиці):

- AA — зовнішня заборгованість — зведені дані/вихідні дані;
- AB — зовнішня заборгованість — обсяги в дол. США.
- AC — зовнішня заборгованість — співвідношення та ін.;
- BA — рахунки національного доходу — вихідні дані;
- BB — рахунки національного доходу — обсяг національних грошових коштів (МДЕ) у поточних цінах;
- BC — рахунки національного доходу — обсяг МДЕ в постійних цінах;
- BD — рахунки національного доходу — індекси цін;
- BE — рахунки національного доходу — поточні співвідношення;
- BF — рахунки національного доходу — фактичні темпи зростання та співвідношень;
- BG — рахунки національного доходу — темпи зростання (індекси);
- CA — зовнішня торгівля (експорт) — вихідні дані;
- CB — зовнішня торгівля (експорт) — обсяг у дол. США, індекси;
- DA — зовнішня торгівля (імпорт) — вихідні дані;
- DB — зовнішня торгівля (імпорт) — обсяг у дол. США, індекси;
- EA — платіжний баланс — вихідні дані;
- EB — платіжний баланс — обсяг у дол. США;
- EC — платіжний баланс — обсяг МДЕ;
- ED — платіжний баланс — співвідношення, темпи зростання;
- FA — державний бюджетний сектор — вихідні дані;
- FB — державний бюджетний сектор — величини в МДЕ;
- FC — державний бюджетний сектор — співвідношення;
- GA — інший державний сектор — вихідні дані;

- GB — інший державний сектор — величини в МДЕ;
- GC — інший державний сектор — співвідношення;
- HA — кредитно-грошовий сектор — вихідні дані;
- HB — кредитно-грошовий сектор — величини в МДЕ;
- HC — кредитно-грошовий сектор — співвідношення, темпи зростання;
- IA — інші показники — вихідні дані;
- IB — інші показники — кількість населення, обмінний курс;
- JA — всього державний сектор — величини в МДЕ;
- JB — всього державний сектор — співвідношення;
- KA — приватний сектор — величини в МДЕ;
- LA — перевірка на погодженість.

Рахунки національного доходу. За умови закриття приватним сектором рахунків національного доходу в порівнянних цінах для визначення ВВП необхідні задані темпи зростання економіки. Обсяги для кожного сектора прогнозуються шляхом установлення темпів зростання, і при цьому додана вартість послуг визначається як залишковий відсоток. Ці темпи зростання можуть бути отримані в результаті детального аналізу розвитку секторів, планів державного сектора або оцінок різних аспектів. Часто дослідження цих різних джерел інформації та зведення їх даних до купи робиться на основі якісних міркувань. Можуть ураховуватися додаткові сектори — особливо у випадку, якщо в економіці існує велика виробнича структура, яка заслуговує на розгляд.

Для інвестицій передбачуваним параметром є загальна нарощена капіталомісткість (ПК), яка, на перший погляд, показує, що інвестиції відносяться тільки до приросту ВВП. Насправді ж вони складаються зі змін запасів, інвестицій на компенсацію вибуття основного капіталу та його приросту. Унаслідок цього існують різні періоди “дозрівання” вкладень, необхідні для того, щоб інвестиції стали продуктивними. Якщо дозволяють дані, інвестиції розподіляються за секторами, в яких створюється додаткова вартість, оскільки потреба секторів у інвестиціях і ефективність їх використання, виміряні показником ПК, різні.

Що стосується ПК, то допускається, що при заданому темпі зростання ВВП інвестиції будуть значними, якщо ПК висока. Хоч би який показник інвестицій було прийнято, звертається увага на ряд якісних факторів, наприклад: очікувану ефективність економіки, удосконалення техніки, існуючий у країні досвід розвитку промисловості та наявність кваліфікованих працівників, а також технічних спеціалістів.

Якщо очікується спад або відсутність зростання ВВП, то передбачуваною величиною інвестицій будуть їх обсяги в майбутньому році. Це робиться для гарантії того, що інвестиції не впливатимуть негати-

вно на решту ендогенних змінних. Коли передбачається негативне або нульове зростання ВВП, ПК змінюється на абсолютну величину інвестицій або на їх відношення до ВВП залежно від того, що буде більш доцільно. Необхідно відзначити, що показник ПК, визначений як похідний, може не відповідати очікуваному значенню ПК. Розрахункова величина ПК являє собою відношення зміни ВВП поточного року до інвестицій минулого періоду. Унаслідок того, що державні інвестиції та державне споживання прогноуються як відношення до ВВП, інвестиції та споживання приватного сектора формуються як залишкові рахунки. У разі закриття рахунків приватного сектора економічною політикою передбачається, що споживання в цьому секторі характеризується відношенням ВВП до чистого розподіленого доходу в приватному секторі. З урахуванням цього загальні інвестиції обґрунтовуються в рахунках національного доходу стосовно зростання ВВП наступного періоду.

Для того, щоб здійснити розрахунки в поточних цінах, виходячи з екзогенних темпів зростання для кожної змінної, у СНД обґрунтовується можливий темп зростання цін. Індокси цін імпорту та експорту являють собою зважену середню величину окремих товарних груп. Дефлятор цін інвестицій є зваженим відношенням імпорту товарів з метою інвестицій, питома вага яких значна, і дефлятора ВВП. У разі зміни економічної політики дефлятор ВВП розраховується через функцію попиту на гроші, і він залежить від обсягів ВВП у порівнянних цінах, швидкості обороту грошей, величини їх запасів і квазігрошей.

Також ураховується вплив результатів зовнішньої торгівлі (РТ). Тут велике значення має співвідношення цін експорту та імпорту. Цей показник відображає величину впливу зовнішніх факторів на економіку. Велике значення надається приросту реального доходу за рахунок цін на експортні товари, які забезпечують країні кращий стан на міжнародному ринку за наявних цін на імпорт. Поправка з урахуванням результатів міжнародної торгівлі є позитивною, якщо ціни на експортні товари зростають швидше порівняно з цінами на імпортні товари. Якщо обидва види цін зростають однаковими темпами, то ніякого впливу результатів зовнішньої торгівлі нема. Така ситуація, як правило, складається в базовому році, коли обидва індокси дорівнюють одиниці.

Обсяг експорту в постійних цінах (Е) визначається як його обсяг у поточних цінах (ЕП) за умови дефляції на базі індексу цін експорту (ІЦЕ). Обсяг експорту в поточних цінах з урахуванням впливу дефляції та використання індексу цін імпорту (ІЦІ) створює імпортний потенціал країни (ІП). Різниця між обсягом експорту з урахуванням результатів зовнішньої торгівлі (ІЦ) і обсягом експорту

в порівнянних цінах являє собою поправку на результати зовнішньої торгівлі (РТП). Указані обсяги зовнішньої торгівлі й індекси цін наводяться в національних грошових одиницях, оскільки в цих же одиницях наводяться дані в рахунках національного доходу:

$$\begin{aligned} E &= EP/IC_E, \\ IP &= EP/IC_I, \\ РТП &= IP - E. \end{aligned}$$

Для отримання валового внутрішнього доходу (ВВД) до ВВП додається поправка з урахуванням результатів зовнішньої торгівлі. Валовий обсяг внутрішніх заощаджень (ВВЗ) у порівнянних цінах відображає поправку на результати зовнішньої торгівлі, якщо від ВВД відняти величину споживання (С):

$$\begin{aligned} ВВД &= ВВП + РТП, \\ ВВЗ &= ВВД - С. \end{aligned}$$

Слід урахувати, що ціни на експорт, які вищі порівняно з цінами на імпорт, підвищують рівень життя в країні, оскільки при цьому зростають обсяги збереження та споживання.

Описана вище методологія, яка закладена в модель PMSM-X, не завжди відповідає специфіці аналізованої країни. Альтернативні процедури розрахунків з урахуванням результатів зовнішньої торгівлі можна віднайти в Системі рахунків національного доходу, опублікованій Комісією європейського комітету Міжнародного (Світового) банку реконструкції та розвитку, Міжнародним валютним фондом, Організацією економічного розвитку, ООН.

9. ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ЕКОНОМІКИ

9.1. ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ОКРЕМИХ ЇЇ ГАЛУЗЕЙ

Промисловість — це високорозвинута й провідна галузь матеріального виробництва. Від рівня її розвитку, і зокрема, такої галузі, як машинобудування, залежить технічне переозброєння та інтенсифікація всіх галузей економіки, підвищення добробуту народу, зміцнення обороноздатності країни. Цим і визначається особлива роль промисловості в розвитку й підвищенні ефективності всієї економіки держави.

Промисловість — це галузь, яка виробляє всю сукупність знарядь праці, переважну частину предметів праці та предметів споживання. При цьому виготовлені засоби виробництва й товари народного споживання постійно вдосконалюються та оновлюються, розширюється номенклатура нових, більш досконалих знарядь праці, нових видів сировини, матеріалів, палива, енергії. Будучи високорозвинутою й добре організованою галуззю, промисловість є матеріальною основою всього суспільного виробництва. Їй належить визначальна роль у перебудові та індустріалізації сільського господарства. Забезпечуючи його технікою, будівельними матеріалами, мінеральними добривами та іншими видами продукції, промисловість сприяє розвитку та підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва.

Промисловість визначає масштаби й темпи розвитку інших галузей матеріального виробництва — транспорту та зв'язку, будівництва, торгівлі та громадського харчування, заготовок, матеріально-технічного забезпечення. За ознаками впливу на предмет праці галузі та підгалузі промисловості поділяються на видобувні й обробні. Головна роль планування розвитку промисловості визначається розробкою цілей розвитку виробництва та шляхів і засобів їх досягнення. З допомогою системи планування здійснюється врахування вимог економічних законів у практиці керівництва розвитком промисловості. Планування пов'язує всі галузі промисловості в цілісну виробничо-економічну систему.

Планування, як основна ланка в системі господарського управління промисловістю, має забезпечити:

- 1) комплексне вирішення економічних і соціальних проблем, концентрацію сил і ресурсів на виконання найважливіших загальнодержавних програм, не допускаючи вузькогалузевого підходу до розробки планів;
- 2) прискорене впровадження у виробництво науково-технічних досягнень, спрямованих на підвищення продуктивності праці, збільшення обсягів і підвищення якості продукції;
- 3) раціональне використання виробничих фондів, трудових і фінансових ресурсів; посилення режиму економії та скорочення виробничих витрат у галузях промисловості й економіки в цілому;
- 4) правильне визначення пріоритетів у розвитку галузей і економічних районів з метою досягти прогресивних зрушень у міжгалузевих і внутрішньогалузевих пропорціях; підвищити ефективність використання ресурсів;

5) накопичення матеріальних і фінансових резервів, необхідних для пропорційного та збалансованого розвитку економіки.

Вихідними даними для планування розвитку промисловості є потреба в промисловій продукції, державні контракти, довгострокові стабільні економічні нормативи й ліміти. Їх конкретний перелік установлюється законами України й постановами Кабінету Міністрів України.

Планові цифри мають відображати суспільні потреби в продукції та мінімальні рівні ефективності виробництва. Вони включають показники виробництва продукції (робіт, послуг) у вартісному виразі: прибуток (доход), валютну виручку, рівень ефективності, у тому числі продуктивність праці, фонд споживання, показники розвитку виробництва й соціальної сфери.

Суспільство має потреби, задоволення яких необхідне для його життєдіяльності й безпеки: економічної незалежності, обороноздатності, вирішення завдань соціального забезпечення, постачання продуктів харчування та ін. Ці потреби носять пріоритетний характер з точки зору черговості їх задоволення, і суспільству потрібна гарантія їх забезпечення. З цією метою введено державні контракти. Вони можуть надаватися підприємствам безпосередньо або на конкурсній основі. Останнє означає, що державний контракт буде надано тому підприємству, яке забезпечить найкращі умови його виконання з погляду якості, термінів і ціни. Зацікавленість підприємств у державних контрактах пов'язана зі стабільністю їх матеріально-технічного забезпечення й фінансування (що для України є надзвичайно важким, а інколи нерозв'язним завданням).

Технологія підготовки плану розвитку промисловості така. Підприємства складають і затверджують плани самостійно, попередньо провівши підготовчу роботу з укладення договорів на поставку продукції споживачам і на отримання матеріально-технічних ресурсів під виробничу програму.

У процесі розробки планів міністерства й відомства використовують економічні стимули, орієнтують підприємства на виконання завдань державної ваги за умови дотримання інтересів трудових колективів. Таким чином досягається узгодженість планів підприємств, внутрішньогалузевих та міжгалузевих поставок по кооперації, збалансованість планів. Великого значення набуває при цьому досягнення забезпеченості планів виробництва продукції необхідними матеріалами, сировиною, комплектуючими виробами, трудовими ресурсами та ін.

9.2. МЕТОДИ РОЗРАХУНКУ ОБСЯГУ ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ ТА ОБҐРУНТУВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ВИРОБНИЧИХ ПОТУЖНОСТЕЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

У проєкті перспективного плану мають бути визначені й обґрунтовані головні завдання розвитку промисловості та її галузей, які повинні базуватися на досягненнях науково-технічного прогресу — основи підвищення технічного рівня продукції, поліпшення структури виробництва, упровадження передової технології та підвищення рівня використання виробничих ресурсів.

План розвитку промисловості має бути скоординований з програмами щодо вирішення основних міжгалузевих проблем. Важливим завданням розробки плану є забезпечення збалансованості показників і розділів плану, узгодження виробництва з ресурсами, обґрунтування намічених шляхів і термінів вирішення конкретних економічних, науково-технічних і соціальних проблем планованого періоду.

Плани розвитку промисловості розробляються комплексно з необхідними розрахунками й обґрунтуваннями, які включають такі взаємопов'язані розділи: виробництво продукції в натуральному та вартісному виразі; розвиток науки й техніки; виробничі потужності, основні фонди та інвестиції; продуктивність праці та кадри; матеріальні витрати; комплексні програми вирішення важливих міжгалузевих проблем; охорона природи й раціональне використання природних ресурсів; розміщення промисловості та проведення оптимізаційних розрахунків розвитку й розміщення виробництва; зовнішньоекономічні зв'язки.

У план виробництва продукції закладаються необхідні умови для оптимального функціонування галузі (підгалузі) промисловості: номенклатура й асортимент продукції, які забезпечать найкраще використання основних фондів; установлені раціональні господарські зв'язки зі споживачами продукції. На основі показників плану виробництва продукції виконуються найважливіші розрахунки інших розділів плану. Від показників обсягу виробництва продукції (робіт, послуг) залежить кількість ресурсів, які будуть споживатися, їх склад і структура. Наявність плану з номенклатури та асортименту визначає рівень спеціалізації та кооперування, ступінь завантаження устаткування, використання виробничих потужностей і основних фондів. Показники обсягу виробництва є тією вихідною інформацією, на основі якої розраховуються чисельність промислово-виробничого персоналу, фонд заробітної плати, потреба в матеріально-технічних ресурсах та ін.

З показниками обсягу виробництва безпосередньо пов'язані найважливіші якісні показники, які служать для оцінки виробництва: продуктивність праці, фондвіддача, витрати на 1 грн. виготовленої продукції тощо.

План виробництва й реалізації продукції складається з трьох основних підрозділів: виробництво й реалізація продукції в натуральному та вартісному виразі, зміни залишків нереалізованої продукції, баланс виробничих потужностей і їх використання.

Під час визначення обсягу виробництва промислової продукції використовуються такі вихідні дані: портфель замовлень і господарські договори; виявлений або прогнозований попит на продукцію; залишки готової нереалізованої продукції на початок і кінець планованого періоду; перспективний план розвитку галузі та підприємств; розрахунки з використання виробничих потужностей і основних фондів; уведення в дію основних фондів, виробничих потужностей і їх освоєння; заходи з підвищення ефективності виробництва й поліпшення якості продукції.

Планування обсягів і структури виробництва базується на визначенні потреби економіки в промисловій продукції і розробці варіантів її задоволення з урахуванням взаємозамінності виробів. Потреба в продукції виробничого призначення обґрунтовується прогресивними нормами її витрат і передбаченими обсягами виробництва та капітального будівництва.

Потреба в експортній продукції розраховується на основі діючих довгострокових угод з урахуванням подальшого розвитку економічних стосунків із зарубіжними державами. При цьому необхідно передбачити розширення виробництва експортоспроможної продукції.

Для визначення потреби у взаємозамінюваній продукції враховується як потреба у кожному її виді, так і в продукції загального призначення, яка може бути задоволена за рахунок як даного, так і інших видів.

Під час розрахунків взаємозамінюваних видів продукції мають ураховуватись ефективність виробництва та споживання на основі питомих приведених витрат на одиницю зіставленого ефекту й можливостей розширення виробництва прогресивних видів продукції. Проект плану виробництва продукції в натуральному виразі має бути обґрунтований техніко-економічними показниками, загальними для всієї галузі.

У зв'язку зі специфікою довгострокового плану пропонуються такі методи розрахунків товарної (валової) продукції:

- у монопродуктових галузях — прямий розрахунок;
- у галузях, де весь обсяг продукції пов'язаний з кількома виробами, — виходячи з динаміки їх виробництва й тенденцій зміни

товарної (валової) продукції, яка припадає на одиницю даного продукту;

- у галузях з великою кількістю видів продукції загальний обсяг визначається на основі укрупнених розрахунків по груповій номенклатурі, середній ціні по групі та її зміни під впливом асортиментних зрушень.

Загальний обсяг промислової продукції по кожній галузі розподіляється за економічним призначенням на засоби виробництва (група А) і предмети споживання (група Б).

У плані обсягу виробництва в натуральному виразі визначають конкретні види продукції чи групи виробів, які необхідно виготовити в планованому періоді. Всебічна виробничо-господарська діяльність галузі й підприємства може бути оцінена на основі системи натуральних (тонни, м², м³, декалітри, центнери, шт. і т. д.) і вартісних показників. Для цього встановлений у програмі випуск продукції в натуральному виразі переводиться у вартісний вираз.

До основних вартісних показників продукції належать валова (товарна) продукція, валовий оборот, реалізована, умовно чиста, чиста, нормативно-чиста продукція. Товарна продукція включає вартість готових виробів, напівфабрикатів власного виробництва, продукції допоміжних і підсобних виробництв, яка призначена для продажу, вартість робіт промислового характеру, які виконані для сторонніх замовників.

У валовий оборот включаються всі готові вироби, напівфабрикати й роботи незалежно від їх призначення — для реалізації на сторону чи для використання у власному виробництві. Реалізована продукція включає вартість призначених для поставки та належних до оплати в плановому періоді готових виробів і напівфабрикатів, а також робіт промислового характеру, реалізованих на сторону. Виключивши з обсягу валової продукції вартість матеріальних витрат на її виготовлення, отримуємо умовно чисту продукцію, а після відрахування з неї суми нарахованої амортизації — обсяг чистої продукції.

Обсяг виробництва продукції обґрунтовується розрахунками виробничих потужностей, основних фондів, інвестицій, матеріальних витрат і трудових ресурсів з урахуванням ефективного їх використання.

Під виробничою потужністю підприємства розуміється максимально можливий річний випуск продукції запланованого асортименту або обсяг переробки сировини при повному використанні встановленого устаткування й виробничих площ відповідно до прийнятого режиму роботи з урахуванням застосування передової технології. Розрахунки потужності мають бути реальними, але вони часто не

співпадають з виробничою програмою через упущення в роботі та її організації, відсутність електроенергії, вихід з ладу машин, механізмів, устаткування та ін.

Під час розрахунків потреби в потужностях необхідно визначити максимальний обсяг виробництва продукції на діючих потужностях, а потім визначити потребу в нових для виконання виробничої програми.

В обґрунтуванні потреби в нарощуванні виробничих потужностей розробляється баланс на кінець планового періоду за переліком промислової продукції та відповідно до схеми балансу, яка викладена в переліку показників для розробки основних напрямів перспективного плану.

Найважливішими узагальнюючими показниками обґрунтування плану виробництва є розрахунки відтворення основних фондів у промисловості. Вони здійснюються з метою обґрунтування програми галузі (підгалузі) чи підприємства, пошуків шляхів удосконалення структури основних фондів, підвищення завантаження устаткування й коефіцієнту змінності, визначення додаткової потреби в устаткуванні, забезпечення підвищення фондівіддачі.

Обсяг основних виробничих фондів може визначатися за допомогою двох методів: виходячи з обсягу випуску продукції й фондівіддачі або з фондоозброєності, чисельності працівників і продуктивності праці. При першому методі необхідно виходити із підвищення фондівіддачі, а при другому — з більш швидкого зростання продуктивності праці порівняно з його фондоозброєністю. При цьому необхідне взаємоузгодження розрахунку основних виробничих фондів двома цими методами, яке здійснюється шляхом зіставлення різних варіантів фондівіддачі, фондоозброєності та продуктивності праці.

Потреба промисловості в інвестиціях включає витрати на реконструкцію й технічне переозброєння, будівництво нових і розширення діючих підприємств, відшкодування вибулих основних фондів, підтримання діючих потужностей і створення необхідного наробку, а також на проведення заходів з охорони природи й раціонального використання її ресурсів.

План виробництва продукції промисловості обґрунтовується розрахунками матеріальних витрат, потреба в яких визначається на основі середньогалузевих норм витрат сировини, матеріалів, палива, теплової та електричної енергії, а також відповідних обсягів виробництва продукції. Матеріальні витрати розраховуються в натуральному виразі на виробництво одиниці продукції, а також у натуральному й вартісному (на 1 млн. грн.) виразі.

У плані поряд із загальними напрямками мають передбачатися заходи, які враховують специфіку відповідної галузі промисловості, — з уловлювання й використання цінних речовин і компонентів, які викидаються зі стічними водами, з газами, що відходять при добуванні та збагаченні корисних копалин.

9.3. ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ТА ОБЧИСЛЕННЯ ЙОГО ОБСЯГІВ. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ АГРАРНОЇ СФЕРИ

На етапі формування ринкових відносин планування розвитку сільського господарства здійснюється на основі використання біржової торгівлі та інших каналів реалізації продукції та самостійності товаровиробників.

Потреба в сільськогосподарських продуктах (з виокремленням потреби держави) визначається їх кількістю, необхідною для:

- задоволення потреби населення в продуктах харчування, у тому числі для формування ринкових фондів;
- витрат на виробничі потреби сільського господарства (насінь, фуражні, страхові й перехідні фонди, витрати молока на випоювання молодняка тварин, яєць на інкубацію та ін.), у тому числі для створення державних ресурсів;
- промислової переробки на технічні цілі (включаючи виготовлення вина з винограду, плодів і ягід);
- експорту;
- поповнення державного резерву;
- приросту перехідних залишків у заготівельних, торгових і промислових підприємствах і організаціях.

При плануванні необхідно передбачити: взаємозв'язок обсягів виробництва сільськогосподарської продукції із заходами підвищення родючості земельних угідь і продуктивності тварин; раціональне використання отриманої продукції; подальшу спеціалізацію розвитку виробництва й первинної переробки, промислів згідно з розвитком підприємств харчової, легкої промисловості та інших її галузей. Валова продукція сільського господарства розраховується в порівнянних цінах з виділенням рослинництва й тваринництва.

Під час розробки плану використовуються техніко-економічні показники: виробництво продукції на 100 га сільськогосподарських угідь (ріллі), продуктивність тваринництва (надої молока на корову, виробництво яєць на одну несучку), виробіток на трактор, комбайн, енергоозброєність та ін.

Для визначення загальних обсягів валового виробництва продукції в сільському господарстві необхідно спочатку розрахувати показник загального обсягу виробництва в громадському та приватному секторах. Визначення загального обсягу продукції сільського господарства у вартісному виразі проводиться на основі грошової оцінки натуральних показників окремих видів виробленої продукції протягом року. Ці показники обчислюються в поточних та порівнянних цінах. Грошова оцінка дає можливість визначити вартість різних видів продукції не тільки по галузі, а й по окремих групах господарств. Визначення вартості сільськогосподарської продукції в поточних цінах проводиться за допомогою Інструментарію з розрахунку загального обсягу продукції, матеріальних витрат і чистої продукції сільського господарства у вартісному та натуральному виразі — на основі розроблених Держкомстатом України вартісних балансів основних сільськогосподарських продуктів. Для визначення обсягів виробничого споживання (наприклад, насіння) використовують дані річних звітів сільськогосподарських підприємств, звіти щодо заготівель, баланси сільськогосподарської продукції, іншу статистичну інформацію про виробництво продукції та її використання. Обсяги проміжного споживання в порівнянних цінах розраховуються на підставі статистичного звіту, який містить інформацію про виробниче споживання основної сільськогосподарської продукції в натуральному виразі в сільськогосподарських підприємствах. Для визначення валового виробництва продукції в особистих підсобних господарствах населення та фермерських господарствах здійснюються вибіркові обстеження в регіонах країни, підсумки яких поширюються на всю сукупність таких господарств України. Розрахунок обсягу витрат продукції сільськогосподарського походження у фактичних та порівнянних цінах у особистих підсобних та фермерських господарствах проводиться так само, як і в господарствах громадського сектора. Напрями використання основних сільськогосподарських продуктів — зерна та продуктів його переробки, картоплі, овочів, баштанних культур, соняшнику, плодів та ягід, м'яса, молока — визначаються за даними натурально-вартісних балансів цих продуктів по особистих підсобних і фермерських господарствах. Передбачається, що обсяг виробництва продукції сільського господарства без внутрішньогосподарського споживання у вартісному виразі буде значно меншим від обсягу валової продукції, розрахованої за діючою на даний час методологією.

Під час планування сільськогосподарського виробництва користуються балансовим методом. Баланси розробляють у вигляді таблиць, що складаються з двох частин: прибуткової (виробництво й надходження) і видаткової (використання). Баланси поділяють на ма-

теріальні (натуральні) та вартісні. Серед матеріальних виділяють баланси основних видів продукції, техніки, добрив та інших засобів виробництва. Особливе значення надається балансам земельних ресурсів. До вартісних балансів належать баланси доходів і витрат, баланси трудових ресурсів, основних фондів тощо.

При внутрішньогосподарському плануванні застосовують також розрахунково-аналітичний метод, який поєднує кілька варіантів виконання планового завдання.

Планову врожайність тієї чи іншої культури визначають з урахуванням досягнутого середньорічного рівня за попередні 5 років, а також намічених заходів з поліпшення земель, меліорації угідь, унесення мінеральних і органічних добрив, упровадження нових, більш продуктивних сортів, технологій, техніки та ін.

Валовий збір зернових і зернобобових культур подається в початково оприбуткованій масі (бункерній) і в масі після доробки. Валовий збір кукурудзи визначають за двома показниками: у фізичній масі качанів і в масі в перерахунку на сухе зерно. По льонудовгунцю планують урожай насіння, соломи й трести, а також соломи в перерахунку на волокно. Валовий збір цукрових буряків визначається у фізичній масі, а також у плановому виході цукру.

План по групі олійних культур розробляється окремо по кожній культурі — соняшнику, сої, ріпаку, гірчиці та ін.

Окремим розділом програми з рослинництва є виробництво кормів. Зокрема, планують обсяги використання зерна на фуражні цілі, вирощування кормових коренеплодів, цукрових буряків на корм худобі; кормових баштанних, кукурудзи на силос і зелений корм, однорічних і багаторічних трав, на зелений корм та сіно, виробництво кормів за рахунок післяжнивних посівів, а також пасовищ і сіножатей.

У виробничій програмі з тваринництва визначають: плановий рух поголів'я худоби й птиці в розрізі статево-вікових груп; планову продуктивність худоби й птиці; валове виробництво продукції тваринництва, її собівартість, розподіл продукції та потребу в ній.

Важливе місце в планах розвитку сільськогосподарського виробництва відводиться його інтенсифікації, основними напрямками якої є впровадження у виробництво розроблених наукою й перевірених практикою високопродуктивних сортів сільськогосподарських культур і порід тварин. Іншим важливим напрямом є розширення прогресивних технологій. Зокрема, це такі сучасні агротехнології, як безвідвальний обробіток ґрунтів, їх дискування, щільування, використання відкаліброваного елітного насіння й багато інших.

До важливих напрямів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва слід віднести механізацію, автоматизацію та електрифікацію. Вони дають змогу значно знизити трудомісткість виробництва.

Не менш важлива роль відводиться хімізації сільськогосподарського виробництва. Так, застосування мінеральних добрив сприяє підвищенню врожайності, а використання гербіцидів та пестицидів дозволяє зберегти врожай, знизити трудомісткість боротьби з бур'янами та шкідниками.

До факторів інтенсифікації слід віднести зрошення та осушення земель, зміну структури посівних площ та ін.

9.4. ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ ОБСЯГІВ ВИРОБНИЦТВА В БУДІВНИЦТВІ, НА ТРАНСПОРТІ, ЗВ'ЯЗКУ ТА В ІНШИХ ГАЛУЗЯХ ЕКОНОМІКИ

Планування будівництва. Однією з важливих галузей економіки є капітальне будівництво. Воно пов'язане з усіма іншими галузями, оскільки завершує процес відтворення основних фондів, створює матеріальні умови, необхідні для того, щоб обладнання й інші елементи основних фондів, виготовлені промисловістю, могли функціонувати як засоби праці або як засоби задоволення комунально-побутових і культурних потреб населення; у свою чергу, майже всі інші галузі є постачальниками продукції (обладнання, матеріалів, послуг) для будівництва. Тому план капітального будівництва — один з головних розділів державного плану розвитку економіки.

Капітальне будівництво здійснюється в основному силами підрядних будівельно-монтажних організацій, тому, виходячи з плану капітального будівництва, розробляється державний план підрядних будівельно-монтажних робіт, плани робіт окремих будівельних міністерств, територіальних головних управлінь будівництва, трестів і первинних будівельно-монтажних організацій — загальнобудівельних спеціалізованих і монтажних управлінь.

Таким чином, план роботи будівництва є органічною частиною загального плану розвитку економіки країни. Від його виконання залежить діяльність інших галузей, для яких передбачена будівельна продукція (будівлі, споруди зі змонтованим устаткуванням). У свою чергу, будівництво залежить від виконання плану тими організаціями, продукція яких призначена для здійснення будівництва.

Плани, особливо перспективні, необхідні для виконання своєчасної комплексної підготовки будівництва, яка вимагає тривалого часу; вони дають можливість розраховувати та своєчасно здійснювати доробок, необхідний для забезпечення безперервного й ритмічного про-

цесу; визначають збільшення виробничих потужностей, а також основні напрями технічного прогресу.

Під час розробки планів будівництва необхідно дотримуватися таких принципів:

- 1) повинні враховуватися перспективи науково-технічного прогресу, передбачатися швидкі темпи впровадження у виробництво найновіших досягнень науки й техніки — високоефективних машин, технологічних процесів, методів організації будівництва й праці, нових ефективних матеріалів, — широке розповсюдження передового досвіду та використання внутрішньовиробничих резервів;
- 2) плани мають базуватися на прогресивних нормах витрат матеріальних, трудових і грошових ресурсів;
- 3) плани мають обґрунтовуватися техніко-економічними розрахунками;
- 4) у плани будівництва мають включатися лише реальні об'єкти, які забезпечені затвердженою технічною документацією, будівельними майданчиками, кадрами робітників, матеріалами, обладнанням і фінансуванням.

Це є необхідною умовою для того, щоб уникнути простоїв працівників і будівельних машин через відсутність фронту робіт, а також змін програми протягом року, які дезорганізують роботу будівництва.

Дотримання вказаних принципів при плануванні будівництва сприяє успішній роботі, поліпшенню організації та технології будівельного виробництва, скороченню на цій основі тривалості будівництва, підвищенню продуктивності праці, зниженню собівартості будівельно-монтажних робіт і поліпшенню їх якості.

Основні показники капітального будівництва — введення в дію об'єктів виробничого та невиробничого призначення, житла, обсяг капітальних вкладень і будівельно-монтажних робіт, обсяг незавершеного будівництва, введення в дію виробничих потужностей за рахунок розширення діючих і будівництва нових об'єктів. Основним документом плану капітального будівництва є титульні списки будов, які складаються на весь період будівництва.

Показники капітального будівництва прийнято поділяти на кількісні та якісні.

Кількісними називаються показники, які характеризують обсяг будівництва й потреби в ресурсах, тобто масштаби діяльності. До них належать введення в дію потужностей і об'єктів виробничого та невиробничого призначення, обсяг будівельно-монтажних робіт у вартісному й натуральному виразі, чисельність працюючих, сума основних фондів і оборотних коштів, сума прибутку та ін.

Якісними називаються показники, які характеризують рівень використання ресурсів. Вони визначаються співвідношенням між відповідними кількісними показниками. До них належать:

- продуктивність праці, яка виражається відношенням обсягу робіт до кількості працюючих;
- рівень собівартості будівельно-монтажних робіт (відношення собівартості робіт до їх кошторисної вартості);
- рівень рентабельності (відношення суми прибутку до собівартості або до кошторисної вартості будівельно-монтажних робіт, а також до суми основних фондів і оборотних коштів);
- питома вага заробітної плати (відношення суми заробітної плати до кошторисної вартості робіт);
- середня заробітна плата одного працівника (відношення суми заробітної плати до числа працюючих) та ін.;

Головним показником плану виробничо-господарської діяльності будівельно-монтажних організацій — генеральних підрядників і субпідрядних організацій, які здійснюють будівництво, — є введення об'єктів у дію.

Перспективні плани базуються на титульних списках будов з розподілом по роках обсягів робіт і завдань по введенню об'єктів у дію. По будовах виробничого призначення, які розпочинаються знову, титульні списки, розроблені на основі проектів і кошторисів з розподілом завдань щодо введення в дію потужностей, основних фондів, капітальних вкладень і будівельно-монтажних робіт по роках відповідно до норм довготривалості будівництва, мають бути незмінними плановими документами на весь період будівництва.

У період розробки перспективного плану, як правило, відсутня технічна документація для багатьох об'єктів. Тому використовується документація для об'єктів аналогічного призначення й потужності, які будувалися раніше, а також нормативи витрат ресурсів, які розраховані на укрупнені одиниці виміру обсягів робіт (1 млн. грн., 1000 куб. м споруди, 1 км дороги та ін.).

Річні плани складаються на основі внутрішньобудівельних титульних списків, розробка яких передуює складанню річних планів.

Планування транспорту. У плані перевезень вантажів і в розрахунках до нього за видами транспорту визначається відправлення (перекачка) у тоннах (кубометрах), середня дальність перевезень у кілометрах (милях), вантажообіг у тонно-кілометрах (тонно-милях) як для внутрішніх, так і зовнішньоторгових перевезень.

Планування робіт, що виконуються транспортними підприємствами, здійснюється з допомогою таких показників: загального пробігу транспортних засобів — без вантажу, з вантажем; обсягу перевезення вантажів, обсягу перевезення пасажирів; вантажообігу, пасажирообігу; машино-годин у роботі транспортних засобів.

Розміри відправлення більшості номенклатури вантажів розраховуються на основі встановлених на плановий період рівнів виробництва, експорту та імпорту продукції методом балансових розрахунків виробництва й споживання.

Міжміські перевезення. Пасажирообіг на міжміських сполученнях на всіх видах транспорту в цілому або на окремих його видах визначається під час перспективного планування на основі даних про чисельність населення, його рухомість, зростання реальних доходів або фонду споживання в національному доході в розрахунку на одного жителя.

Внутрішньоміські перевезення. Обсяг перевезень пасажирів на внутрішньоміських сполученнях визначається виходячи з наміченої на плановий період чисельності міського населення (у цілому по країні й окремо по групах міст) і його транспортної рухомості — середнього числа поїздок на рік усіма видами міського і, відповідно, приміського транспорту, які припадають на одного жителя.

Потреба в рухомому складі (автомобілів, вагонів, локомотивів, літаків, суден та ін.) визначається виходячи з установлених на відповідний період обсягів перевезень вантажів і пасажирів, рівнів показників використання рухомого складу з урахуванням нерівномірності перевезень.

Планування зв'язку. План розвитку засобів зв'язку загального використання розробляється виходячи з необхідного найбільш повного задоволення потреби економіки й населення в усіх видах зв'язку, радіо й телебаченні з урахуванням дотримання загальної технічної політики експлуатації засобів зв'язку, створення Єдиної автоматизованої мережі зв'язку (ЄАМЗ) держави і загальнодержавної системи передачі даних (ЗДСПД), а також конкретних умов, які складаються в окремих регіонах держави.

Основними показниками розвитку галузі є: обсяг продукції зв'язку в грошовому виразі; протяжність каналів на міжнародних лініях зв'язку; ємність міських і сільських телефонних станцій; ємність вузлів комунікації каналів ЗДСПД і телефонної мережі; кількість телевізійних станцій потужністю 1 кВт і більше; кількість комплексномеханізованих вузлових підприємств поштового зв'язку; доходи, прибуток, рентабельність; обсяг державних капітальних вкладень і введення в дію виробничих потужностей.

Продукція зв'язку — результат виробничої діяльності з передачі телефонних, телеграфних і поштових повідомлень, програм телебачення й радіомовлення, даних для автоматизованих систем управління та інших видів інформації, а також із забезпечення дій технічних засобів, які використовуються споживачами. Обсяг продукції зв'язку в грошовому виразі визначається на основі розрахунків натуральних показників і відповідних їм цін, які затверджуються Державним комітетом зв'язку України.

Потреба в послугах поштового зв'язку (письмовій кореспонденції, посылках, періодичних виданнях і грошових переказах) визначається виходячи з обсягу цих послуг на одного жителя в базисному році, коефіцієнта зростання послуг і чисельності населення на кінець планованого періоду.

10. ПЛАНУВАННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ТА РІВНЯ ЖИТТЯ НАРОДУ

10.1. ПОНЯТТЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ТА ПРАЦІ. ЗВЕДЕНИЙ БАЛАНС ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ, ЙОГО ЗМІСТ, ПРИЗНАЧЕННЯ. ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ТА ЇХ ОБЧИСЛЕННЯ. БАЛАНС РИНКУ ПРАЦІ

Під *трудовими ресурсами* слід розуміти частину населення, яка володіє сукупністю необхідних фізичних та інтелектуальних здібностей для роботи в певній сфері застосування праці. В Україні до складу трудових ресурсів включається працездатне населення від 16 до 59 років — чоловіки та від 16 до 54 років — жінки.

Праця — це діяльність людей, для якої характерні три основні ознаки: усвідомлення дій, енергозатратність, наявність корисного суспільно визнаного результату.

Усвідомлення дій означає, що людина свідомо ставиться до того чи іншого виду діяльності, свідомо обирає свій життєвий шлях, свою професію та протягом усього життя формується як спеціаліст.

Енергозатратність праці проявляється в тому, що на здійснення трудової діяльності витрачається додаткова фізична та розумова енергія. Говорячи “додаткова”, ми маємо на увазі витрати енергії, додаткові до природних фізіологічних (на підтримання життєдіяльності організму). Інакше кажучи, праця — це робота, яка вимагає значних зусиль і вагомих енерговитрат.

Нарешті, праця характеризується *результативністю*. Будь-яка діяльність завершується результатом і має певний підсумок. Інколи кажуть, що сам факт наявності дій, процесу їх здійснення і є результатом. Та для праці не просто характерний результат. Важливо те, що вона є суспільно корисною. “Праця для себе” відрізняється від “праці для інших” тільки тим, що вона оцінюється членами суспільства, й людина бачить своє місце та значення в суспільстві.

У плануванні раціонального використання праці важливе місце займає зведений *баланс трудових ресурсів*. У звітних балансах відображають фактичний стан трудових ресурсів на певну календарну дату, у планових на основі аналізу використання трудових ресурсів з

урахуванням завдань економічного й соціального розвитку визначають основні джерела й форми забезпечення господарства кадрами, порушення пропорцій затрат праці між сферами й галузями економіки.

За структурою баланс трудових ресурсів (табл. 1) складається з двох частин: *ресурсної* (наявність трудових ресурсів) і *витратної* (розподіл трудових ресурсів). Обидві частини балансу мають кореспондуватися. У першій характеризується чисельність та склад трудових ресурсів, у другій — їх розподіл та використання. Звітний баланс показує фактичне співвідношення наявності ресурсів та їх розподілу.

Розрахунок наявності трудових ресурсів у балансі виконується в такій послідовності: 1) обґрунтовується чисельність населення працездатного віку; 2) оцінюється чисельність працюючих пенсіонерів на плановий період; 3) визначається чисельність зайнятих в особистому господарстві.

Плановий баланс трудових ресурсів розробляється на базі даних звітного періоду з урахуванням факторів, які впливають на ресурсну частину та їх розподіл, що потребує всебічного обліку цих факторів, ураховуючи як потребу в них, так і джерела їх забезпечення. До цих факторів обліку належать природно-географічні, демографічні та соціально-економічні. Кожна з цих груп має свої показники: динаміку й структуру робочих місць у плановому періоді; зміну демографічної структури населення; напрямки та масштаби міграційних процесів; зміни в зайнятості населення працездатного віку; зміни в професійно-кваліфікаційній структурі працівників; ефективність використання трудових ресурсів та ін.

Розробка балансу трудових ресурсів здійснюється у два етапи. На першому обґрунтовується ресурсна частина, на другому — розподіл трудових ресурсів за галузями та сферами зайнятості; здійснюється узгодження двох частин балансу. Зведений баланс трудових ресурсів може складатися по області, економічному регіону, країні в цілому.

На регіональному рівні при встановленні ресурсної та витратної частин балансу інколи виникає невідповідність між ними. У тому випадку, коли переважає ресурсна частина звітного балансу, необхідно в плановому балансі передбачити заходи щодо створення додаткових робочих місць з метою забезпечення повної зайнятості — балансу. При аналізі регіональних балансів трудових ресурсів з урахуванням тенденцій до їх природного приросту розробляються заходи щодо оптимального використання трудових ресурсів у районах, де є їх надлишок, і зниження трудомісткості виробництва та підвищення ефективності наявних трудових ресурсів у трудодефіцитних районах.

Принципова схема зведеного балансу трудових ресурсів

тис. чол.

Трудові ресурси	Рік		Зміни в плановому році щодо звітного
	звітний	плановий	
<p><i>I. Чисельність трудових ресурсів — усього ($P_{тр}$)</i> У тому числі:</p> <ul style="list-style-type: none"> - населення в працездатному віці ($H_{пр}$) - населення пенсійного віку, зайняте в народному господарстві - підлітки віком 14—16 років - працюючих пенсіонерів ($P_{п}$) 			
<p><i>II. Розподіл трудових ресурсів</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. За видами зайнятості: <ul style="list-style-type: none"> - у суспільному господарстві, у тому числі: <ul style="list-style-type: none"> - зайняті індивідуальною трудовою діяльністю (Л) - особи віком від 16 років, які навчаються з відривом від виробництва (У) 2. За сферами виробництва: <ul style="list-style-type: none"> - у виробничій сфері - у нематеріальній сфері 3. За галузями: <ul style="list-style-type: none"> - промисловість - сільське господарство - будівництво - транспорт - зв'язок 4. За суспільними групами: <ul style="list-style-type: none"> - робітники й службовці - колгоспники - одноосібники та некооперовані кустарі, орендарі й члени кооперативів, які зайняті в особистому підсобному господарстві, фермери 			

Розробка балансу трудових ресурсів на плановий період базується на узагальненні аналітичного матеріалу за станом і використанням ресурсів праці в попередньому плановому періоді. Слід зауважити, що в умовах формування ринкових відносин створення планового балансу трудових ресурсів дещо ускладнене, однак він розробляється на базі відповідних аналітичних досліджень.

Розрахунок ресурсної частини балансу трудових ресурсів, тобто попереднього балансу, виконується в такій послідовності.

I. Обґрунтовується чисельність населення в працездатному віці (за даними демографічного прогнозу), для чого використовується формула

$$P_{\text{тр}} = N_{\text{пр}} - (I + П_{\text{п}}) + P_{\text{п}}, \quad (1)$$

- де $P_{\text{тр}}$ — чисельність трудових ресурсів;
 $N_{\text{пр}}$ — чисельність населення в працездатному віці;
 I — чисельність непрацюючих інвалідів I та II груп у працездатному віці;
 $П_{\text{п}}$ — чисельність осіб у працездатному віці, які одержують пенсію на пільгових умовах;
 $P_{\text{п}}$ — чисельність працюючих пенсіонерів (за віком).

II. Обчислюється чисельність працюючих пенсіонерів у плановому періоді за формулою

$$П_{\text{пл}} = П_{\text{ф}} + (Ч_{\text{п}} - Ч_{\text{ф}}) K_{\text{т.а}}, \quad (2)$$

- де $П_{\text{пл}}$ — чисельність працюючих пенсіонерів у плановому періоді;
 $П_{\text{ф}}$ — фактична чисельність працюючих пенсіонерів на останню звітну дату;
 $Ч_{\text{п}}$ — чисельність чоловіків і жінок у перше п'ятиріччя пенсійного віку на плановий період;
 $Ч_{\text{ф}}$ — фактична чисельність чоловіків і жінок у перше п'ятиріччя пенсійного віку на останню звітну дату;
 $K_{\text{т.а}}$ — розрахований за середньою арифметичною (зважаючи на коефіцієнт трудової активності чоловіків і жінок першого п'ятиріччя пенсійного віку (за даними перепису населення).

III. Обчислюється чисельність зайнятих в особистих (індивідуальних) господарствах:

$$Л_{\text{п}} = Л_{\text{ф}} + Ж - (Д_{\text{п}} - Д_{\text{ф}}), \quad (3)$$

- де $Л_{\text{п}}$ — чисельність зайнятих в особистих господарствах у плановому періоді;
 $Л_{\text{ф}}$ — фактична чисельність зайнятих в особистих господарствах на останню звітну дату;
 $Ж$ — чисельність жінок, що бажають працювати (за даними перепису населення);
 $Д_{\text{п}}$ — чисельність дітей віком до 1,5 року на плановий період;
 $Д_{\text{ф}}$ — фактична чисельність дітей віком до 1,5 року на останню звітну дату.

IV. Обчислюється чисельність зайнятих у народному господарстві:

$$З = P_{\text{тр}} - Л_{\text{п}} - У, \quad (4)$$

де $P_{\text{тр}}$ — чисельність трудових ресурсів;
 $Л_{\text{п}}$ — чисельність зайнятих в особистих господарствах;
 $У$ — чисельність учнів віком від 16 років, що навчаються з відривом від виробництва.

На етапі розробки кінцевого варіанту балансу перш за все визначається потреба економіки в робочій силі на плановий період. Для цього використовуються індекси зростання обсягу випуску продукції та продуктивності праці в матеріальному виробництві, а також дані про розширення сіткових показників, що плануються в невиробничій сфері, та нормативах витрат праці по кожному виду послуг. Розрахунки виконуються за такими формулами:

$$Ч_{\text{п.м}} = Ч_{\text{ф}} \cdot I_{\text{o}} / I_{\text{п.п}}; \quad Ч_{\text{п.н}} = N_{\text{п}} \bar{Н}, \quad (5)$$

де $Ч_{\text{п.м}}$ — планова чисельність зайнятих в окремій галузі матеріального виробництва;
 $Ч_{\text{ф}}$ — фактична чисельність зайнятих в окремій галузі матеріального виробництва;
 I_{o} — індекс росту обсягу продукції в даній галузі;
 $I_{\text{п.п}}$ — індекс росту продуктивності праці в даній галузі;
 $Ч_{\text{п.н}}$ — планова чисельність зайнятих у галузях невиробничої сфери;
 $N_{\text{п}}$ — плановий норматив забезпеченості даним видом послуг у розрахунку на 1000 (10000) жителів;
 $\bar{Н}$ — середньорічна чисельність населення даного регіону на кінець планового періоду.

Сума потреб у робочій силі по галузях у територіальному розрізі порівнюється з даними показниками попереднього балансу про наявність ресурсів праці в регіоні, щоб виявити ступінь збалансованості планів розвитку галузей з наявністю робочої сили.

Основними джерелами інформації для визначення трудових ресурсів та їх структури є дані перепису населення, спеціальні дослідження, обстеження, прогнози на різних рівнях управління*.

Обчислення показників розподілу трудових ресурсів до недавнього часу здійснювалось виходячи з планування обсягів виробництва, темпів росту продуктивності праці в галузях матеріального виробництва та розвитку невиробничої сфери.

* Більш детально див. у книзі: *Калина А. В.* Организация и оплата труда в условиях рынка. — К.: МАУП, 1997.

Баланс ринку праці. Ринок праці, як і ринки капіталів, товарів, цінних паперів та ін., — складова частина ринкової економіки. Об'єктом куплі-продажу на ринку праці є здібність людини до праці. При цьому предметом торгівлі є не тільки певний вид праці, а й час його використання. Стан ринку праці характеризується, з одного боку, рівнем зайнятості населення, а з іншого — рівнем безробіття.

Ринок праці склався як система суспільних відносин, що відображає рівень розвитку та досягнення на даний період балансу інтересів між силами, які беруть участь у ринку: підприємцями, працюючими та державою.

Як бачимо, ринок — це простір, у якому взаємодіють продавці та покупці, у результаті чого для кожного стандартного товару чи послуги встановлюється рівновага ціни, обсягу пропозиції та попиту. Очевидно, що запропоноване поняття ринку має бути скориговане, коли йдеться про такий специфічний товар, як праця. Це пов'язано з тим, що носій праці (працівник) являє собою унікальну людську особистість, яка володіє не тільки певною здатністю до окремого виду діяльності, а й цілим спектром інших якостей: мотивами трудової поведінки, життєвим досвідом, психофізіологічними особливостями людини та ін. У зв'язку з цим поняття “ринку праці” певною мірою є абстрактним.

Ринку праці — найбільш складний елемент економіки, який можна визначити як систему соціально-економічних відносин між власниками робочої сили, які потребують роботи за наймом, і власниками засобів виробництва, які пред'являють попит на робочу силу з приводу її залучення в суспільне виробництво, для її функціонування й відтворення, а також розподілу й перерозподілу результатів її праці.

Зворотним боком ринку праці постає безробіття.

Як відомо, роботодавці (тобто ті, хто пропонує робочі місця) не тільки підходять до найму робочої сили з погляду вимог до професії та кваліфікації особи, а й оцінюють працівника за рядом таких параметрів, як комунікабельність, уміння працювати в колективі, здатність до перенавчання та трудової мобільності, бажання працювати та ін.

Необхідно звернути увагу на те, що праця має не тільки економічну цінність (один з найважливіших виробничих факторів, з допомогою якого виготовляється продукція певної якості та в певній кількості), а й соціальну, оскільки вона є джерелом прибутку й визначає соціальний статус людини в суспільстві.

В умовах ринку фактор праці одержує адекватну ринкову оцінку, яка формується при взаємодії попиту та пропозиції. Попит на ринку праці є похідною від: 1) попиту на товари та послуги, 2) продук-

тивності праці, а також соціальної політики держави. Пропозиція на ринку праці прямо залежить від ціни на робочу силу й вимог до кваліфікації претендентів на ті чи інші робочі місця.

Активне регулювання ринку праці передбачає наявність розгалуженої інфраструктури робочої сили, основними елементами якої є: 1) служба зайнятості (біржа праці); 2) центри підготовки та перепідготовки кадрів; 3) фонд зайнятості; 4) комерційні центри підготовки, перепідготовки та працевлаштування; 5) державний фонд сприяння підприємству; 6) пенсійний фонд; 7) фонди милосердя, 8) організації профорієнтації населення, що шукає роботу.

Сьогодні існують два погляди на формування ринку праці, залежно від яких провадяться необхідні розрахунки та організуються процеси регулювання зайнятості населення країни: 1) поступовий поетапний перехід до ринкової економіки; 2) проведення радикальних реформ. Найбільш вірогідним є перше, оскільки при цьому враховуються особливості перехідного періоду при формуванні ринкових відносин та розбалансованість економіки України. Баланс ринку праці у вигляді прикладу наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Баланс ринку праці області
(назва)

(тис. чол., цифри умовні)

Показник	1997 р. звіт	1998 р. очікув.	1999 р. проект
Чисельність незайнятого працездатного населення	19,3	31,0	46,8
З них:			
на початку року	3,5	5,7	15,9
У т. ч.			
мають статус безробітних	3,0	5,3	14,3
надійшло на ринок праці	15,8	25,3	30,9
З них:			
вивільнено	3,1	6,1	11,1
звільнено за власним бажанням	6,7	9,1	9,7
з навчальних закладів	2,0	2,4	2,9
з особистого господарства та інших джерел	4,0	7,7	7,2
Працевлаштовано — усього	7,5	7,1	7,6
Знялися з обліку в службі зайнятості для самостійного працевлаштування	6,1	8,1	11,6
Чисельність незайнятого працездатного населення на кінець року	5,7	15,8	27,6
З них безробітних	5,7	14,3	25,6

10.2. ПЛАНУВАННЯ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Зайнятість — це сукупність соціально-економічних відносин між людьми з метою забезпечення працездатного населення робочими місцями, пов'язана з формуванням, розподілом і перерозподілом трудових ресурсів для участі в суспільно корисній праці та забезпечення розширеного відтворення робочої сили.

Відповідно до Закону України “Про зайнятість населення”, прийнятого Верховною Радою України у 1991 р., зайнятими вважаються особи, які працюють за наймом; самостійно; обрані; призначені або затверджені на платну посаду в органах державного управління; проходять строкову службу в Збройних силах України; отримують професійну підготовку чи перепідготовку з відривом від виробництва; учні та студенти денних форм навчання; направлені на виконання громадських платних робіт; зайняті вихованням дітей, доглядом за хворими й людьми похилого віку; громадяни інших країн, які задіяні в економіці України.

Розрізняють такі основні *види зайнятості*: повну, раціональну та ефективну. Виділяють також повну, неповну, часткову, первинну зайнятість та ін.

Повна зайнятість — це надання суспільством усьому працездатному населенню можливості займатися суспільно корисною працею, на основі якої відбувається індивідуальне (у межах сім'ї) і колективне (за участю підприємств, фірм, компаній, держави) перетворення робочої сили й задоволення всієї сукупності потреб.

Раціональна зайнятість ураховує доцільність перерозподілу та використання трудових ресурсів. Вона не завжди буває ефективною, тому що здійснюється з метою поліпшення статеві-вікової зайнятості, залучення до трудової діяльності працездатного населення окремих регіонів.

Ефективна зайнятість здійснюється відповідно до вимог інтенсивного типу перетворення та критеріїв економічної доцільності й соціальної результативності. Вона зорієнтована на скорочення обсягів ручної, непрестижної та важкої праці.

Основна форма зайнятості регулюється трудовим законодавством і типовими правилами внутрішнього розпорядку стосовно різних категорій працівників.

У сучасних умовах відбувається активне регулювання ринку праці. Так, держава впливає на попит робочої сили, розвиваючи державне підприємництво, створюючи й реалізуючи програми суспільних громадських робіт (будівництва доріг, мостів та ін.), надаючи підприємцям премії чи пільги за створення робочих місць, навчання

кадрів і їх перепідготовку. Пропозицію робочої сили держава регулює шляхом скорочення тривалості робочого дня, розвитку системи освіти, охорони здоров'я, допомоги безробітним, їх перекваліфікації, створення більшої кількості робочих місць тощо.

Сучасний стан розвитку зайнятості населення характеризується неухильним скороченням чисельності трудових ресурсів, стійким погіршенням їх стативо-вікової структури, зменшенням контингенту населення, зайнятого в народному господарстві, зростанням безробіття тощо. Ринок праці функціонує в умовах різкого скорочення попиту на робочу силу, інтенсивного переходу працівників у сферу нерегламентованої трудової діяльності. Тому планування та регулювання зайнятості населення є актуальним питанням. Планування раціонального використання трудових ресурсів полягає в забезпеченні їх відповідності потребам народного господарства та їх ефективного використання.

Зайнятість — це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і громадських потреб, які дають доход.

Стратегія планування раціонального використання трудових ресурсів передбачає забезпечення оптимального відтворення трудового потенціалу, створення умов для продуктивної зайнятості населення, запобігання масового вивільнення працівників та безробіття, соціальний захист населення (насамперед, неконкурентоспроможних його верств) у сфері зайнятості.

Безробіття — тимчасова незайнятість економічно активного населення. Воно є невід'ємною частиною ринкової економіки. Оцінюючи безробіття як соціальне економічне явище, не можна однозначно стверджувати, добре це чи погано. Для людини, яка залишилася без роботи, воно може стати трагедією. Однак з погляду економічної динаміки це явище — об'єктивна необхідність. Держава має позитивно впливати на його негативні наслідки, а працівники повинні бути готові до професійної й трудової мобілізації задля отримання роботи. Безробіття розраховується в процентах до базового періоду або в натуральних величинах.

З метою пом'якшення негативного впливу безробіття на соціально-економічний розвиток суспільства держава вживає заходи щодо регулювання зайнятості населення. Розроблена програма зайнятості, яка передбачає створення додаткових робочих місць; професійну підготовку та перекваліфікацію; бронювання робочих місць для громадян, які потребують соціального захисту; створення інфраструктури ринку праці; сприяння поширенню НТП; проведення антикризової політики та політики в галузі експорту й імпорту; сприяння впровадженню у виробничих структурах нових форм організації праці та зайнятості, зокрема налагодженню багатозмінної

роботи, роботи на дому, гнучкого графіка тощо; сприяння розвитку самозайнятості населення у сфері суспільної праці, у тому числі за рахунок уведення нетрадиційних видів трудової діяльності; створення ефективної системи соціального захисту населення у сфері зайнятості, у тому числі тих його верств, які охоплені прихованим безробіттям та неконкурентоспроможні на регіональному ринку праці.

Держава повинна впливати на попит і пропозицію робочої сили, на чисельність зайнятих і кількість нових робочих місць, тобто керувати ринком праці. А для цього слід правильно його оцінити.

Необхідність оцінки ринку праці в теперішній час не викликає сумніву, оскільки для регулювання зайнятості та визначення масштабів фінансування програми соціальної підтримки тих верств населення, які залишаються без роботи, потрібно достатньо чітко уявляти їх розміри та структуру на найближчий час і перспективу.

По-перше, важливо “провести інвентаризацію” всіх факторів, що впливають на ринок праці, і дати загальну оцінку наявним тенденціям. Для цього доцільно побудувати схему ринку праці, що дозволяє наочно уявити всі фактори, що впливають на формування пропозиції робочої сили та попиту на неї, її рух і структуру, а також на зміну головних економічних параметрів. Під час планування та регулювання зайнятості слід ураховувати такі фактори: 1) пропозицію робочої сили в цілому (чоловіки, жінки працездатного віку, молодь віком до 30 років); 2) попит робочої сили (у промисловості, сільському господарстві, будівництві, сфері послуг, державному секторі, інших секторах, самозайнятості); 3) динаміку ринку праці (географічна мобільність: регіональна, місцева, міжнародна; оборот робочої сили: у межах підприємства, наймання “зі сторони”, тимчасова робота, довгострокові та короткострокові контракти; застосування неповного робочого дня); 4) загальні відомості про економіку регіону (продуктивність праці, розмір прибутку, капітальні вкладення, заробітна плата).

Результати аналізу допомагають систематизувати відомості про соціально-економічне становище в регіоні та створити базу для вирішення проблеми зайнятості.

Наступний етап має визначити джерела формування ринку праці: 1) вивільнені працівники з різних причин з галузей економіки; 2) залучені у сферу праці резерву трудових ресурсів; 3) звільнені за власним бажанням і за порушення трудової дисципліни працівники, а також маятникова міграція. Із цією метою для аналізу показників зайнятості використовують первинну та зведену статистичну звітність. По кожному джерелу визначається можлива кількість осіб, не зайнятих трудовою діяльністю, їх професійно-кваліфікаційний та віковий склад.

Таким чином, модель механізму регулювання зайнятості спирається на методи прямого державного втручання, а також опосередкованого економічного регулювання, виходячи при цьому з правових та нормативних актів з питань зайнятості й праці, без втручання в господарську діяльність підприємств.

Система соціального захисту громадян складається із: напрямів як активного, так і пасивного впливу на ринок праці — сприяння в працевлаштуванні, створення нових чи скорочення існуючих робочих місць, підвищення кваліфікації, професійної підготовки, профорієнтації, перепідготовки кадрів і суспільної оплачуваної праці; напрямів пасивного впливу на ринок праці — виплати допомоги по безробіттю, матеріальної допомоги, страхування на випадок безробіття.

10.3. ПЛАНУВАННЯ ДОХОДІВ ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

Головною ланкою в соціальній політиці держави є політика формування доходів населення. Доход є показником результатів економічної діяльності суб'єктів господарювання. В економічній літературі поняття “доход” розглядається як перевищення вартості виробленого продукту над витратами на його виробництво, а також як частку кожного класу, соціальної групи чи окремої особи у виробленому або присвоєному нею продукті.

Рівень доходів членів суспільства є важливим показником їх добробуту, оскільки визначає можливості матеріального й духовного життя індивіда: відпочинку, отримання освіти, підтримання здоров'я, задоволення нагальних потреб. Серед факторів, що безпосередньо впливають на величину доходів населення, крім розмірів самої заробітної плати,— динаміка роздрібних цін, ступінь насиченості споживчого ринку товарами та ін.

Кошти, що отримує населення, працюючи по найму в порядку винагороди від власників робочих місць, складають домінуючу частину доходів цієї групи населення. Аналіз тенденцій перспективного розвитку оплати праці свідчить про те, що такий доход зберігає свою провідну роль у формуванні загального обсягу грошових доходів на довгострокову перспективу.

Суттєвий вплив на формування доходів населення справляють виплати за програмами державної допомоги. За рахунок цих джерел здійснюється пенсійне забезпечення, утримання тимчасово непрацездатних громадян, виплачується різного виду допомога (на догляд за дітьми, медичне обслуговування, малозабезпеченим сім'ям на дітей, по безробіттю).

Співвідношення доходів населення в частці трансфертних виплат і заробітної плати відіграє важливу роль як у формуванні економічної поведінки індивіда, його мотивації до праці, так і економічної політики держави. При домінуючій ролі заробітної плати в загальній сумі доходів формуються такі якості, як підприємливість та ініціатива. У разі підвищення ролі виплат по лінії державних програм допомоги нерідко відбувається формування пасивного ставлення до виробничої діяльності, психології утриманства.

Грошові доходи населення, які отримуються через фінансово-кредитну систему, надаються у вигляді: виплат з державного страхування; банківських позик на особисте житлове будівництво, господарське придбання молодим сім'ям, членам споживчих товариств (наприклад, на садове будівництво); процентів із вкладів у ощадних банках, які нараховуються за підсумками року; доходів від збільшення вартості акцій, облігацій, виграшів і погашень за позиками; виграшів по лотереях; тимчасово вільних коштів, що утворюються в результаті покупки товарів у кредит; виплат різного роду компенсацій (у випадку каліцтва, збитків та ін.).

Інші грошові надходження включають виручку населення від продажу речей через комісійні та скупні магазини та ін.

В умовах кризи та інфляції особливе місце займає питання забезпеченості рівня життя, який характеризується рядом синтетичних показників: фондами споживання у використуваному національному доході; номінальною та реальною заробітною платою робітників і службовців; доходами селян від громадського господарства; суспільними фондами споживання; обсягом роздрібного товарообороту.

Життєвий рівень населення визначається його доходами. Тому важливою соціально-економічною проблемою є їх розподіл. Слід указати на те, що при цьому виявляється нерівномірність. У суму доходу, що розподіляється, входять заробітна плата, дивіденди, трансфертні платежі, допомога з фондів соціального забезпечення та допомога по безробіттю тощо.

Доходи населення протягом останніх років формувалися під впливом гіперінфляції та відповідних інфляційних очікувань. Населення прагне зберегти свої заощадження від інфляції та знайти такі форми зайнятості, які б допомогли вижити в нестабільних економічних умовах.

Стратегія планування доходів населення передбачає заходи щодо поступового підвищення життєвого рівня на основі загального зростання особистих доходів та забезпечення їх реальності, скорочення розриву між фактичним доходом і його рівнем, що має статус достатнього, упровадження таких мотивів економічної діяльності населення, як підприємництво. Це вирішується шляхом прискорення

процесу роздержавлення та розширення меж діяльності підприємницьких структур. Також передбачається забезпечити умови для переходу від системи неефективного розподілу безкоштовних соціальних благ до принципів їх вільного вибору населенням з урахуванням соціального статусу та матеріальної забезпеченості громадян.

Вивчаючи досвід зарубіжних країн з розвиненою ринковою економікою, слід зауважити, що питання регулювання заробітної плати вирішуються там на кількох рівнях: на верхньому рівні держава лише задає зовнішні параметри діяльності самостійних учасників ринкових відносин, що фіксуються в нормативних актах, але в жодному разі не намагається вирішувати ці питання за них.

Держава регулює потреби відтворення робочої сили, оскільки базовий рівень заробітної плати має забезпечити визначений прожитковий мінімум. У цьому зв'язку визначальними є аналіз структури та прогноз "споживчого кошика", динаміка інфляції, яка відображає швидкість зміни цін на товари й позначається на прожитковому мінімумі.

На нижньому рівні визначається мінімум заробітної плати. Використання податкових методів у регулюванні оплати праці є однією з форм впливу держави на розміри фонду оплати праці підприємств, оскільки забезпечує оптимальні пропорції між споживаною та заощаджуваною частиною доходу.

Надання методам регулювання доходів населення антиінфляційного характеру є потребою сучасності. При цьому антиінфляційний вплив різних методів регулювання оплати праці обмежений, а в умовах тотальної розбалансованості ресурсів (матеріальних, грошових, трудових) і зовсім незначний.

В умовах переходу до ринкової економіки значно зростає рівень безробіття, похитнулася впевненість у завтрашньому дні. Це вимагає проведення активної соціальної політики на рівні держави.

Соціальна політика — це комплекс соціально-економічних заходів держави, підприємств, організацій, місцевих органів управління, направлених на захист населення від безробіття, підвищення цін, знецінювання трудових заощаджень та ін. Можна виділити такі основні принципи здійснення соціальної політики: захист рівня життя населення шляхом упровадження різних форм компенсації, підвищення цін і проведення індексації; надання допомоги багатодітним сім'ям; проведення політики соціального страхування, установлення мінімальної оплати праці; надання допомоги в разі безробіття або страхування від нього; розвиток освіти, охорони здоров'я та навколишнього середовища в основному за рахунок держави; проведення активної політики, яка б сприяла населенню в придбанні кваліфікації.

Відповідно до статті 25 Декларації прав людини сучасна держава повинна гарантувати право на такий рівень життя, який дозволяє забезпечити людей їжею, житлом, медичним обслуговуванням, необхідним для підтримання здоров'я, власного добробуту й добробуту сім'ї, право на соціальне забезпечення в разі безробіття, хвороби, каліцтва, овдовіння, старості та інших випадків втрати засобів до існування з незалежних від людей причин.

Щоб забезпечити такий захист, держава повинна в законодавчому порядку встановити основні соціальні гарантії, механізми їх реалізації та механізм надання соціальної підтримки.

Крім держави, соціальний захист населення забезпечують підприємства (або підприємці) і прийняті за наймом працівники в особі профспілкових організацій.

Страховання по безробіттю забезпечується зі спеціальних страхових фондів. Розмір виплат залежить, по-перше, від термінів безробіття, а по-друге — від специфічних умов тієї чи іншої країни. У першому випадку найбільші суми виплат (від 50 до 70% середньої зарплати) виплачуються в перші місяці безробіття на час законодавчо встановленого періоду, у другому до уваги беруться трудовий стаж, фізична здатність до праці, термін надання допомоги та ін. Важливою ланкою соціального захисту населення є програми працевлаштування й перекваліфікації, у виконанні яких беруть участь держава та підприємці.

В Україні захист населення під час переходу до соціально орієнтованої ринкової економіки регламентується законом "Про зайнятість населення" і передбачається в Державній програмі зайнятості. Ця програма містить заходи, націлені на збереження високого рівня зайнятості, стабілізацію рівня безробіття, диверсифікацію робочих місць за рахунок звільнення частини працівників з неперспективних галузей і переведення їх у перспективні, а також збільшення зайнятості у сфері нематеріального виробництва, підвищення загальноосвітнього та кваліфікаційного рівня працівників.

Одним з елементів соціального захисту населення є правове регулювання найманої праці. Воно відбувається шляхом установлення в законодавчому порядку мінімального рівня заробітної плати, пенсій, укладання колективних договорів щодо умов та оплати праці, соціального страхування, відпусток тощо.

Система соціального захисту охоплює: галузі господарства, що фінансуються з державних джерел; соціальне страхування, у тому числі пенсійне (пенсії по старості, для інвалідів, сиріт і вдів), медичне, по безробіттю, від нещасних випадків.

Система соціального захисту населення охоплює також допомогу багатодітним родинам та студентам, дотації на основні харчові продукти та послуги, завдяки яким частково знижуються видатки на-

селення. Існують обов'язкові та додаткові форми системи страхового забезпечення, функціонування яких здійснюється на комерційній основі. Кошти соціального страхування виплачуються в передбачених випадках, незалежно від рівня доходів людини. До соціального захисту населення належать і надання соціальної підтримки. Види соціальної підтримки: допомога на оплату лікування та ліків; субсидії на оплату квартир та утримання житла; створення служб для догляду осіб похилого віку; допомога на дітей; продаж товарів першої необхідності за низькими цінами; організація натуральної допомоги (збирання речей, безкоштовні обіди тощо).

Ринкова економіка не гарантує прав на працю, доход, освіту, а також не забезпечує соціального захисту інвалідів, пенсіонерів та ін., тому виникає необхідність втручання держави у сферу розподілу доходів. Держава здійснює перерозподіл національного доходу через бюджет. Її роль полягає в установленні певних законодавчих гарантій соціального забезпечення, регулюванні механізмів їх реалізації та наданні соціальної підтримки.

Аналіз соціального стану та системи соціального захисту населення України висуває на порядок денний цілий ряд проблем. Головна з них полягає в тому, що ресурси, які уряд має в своєму розпорядженні, недостатні, щоб створити й забезпечити необхідну систему соціального захисту. Намагаючись врятувати становище, уряд витрачає більше фінансових ресурсів, ніж має у своєму розпорядженні, і цим самим стимулює розвиток інфляції. Визначення пріоритетів у даній проблемі дасть змогу покращити використання коштів для виконання програми соціального захисту населення.

10.4. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

В умовах подальшого посилення процесів реформування економіки та необхідності реалізації заходів щодо її соціальної переорієнтації значно зростає роль соціальної сфери. Сучасний рівень забезпеченості населення об'єктами соціально-культурної інфраструктури та їх послугами відстає від діючих нормативів і не задовольняє потреб громадян; існуюча мережа установ сфери обслуговування не повністю враховує особливості системи розселення. Останнім часом зменшились обсяги капіталовкладень та введення в дію закладів соціального призначення. Оцінюючи соціальне становище народу, слід зазначити, що Україна сьогодні, маючи розгалужену систему освіти та медицини, широкий спектр видів соціальної допо-

моги, соціальної підтримки, входить до групи слаборозвинених країн, посідаючи 45 місце у світі.

Державне регулювання розвитку соціальної сфери насамперед передбачає створення соціальних програм. Пріоритетними напрямками її розвитку є: мережі та вдосконалення структури професійної освіти; технічне переоснащення та нарощування кадрового потенціалу медичних установ, особливо лікарів; удосконалення розміщення закладів культури та загальноосвітніх шкіл, особливо в сільській місцевості; підтримання належного технічного стану соціальних установ.

Опрацьовано комплекс заходів з поліпшення соціальної сфери відповідно до діючих нормативів та з урахуванням сучасного стану господарської діяльності, особливостей демографічної та екологічної ситуації тощо. Зокрема, передбачається: зміцнення матеріально-технічної бази та кадрового забезпечення соціально-культурних галузей; першочергове вирішення проблем з пріоритетних напрямів розвитку соціальної сфери, удосконалення структури вкладень на відтворення основних невиробничих фондів з урахуванням сучасних потреб; урахування регіональних особливостей і традицій населення, збереження та збагачення здобутків матеріальної та духовної культури народу.

Соціальні послуги, зокрема освіта й охорона здоров'я, є важливими компонентами соціального добробуту людей. Безперервний розвиток економіки буде залежати від наявності соціальних послуг, які сприяють процесу виробництва. Соціальні програми, наявні тепер, визнані як неефективні. Тому зараз розглядаються окремі соціальні програми, в яких можна було б скоротити витрати, насамперед у системі охорони здоров'я та освіти, не погіршуючи якості послуг для населення. Серед них слід виділити програму соціального захисту населення.

Головне завдання цієї програми полягає в підтримці малозахисених верств і завершенні процесу переходу до поліпшення життя народу порівняно з тими умовами, які були до того, як Україна розпочала боротьбу за незалежність і перебудову економіки. Спад виробництва в країні поставив уряд у дуже скрутне становище й ускладнив завдання соціального захисту населення; однак рішучість уряду допомогла малозахисеним групам населення. Існують шляхи скорочення витрат на соціальні програми за рахунок тих груп населення, які на період переходу економіки до ринку та її стабілізації можуть обійтися без субсидій. Разом з тим існують резерви для тих, хто не зі своєї вини втратить роботу й потребуватиме соціального захисту на період пошуку її.

Процес переходу до ринкової економіки супроводжується виникненням багатьох специфічних соціальних проблем.

Перш за все слід знайти для населення інші джерела соціальної підтримки, крім підприємств. Люди, які залишаються без роботи, повинні, як і раніше, мати можливість користуватися медичними закладами й житлом свого підприємства, проте ці витрати мають сплачуватися безпосередньо з державного бюджету.

Україна може також скористатися конкретним досвідом інших країн. Мабуть, найвідомішою є Програма громадських робіт, здійснена в Сполучених Штатах Америки в роки Великої депресії. У межах цієї програми держава наймала мільйони безробітних для допомоги в будівництві екологічних та культурних об'єктів. У Болівії, Чилі та Мексиці останніми роками було розроблено аналогічні урядові програми, покликані полегшити тягар ринкових реформ. В основу таких програм покладено ідею використання державних фондів для надання фінансової підтримки місцевим інвестиційним проектам у районах надзвичайних злиднів із високим рівнем безробіття. Вони завершилися успішно завдяки тому, що місцева влада та групи населення висували свої конкретні пропозиції, а центральний уряд після їх вивчення надавав частку необхідних коштів. Україна також могла б розробити аналогічну програму громадських робіт для районів з високим рівнем безробіття, ураховуючи значну потребу в будівництві автомобільних шляхів і проведенні екологічних заходів. В Україні існує широке поле для розробки програм забезпечення зайнятості, які можуть полегшити тягар економічних перетворень.

11. ПЛАНУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

11.1. ЗАВДАННЯ ТА ЗМІСТ ПЛАНУ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Зовнішньоекономічна діяльність, тобто міжнародний обмін товарами й послугами, належить до числа найбільш давніх форм міжнародних відносин. До неї також належать рух капіталу, міжнародна міграція робочої сили, міжнародні валютні відносини. Необхідність і ефективність системи міжнародного обміну очевидна: для кожної країни характерний свій набір природних ресурсів, розміри капіталів і праці, які можуть бути використані для виробництва ВВП. Спеціалізація країни на виробництві товарів, для яких у неї є найкращі умо-

ви, дає змогу їй розширити їх випуск, використавши частину з них для продажу, а за виручені гроші закупити товари, яких не вистачає.

Виходячи з економічної доцільності, держава планує свою зовнішньоекономічну діяльність, яка відіграє важливу роль у розвитку економіки будь-якої країни (й України зокрема). Вона створює умови для економії витрат в економіці або в окремих її галузях. Плани зовнішньоекономічної діяльності націлюють на встановлення й розвиток взаємовигідних зв'язків з країнами світу. Вони мають всебічно враховувати переваги, які випливають з міжнародного розподілу праці в інтересах розвитку економіки, технічного прогресу та підвищення рівня життя народу.

У плані розвитку зовнішньоекономічної діяльності визначаються номенклатура й обсяги основних товарів, які мають змінити товарну структуру експорту та імпорту, головні напрями розвитку зовнішньоторгового обороту по окремих країнах, обсяг технічного й економічного сприяння країнам, які розвиваються, характер і обсяги кредитних операцій. Під час розробки планів проводяться розрахунки економічної ефективності зовнішньоторговельних операцій, експорту, імпорту та сумарного економічного ефекту відповідно до методики визначення економічної ефективності зовнішньої торгівлі; її ефективність визначається шляхом порівняння витрат на виробництво з витратами на імпорт.

Поряд з відносними показниками розраховуються абсолютні, які відображають ефективність чи збиток, отримані економікою в результаті застосування тієї чи іншої пропозиції щодо розвитку зовнішньої торгівлі. При цьому рекомендується враховувати специфіку торгівлі з окремими країнами чи їх групами, умови торгівлі в кредит та ін.

Ось уже сім років Україна виступає на світовій арені як незалежна європейська держава. Її економіка переживає затяжну кризу. Через зниження попиту на внутрішньому ринку велика кількість підприємств працює практично в півсили. Типовим явищем стало приховане безробіття.

Депресійні процеси у виробництві негативно впливають на стан зовнішньої торгівлі. Обсяг експорту не відповідає можливостям товаровиробників і не задовольняє державних потреб щодо валютних надходжень, які використовуються для стабілізації економіки, зниження рівня інфляції та бюджетних витрат. Крім того, характер експорту залишається пасивно-сировинним. Навіть у країни СНД необхідно збільшити експорт продукції виробничо-технічного при-

значення. Негативне також сальдо в торгівлі щодо енергоносіїв, прокату кольорових металів, целюлози, деревини, каучуку. Відомо, що незадовільний стан зовнішньоекономічних зв'язків не може позитивно впливати на економіку України.

У той же час значну роль в оздоровленні економічної ситуації має відігравати ефективна зовнішньоекономічна діяльність, яка включає в себе економічні відносини між окремими країнами, їх регіональними об'єднаннями, а також окремими підприємствами (корпораціями).

Перехід України до фази економічного пожвавлення та піднесення в нових умовах господарювання може здійснюватися за рахунок ефективного використання власного ресурсного потенціалу шляхом упровадження новітніх технологій. Основою нової економічної стратегії у сфері зовнішньоекономічної діяльності України мають бути зацікавленість людини у вільному підприємстві та розвитку товарного виробництва, а також упровадженні ринкових відносин; запровадження в обіг твердої конвертованої грошової одиниці; НТП із застосуванням активної інноваційної, інвестиційної та структурної політики; рівноправне співіснування різних форм власності.

Щоб стати рівноправним учасником загальноєвропейського процесу інтеграції, Україні необхідно докласти немало зусиль для створення нової економічної системи; проходження стабілізаційного періоду, подолання кризи економіки; усунення бар'єрів у спілкуванні із зовнішнім світом; налагодження активних і взаємовигідних зв'язків з країнами-партнерами. Для цього має бути створена інфраструктура, сумісна із західноєвропейською та здатна функціонувати з нею в одній системі координат. Головні її елементи — це самостійні суб'єкти господарської діяльності; економічний раціоналізм у відносинах з країнами-учасницями; створення режиму вільного руху товарів, послуг, капіталів; формування мережі банків і ділових центрів для фінансування та інформаційної підтримки державних та приватних інвестиційних проектів; комплексне використання й охорона природних ресурсів; співробітництво в розвитку паливно-сировинної бази; раціональне використання енергетичних ресурсів; співробітництво в технологічному оновленні металургійних підприємств, розвитку АПК, харчової та переробної промисловості; створення сучасних телекомунікацій; розвиток уніфікованої митної системи.

Для інтеграції з економікою європейських та інших країн Україні необхідно максимально використовувати переваги міжнародного розподілу праці та розташування в центрі Європи, створити сприятливий клімат для залучення іноземного капіталу та зарубіжних інвестицій. На сучасному етапі понад половину експорту України припадає

на Європу. Одним з найважливіших завдань зовнішньоекономічної діяльності є диверсифікація ринків збуту та просування українських товарів у Африку, Латинську Америку, Азію з метою збільшення обсягів експорту та валютних надходжень.

Промисловий потенціал України достатній для успішного вирішення проблем забезпечення валютних надходжень, потрібних для закупівлі найнеобхіднішого з імпорту, покриття загальнодержавних потреб і сплати зовнішнього боргу. Важливо збільшити питому вагу продукції машинобудування в загальному обсязі експорту України. Необхідність підтримки державою експортерів продукції машинобудування зумовлена й тим фактором, що Захід не зацікавлений у прониканні наших товарів на світові ринки, тому створює додаткові квоти та митні бар'єри. Не дуже поспішають розвинені країни з наданням Україні вигідних кредитів під реалізацію проектів, що стимулюють експорт машинобудівної продукції.

Без розробки й реалізації державної програми розвитку експорту продукції машинобудування Україні не піднятися до рівня розвинених держав. Ця проблема ускладнюється ще й необхідністю одночасного проведення структурної перебудови, конверсії та диверсифікації цілого ряду підприємств. Слід зазначити, що Україна виробляє багато видів наукомісткої, складної продукції машинобудування, яка зробила б честь економіці будь-якої країни світу (це літаки, трактори, автобуси, судна, ракетні космічні комплекси, верстати, турбіни та ін.).

11.2. ПЛАТІЖНИЙ ТА ТОРГОВЕЛЬНИЙ БАЛАНСИ

Платіжний баланс — це категорія, в якій знаходять вартісний вираз зовнішньоекономічні відносини країни зі світом. У ньому відбиваються результати міжнародних економічних відносин. Він найповніше (кількісно та якісно) виражає масштаби, структуру й характер зовнішньоекономічних операцій країни, її участь у світовому господарстві.

Платіжний баланс — це співвідношення між сумою надходжень, одержаних даною країною з-за кордону, і сумою здійснених нею платежів за кордоном за певний відрізок часу (рік, квартал, місяць). На його формування впливає ряд факторів: масштаби економічного потенціалу країни, сутність її участі у світовому поділі праці та ін.

Платіжний баланс — це документ, що відображає всі операції з грошима, які обслуговують зовнішньоекономічні зв'язки держави; це баланс між усіма доходами, які Україна отримує від іноземних дер-

жав у результаті зовнішньоекономічної діяльності, і всіма платежами, які вона здійснює зарубіжним державам. Облік платежів з усіх зовнішньоекономічних операцій відбувається за принципом подвійної бухгалтерії. Наприклад, гроші, які надійшли за рахунок експорту, оприбутковуються зі знаком “плюс” (як прибуток), а гроші, що йдуть за кордон (наприклад, виплата за імпортом), записуються в платіжний баланс зі знаком “мінус” (як витрати). Різниця між доходами й витратами із зовнішньоекономічних операцій називається “сальдо платіжного балансу”. Воно може бути позитивним або негативним. В останньому випадку держава буде мати “дефіцит платіжного балансу”. Це може негативно позначитися на стабільності обмінного курсу національної валюти.

Стан платіжного балансу визначається діючою міжнародною валютною системою і в свою чергу впливає на її функціонування. Україна розробляє платіжний баланс за схемою й методикою Міжнародного валютного фонду.

Платіжний баланс включає: торговельний баланс; платежі та надходження за послуги, некомерційні платежі, доходи від зарубіжних інвестицій, рух довгострокового та короткострокового капіталів і валютних резервів.

Усі елементи платіжного балансу ділять на 3 групи:

1. Частина платіжного балансу, яка відображає експорт і імпортом, називається *торговельним балансом* держави (тобто платіжний баланс ширше торговельного). Торговельний баланс — це співвідношення вартості експорту та імпорту даної країни з її торговельними партнерами. На цю групу припадає переважна сума платежів, які здійснюються за зовнішніми платіжними зобов'язаннями.

Якщо експорт перевищує імпортом, то торговельний баланс вважається позитивним (або активним), а якщо імпортом перевищує експорт — негативним (або пасивним). Крім того, у першому розділі платіжного балансу відображається торгівля послугами (туризм, послуги зв'язку, утримання військових баз за кордоном). Загальний підсумок по торговельному балансу й обліку послуг показує “сальдо з поточних операцій”.

2. *Баланс послуг і некомерційних платежів* — це платежі й надходження за користування іноземним транспортом; розрахунки за страхування; оплата поштово-телеграфних послуг, комісійних операцій, туризму, культурного обміну, приватних переказів (заробітної плати, спадщини, стипендій, пенсій), утримання дипломатичних і торгових представництв; доходи від інвестицій (проценти й дивіденди з капіталовкладень); платежі за ліцензії, технічну допомогу, гонорари, використання винаходів і військові витрати за кордоном.

Торговий баланс і баланс послуг та некомерційних платежів утворюють *баланс (рахунок) поточних операцій* (поточний платіжний баланс), у якому відображається процес обліку товарів і послуг, а також односторонні разові платежі.

3. *Баланс руху капіталів* (рахунок операцій з капіталом) відображає купівлю й продаж закордонних активів, отримання довгострокових і короткострокових позик. Кошти, надані іншим державам або іноземним підприємствам, розглядаються як вплив капіталу, а позики, одержані від інших держав, — як приплив. У третьому розділі виділяються операції, не пов'язані з комерційною діяльністю. Вони є засобом урівноваження сальдо платіжного балансу — наприклад, зменшення його дефіциту. З цією метою використовуються продаж золота, залучення нових кредитів, відстрочка платежів з кредитів, отриманих раніше, і виплати відсотків за їх користування. Усі ці операції мають особливе призначення — поліпшити стан платіжного балансу, і тому виділяються в окремий розділ.

Баланс руху капіталів фіксує надходження в Україну з інших держав інвестицій та кредитів і такий же рух капіталів за кордон. Вони можуть використовуватися для придбання матеріальних чи фінансових активів. Існує тісний взаємозв'язок між балансом поточних операцій і балансом руху капіталів.

Хоча платіжний і розрахунковий баланси мають однакову структуру, різниця між ними полягає в тому, що в розрахунковий баланс включаються виплати й зобов'язання країни відносно інших країн, у тому числі непогашені, а в платіжний баланс — фактичні надходження й платежі. Таким чином, розбіжності між платіжним і розрахунковим балансами відображають ступінь розвитку міжнародних кредитних відносин, які визначають розрив (лаг) у часі між виплатами й надходженнями. Платіжний баланс за своїм результатом може не збігатися з розрахунковим.

Платіжні баланси не можуть бути незбалансованими, тому що всі три їх складові (рахунки поточних операцій, рахунки капіталів, розрахунки з офіційних міжнародних резервів) у сумі мають дорівнювати нулю. Коли кажуть про дефіцит платіжного балансу, то йдеться про баланс рахунків поточних операцій і руху капіталів.

Таким чином, платіжний баланс є головним статистичним документом, що відображає зовнішньоекономічні операції України. Його стан має важливі наслідки для економіки. Наприклад, сильні коливання сальдо з поточних операцій (у той чи інший бік) небажані, тому що різке збільшення позитивного сальдо призводить до швидкого зростання грошової маси й тим самим стимулює інфляцію, а різке збільшення негативного сальдо може спричинити “обвальне” зни-

ження обмінного курсу, а отже, хаос у зовнішньоекономічних операціях України. Саме тому держава активно регулює платіжний баланс, використовуючи контроль операцій з офіційними міжнародними резервами, зміни обмінного курсу.

Стан платіжного й торговельного балансу держави справляє великий вплив на валютний курс і валютну політику.

Ефективність міжнародної торгівлі тісно пов'язана з рухом валютних курсів. *Валютний курс* — це ціна грошової одиниці даної національної валюти, вираженої в грошах іншої країни. Існуючий курс обміну двох валют приблизно відповідає співвідношенню їх купівельної спроможності на даний час. Характер заходів, здійснюваних країнами для подолання незбалансованості, залежить від прийнятої системи валютних курсів.

Залежно від того, куди надходять платежі, вони заносяться або в графу “доходи”, або в графу “витрати” (відповідно кредит і дебіт).

Доходи: 1) експорт товарів, 2) експорт послуг, 3) доход від інвестицій за кордоном, 4) трансфертні платежі від іноземців у країну, 5) придбання іноземцями активів даної країни.

Витрати: 1) імпорт товарів, 2) імпорт послуг, 3) доход від іноземних інвестицій країни, 4) трансфертні платежі іноземцям з країни, 5) придбання громадянами країни іноземних активів (акцій, облігацій, валюти).

Таким чином, угоди між партнерами різних країн призводять або до відпливу грошей з країни, або до їх притоку. Імпорт товарів, інвестицій іноземних корпорацій або безоплатні перекази грошей на адресу родичів — це приклад міжнародних оборудок, які призводять до відтоку грошей з країни. Експорт товарів, іноземні інвестиції у вітчизняні корпорації або грошові подарунки від родичів з-за кордону сприяють припливу грошей у країну.

У кінці кожного року визначають, що більше — приплив чи відплив. Якщо відплив більший, ніж приплив, утворюється дефіцит платіжного балансу, який означає, що наші імпортні (витратні) операції створили попит на більший обсяг іноземної валюти, ніж могли забезпечити наші експортні (доходні) операції. Дефіцит фінансується або позикою з-за кордону, або продажем частини активів. Нестача надходжень іноземної валюти може поповнюватися також із офіційних резервів Національного банку України. Офіційні резерви будь-якої країни обмежені. Тому стійкі або тривалі дефіцити платіжних балансів, які мають фінансуватися за рахунок їх резервів, неминуче призведуть до їх виснаження. У цьому випадку країні доведеться вжити заходів з метою забезпечення збалансованості платіжного балансу.

11.3. ВАЖЕЛІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Держава повинна забезпечити експортерам протекціоністський захист на всіх рівнях: юридично-правовому (за допомогою законодавчих актів, митних бар'єрів), міжнародно-політичному та рекламно-пропагандистському. Вона має організувати кредитування й підтримку експортерів конкурентоспроможних на світовому ринку товарів, створити орган зі страхування експортних операцій та інвестицій, що додасть впевненості й сміливості нашим експортерам, які виходять на світові ринки. Дуже важливим і ефективним чинником має стати фіскальна політика держави в зовнішньоекономічній діяльності. Податкові пільги щодо експорту продукції машинобудування та сприятливе митне регулювання слід поєднати з державним стимулюванням інвестицій науково-дослідних робіт, що здійснюються з метою впровадження у виробництво конкурентоспроможних товарів і технологій. Підтримка й заохочення українського експортера, захист економічних інтересів України мають стати визначальними в її зовнішньоекономічній діяльності.

Треба створити розгалужену систему зовнішньоторговельних організацій, представництв, торгових домів, які б займалися проблемами просування товарів на світові ринки, рекламою, виставками та реалізацією продукції українських підприємств. Створення й розвиток інфраструктури зовнішньої торгівлі покладено на Міністерство зовнішньоекономічних зв'язків та торгівлі України.

Потрібні відповідні фінансові структури та механізм вирішення питання щодо надання Українію цільових кредитів у національній валюті зарубіжним державам і підприємствам під закупівлю вітчизняної продукції. Цільові кредити сприятимуть експорту вітчизняної продукції та просуванню наших товарів на нові ринки збуту, підвищенню попиту на них. Кредити треба повертати з процентами, бо, надаючи іноземним партнерам цільовий кредит для закупівлі продукції наших підприємств, ми перекладаємо на їх плечі частину проблем з підтримки та інвестування вітчизняних товаровиробників. Крім того, кредитування іноземних споживачів національною валютою сприятиме досягненню її зовнішньої конвертованості. Необхідний також продаж наших товарів за національні валюти замовників, якщо експортерам буде надано право купівлі товарів за цю валюту в країні-імпортері. Для реалізації цього способу треба створити двосторонні банки, метою яких повинно стати досягнення взаємоконвертованості національних валют партнерів.

Зовнішньоекономічна діяльність України має бути такою, щоб експорт та імпорт товарів і послуг відповідали стратегічним ін-

тересам держави й були економічно вигідні для власних виробників, а відрахування до державного валютного фонду забезпечували покриття загальнодержавних потреб і сплату внутрішнього та зовнішнього боргу України.

Розвиток експорту — це основне джерело надходження капіталу в Україну; йому держава повинна приділяти особливу увагу.

Складні проблеми, які стоять перед економікою України,— це дефіцит бюджету, заборгованість підприємств по платежах у бюджет, що є результатом незбалансованості податків, а також тіньової економіки. Необхідно здійснювати заходи щодо виведення України з глибокої кризи, серед яких важливе місце посідає всебічна підтримка вітчизняного товаровиробника й національного виробництва. З метою зменшення неконтрольованого експорту заборонено вивезення шкір великої рогатої худоби, прийнято пакет документів щодо захисту підприємств металургійної промисловості від вивезення за кордон брухту чорних металів, захисту вітчизняної вугільної промисловості ввізним податком від дешевшого імпортного вугілля, про податкові пільги вітчизняним товаровиробникам, державну підтримку експортерів (повернення ПДВ на експорт). За рахунок зняття подвійного оподаткування собівартість продукції в металургії, сільському господарстві, переробній промисловості, машинобудуванні, енергетиці зменшиться на одну третину.

Завдяки економічним реформам і реструктуризації промисловості створюються сприятливі умови для припливу іноземних інвестицій.

До найбільш впливових інструментів зовнішньоекономічної діяльності належать *державні митно-тарифні системи*.

Мита поділяють на фіскальні та протекціоністські. Мета *фіскальних мит* — забезпечити надходження в бюджет, тому вони невисокі й охоплюють невелику групу товарів. *Протекціоністські мита* використовуються для захисту національного товаровиробника від іноземних конкурентів.

Величина мита залежить від країни. *Антидемпінгові мита* використовують при оподаткуванні товарів, що продаються за цінами, нижчими від їхньої нормальної вартості. *Каральні мита* мають відверто дискримінаційний характер і ведуть до загострення відносин між країнами. *Митний тариф* — систематизований перелік товарів із зазначенням мита, яким вони оподатковуються.

Основними формами кількісних обмежень є квотування та ліцензування. *Квотування* — це дозвіл на ввезення іноземних товарів лише певної кількості й у певний період часу. *Ліцензування* означає, що імпортер або експортер має одержати від державного органу спеціальний дозвіл (ліцензію) на ввезення або вивезення товарів.

Імпортні податки запроваджуються для підвищення ціни на товари. До імпортних податків, що широко застосовуються державою (крім мита), належать імпортні депозити, а також численні адміністративні, прикордонні та інші стягнення з імпорту.

Водночас держава проводить інтенсивні дії для підтримки експорту. До них належать пряме й непряме субсидування, надання державних експортних кредитів. У випадку зростання дефіциту торговельного балансу держава, стимулюючи експорт і обмежуючи імпорт, сприяє скороченню товарного дефіциту.

Головний момент валютного регулювання — це *валютний курс* національної грошової одиниці.

Існує два полярно протилежних варіанти системи валютних курсів: 1) система гнучких, або плаваючих, курсів, за якої обмін однієї національної валюти на іншу визначається попиту і пропозицією; 2) система жорстко фіксованих валютних курсів, за якої зміні валютних курсів у результаті коливань попиту й пропозиції перешкоджає державне втручання. Гнучкі валютні курси автоматично коригуються таким чином, що в кінцевому підсумку зникають дефіцити й активи платіжних балансів, але поряд з такими перевагами, як автоматичне усунення системи неплатежів, дана система може породити серйозні проблеми:

- 1) невизначеність у торгівлі й прибутках. При укладанні довгострокових контрактів з фіксацією курсу це може призвести до збитків однієї зі сторін, якщо до кінця цього періоду курс змінився;
- 2) умови торгівлі країни можуть погіршитися при падінні інтернаціональної вартості її валюти. Наприклад, збільшення ціни гривні в доларах буде означати, що Україна повинна експортувати більший обсяг товарів і послуг для фінансування певного обсягу імпорту із США;
- 3) нестабільність. Вільне коливання валютних курсів може впливати дестабілізуюче на внутрішню економіку. Значні коливання курсу можуть викликати депресію в галузях, що виробляють товари на експорт. Якщо курс гривні падатиме, з'являться інфляційні тенденції, збільшиться експорт, піднімуться ціни на імпорт. Якщо курс гривні зросте, скоротиться експорт, збільшиться імпорт, може виникнути безробіття, знизиться інфляція.

Фіксовані валютні курси встановлюються деякими країнами з метою усунення недоліків системи гнучких курсів. При зміні попиту й пропозиції держава для стабілізації закріпленого нею курсу валюти повинна прямо чи побічно втручатися в функціонування валютного ринку. Існує кілька способів такого втручання:

1. Використання валютних резервів. Для цього держава шляхом переговорів з МВФ обговорює розмір стабілізаційного фонду для підтримки курсу національної валюти. МВФ рекомендує також валютний коридор, коли курс валюти може змінюватися в установлених межах.
2. Уведення прямого контролю за торговими й фінансовими потоками. Зокрема, можна скоротити імпорт шляхом уведення мита або квот, субсидування деяких експортних товарів. Головна проблема, яка виникає при цьому, полягає в тому, що скорочується обсяг світової торгівлі, деформується її структура.
3. Валютний контроль: раціонування. Уряд може висунути вимогу про продаж йому всієї валюти, отриманої експортером. Після цього він, у свою чергу, розподіляє, або раціонує, цей невеликий запас валюти між різними імпортерами, яким вона потрібна. Таким чином обмежується розмір імпорту. Негативним наслідком такого контролю є порушення зв'язків, які склалися, дискримінація окремих імпортерів.
4. Деякі заходи внутрішнього макроекономічного регулювання, наприклад податкова й грошова політика, за яких усувається нестача валюти, обмежується попит на імпортні товари та ін.

Загалом система регульованих національними банками плаваючих валютних курсів (з метою недопущення різних стрибків) визнана як переважна в налагодженні раціональних міжнародних зв'язків.

Організація міжнародної торгівлі відіграє суттєву роль у вирішенні центрального питання економічного життя: що виробляти, скільки й для кого? Часткову відповідь на це запитання ми дали раніше.

Зовнішньоекономічна діяльність передбачає співробітництво країн, які значно різняться національною вартістю продукції, станом платіжних балансів, фінансово-бюджетних та грошово-кредитних систем. Конкретні форми й засоби державного регулювання застосовуються в процесі здійснення зовнішньоекономічної політики. Основні типи зовнішньоторговельної політики — протекціонізм та політика вільної торгівлі.

Політика вільної торгівлі передбачає ліквідацію будь-яких перешкод щодо надходження в країну іноземних товарів, проте ніколи не вдавалося проводити її на практиці. Прихильники цієї політики — країни, які здатні перемагати в конкурентній боротьбі.

Завдяки вільній торгівлі, яка базується на принципі порівнянних витрат, світова економіка може досягти більш ефективного використання ресурсів і вищого рівня добробуту. Але попри докази на користь вільної міжнародної торгівлі ще й досі існує практика протекціонізму.

Протекціонізм — державна політика захисту внутрішнього ринку від іноземних конкурентів шляхом використання спеціальних заходів щодо зниження конкурентоспроможності іноземних товарів. У цьому випадку реально національне виробництво, захищене від іноземної конкуренції, може опинитися під загрозою виникнення застійних явищ.

Існують такі протекціоністські заходи:

- а) система протекціоністських мит, які призначені для захисту вітчизняних товаровиробників, а також забезпечення бюджету додатковими надходженнями від податків;
- б) уведення квот на імпорт, які обмежують його понад визначену кількість;
- в) нетарифні бар'єри, до яких належить система ліцензування (вимоги від імпортера отримання ліцензій), заборона імпорту певних товарів. Наприклад, Великобританія заборонила імпорт вугілля, Норвегія до 1984 р. забороняла імпорт продовольства з метою збереження національної галузі.

Чим зазвичай викликано обмеження імпорту, які аргументи висувуються на підтримку використання обмежень зовнішньої торгівлі? По-перше, це захист галузей, пов'язаних з національною обороною; по-друге, захист сільського господарства; по-третє — захист більш багатих країн від напливу дешевої робочої сили й вироблених нею товарів. У той же час застосування тарифів, квот та інших бар'єрів робить імпорتنі товари й послуги дорожчими, що відбивається на рівні життя населення.

До важливих важелів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності належить і регулювання міжнародної міграції робочої сили, тобто переміщення працездатного населення, зумовленого економічними причинами. Обсяг міграційних потоків регулюється з урахуванням професійного, вікового та соціального складу іноземної робочої сили. Міграційні потоки поділяються на малокваліфікованих та кваліфікованих спеціалістів.

Статус іноземних працівників установлюється державою. Він, як правило, узгоджується з нормативними актами Міжнародної організації праці та закріплюється регіональними чи двосторонніми угодами (у 1994 р. така двостороння угода укладена між Україною й Польщею). У країнах Європейського союзу відбувається вільний рух робочої сили в його межах.

В умовах переходу економіки до ринкових відносин на зовнішньоекономічну діяльність покладаються особливі завдання. Для України першочерговим завданням у галузі зовнішньоекономічних зв'язків стає інтеграція у світову економіку.

11.4. СПЕЦИФІКА ПЛАНУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Виходячи з економічної доцільності, держава планує свою зовнішньоекономічну діяльність. План зовнішньоекономічної діяльності включає в себе: міжнародну торгівлю товарами й послугами; міжнародний рух капіталу й зарубіжних інвестицій; міжнародні валютно-фінансові й кредитні відносини; міжнародний поділ праці; міжнародну міграцію робочої сили; міжнародну економічну інтеграцію.

Зовнішньоекономічна діяльність ґрунтується на економіці окремих держав або світовій економіці й значною мірою залежить від них.

Основними завданнями плану є: а) поглиблення ступеня міжнародного розподілу праці у світовому господарстві; б) зростання

масштабів і якісних змін характеру традиційної міжнародної торгівлі готовою продукцією — з чисто комерційної вона перетворилася багато в чому на засіб безпосереднього обслуговування національних виробничих процесів; в) інтенсифікація міграції капіталів; г) швидкий обмін науково-технічними знаннями й розвиток сфери послуг; д) збільшення масштабів міграції робочої сили; е) прискорення й розширення процесів інтеграції економік країн і регіонів.

Ця діяльність знаходить своє відображення, у першу чергу, в основних планових балансах. У матеріальних балансах імпорт і експорт є частиною ресурсів або споживання того чи іншого товару. У фінансових балансах передбачено надходження від експортних та інших операцій, а також платежі за імпорتنі товари та послуги іноземних контрагентів. У балансі робочої сили передбачається виділення спеціалістів для роботи в системі зовнішньої торгівлі. Планування зовнішньоекономічних зв'язків ґрунтується на розробці плану експорту й імпорту товарів і валютного плану (платіжного балансу).

Експортно-імпортний план складається з трьох розділів. Перший розділ — план експорту та імпорту в розрізі країн і товарів. Номенклатура експортних та імпорتنих товарів визначається насамперед торговими угодами з тією чи іншою країною. У розрахунках плану зовнішньої торгівлі велике значення має облік категорій і форм розрахунків. У плані виділяються такі види розрахунків:

- по клірингу (розрахунок шляхом заліку взаємних вимог і зобов'язань без оплати готівкою);
- за вільно конвертовану валюту (тобто валюту, яка визнається світовою та яку, в принципі, можна обміняти на золото);
- за замкнуту валюту (тобто валюту, яка є в обігу в одній країні або групі країн);
- у державний кредит;
- у комерційний кредит.

Обсяг експорту й імпорту товарів подається в натуральному виразі й у іноземній валюті. Для визначення вартості експортних товарів застосовують ціни “ФОБ (вільний на борту) порт країни” (наприклад, України). Ціна ФОБ включає ціну товару в місці продажу плюс усі страхові й митні витрати до моменту доставки товару на борт судна або ціни франко-кордону країни при відправленні вантажів сухопутним транспортом.

Для імпорту застосовуються ціни СІФ (вартість, страховка, фрахт) при водних перевезеннях і ціни франко-кордон країни відправки при сухопутних перевезеннях. Ціна СІФ зобов’язує продавця зафрахтувати судно, сплатити вартість перевезення (фрахт) і митні витрати й страховку, узяти на себе ризик до моменту перетинання вантажем борту судна при завантаженні.

Обсяг експорту (імпорту) у вартісному виразі визначається для торгівлі за цінами контрактів, а за відсутності їх — за світовими цінами.

У другому розділі плану експорту й імпорту визначаються експортні ресурси, а також постачальники продукції на експорт. План поставок розробляється окремо для машин і устаткування, сировини, матеріалів і товарів народного споживання.

Третій розділ — план поставки економіці імпортованих товарів. Завдання цього плану подаються у двох підрозділах: 1) машини та устаткування; 2) сировина, матеріали й товари народного споживання.

Зведений валютний план (платіжний баланс) охоплює платежі не тільки по зовнішній торгівлі, а й по інших формах економічних відносин, якщо їх терміни настають у даний період.

Валютний план розробляється з виділенням таких груп країн: вільно конвертованої валюти й клірингу з вільною конверсією; замкнутої валюти й клірингу з обмеженою конверсією. Затверджується зведений валютний план по статтях і країнах. Надходження й платежі з усіх видів операцій плануються в іноземних валютах.

Схема зведеного валютного плану

Назва розділу	Надходження	Видатки (платежі)
<i>I розділ.</i> Торгові операції (товари, торгові й накладні витрати)		
<i>II розділ.</i> Послуги (транспорт, зв’язок, технічна та інша допомога, страхування, туризм)		
<i>III розділ.</i> Неторгові операції (утримання закладів за кордоном, витрати на відрядження, банківські операції, внески в міжнародні організації та ін.)		
<i>IV розділ.</i> Кредити й майно (державні, комерційні, банківські кредити, капітальні вкладення, придбання та продаж майна та ін.)		
<i>V розділ.</i> Безоплатна допомога		
Сальдо (+, -)		

Щоб правильно спланувати валютні надходження від експорту товарів, з їх суми виключають вартість тих товарів, які будуть поставлені в плановому році іншим країнам у формі комерційного кредиту. Коли плануються платежі для закупівлі товарів, за основу беруть імпортний план відповідного року. Сума платежів за товари, як правило, не збігається з сумою імпорту за цей же рік унаслідок того, що в плановому році можуть надійти платежі за товари, які були ввезені в країну за імпортними планами в минулі роки. У плановому році передбачаються також авансові платежі за товари (устаткування), які будуть поставлені в країну в наступному році або навіть пізніше і знайдуть відображення в імпортних планах відповідних років.

У минулому в країнах, що входили до колишнього СРСР, активно розвивався процес становлення національних систем валютно-грошових відносин і дезінтеграції та розпаду рублевої зони. За цих умов особливої ваги набуло питання налагодження цивілізованих валютних відносин між цими країнами, бо вони є й будуть упродовж тривалого часу основними економічними партнерами. На нинішньому етапі першочерговим завданням є утворення між країнами, що входили до колишнього СРСР, ефективної платіжно-розрахункової системи, заснованої на конвертованості національних валют, прямих (не лише міждержавних, а й кореспондентських) зв'язках комерційних банків. Така система могла б сприяти успішнішому розв'язанню проблеми неплатежів та незбалансованих розрахунків, що досягли критичного стану.

Планування зовнішньоекономічної діяльності здійснюється державними органами управління зовнішньоекономічною діяльністю, причому принципова структура інституцій, які керують зовнішньоекономічною сферою, і в промислово розвинених країнах, і в країнах, що розвиваються, приблизно однакова.

В Україні система управління зовнішньоекономічною діяльністю включає Кабінет Міністрів України, Міністерство зовнішньоекономічних зв'язків та торгівлі, Національний банк, Держмитком, Експортно-імпортний банк, Міністерство закордонних справ, Державну податкову адміністрацію, Держкомстат України.

Міністерство зовнішньоекономічних зв'язків та торгівлі України здійснює функції керівництва, регулювання й контролю в галузі зовнішньої торгівлі, готує розпорядження й стежить за їх виконанням усіма підвідомчими йому організаціями. Нині міністерство виконує такі важливі функції: розробляє та здійснює методичні та загальні заходи, націлені на розвиток торгових відносин з іноземними державами; розробляє проекти торгових договорів, угод і конвенцій з питань зовнішньої торгівлі, провадить переговори з іноземними державами й підписує за повноваженнями свого уряду торгові дого-

вори й угоди, контролює їх виконання; складає проекти експортно-імпортних зовнішньоторгових планів, регулює та контролює їх виконання, намічає заходи щодо контролю якості експортних та імпортних товарів; регулює та контролює діяльність експортних та імпортних об'єднань, торгових представництв за кордоном та торгових радників при посольствах і місіях своєї країни; розробляє та здійснює заходи щодо валютно-фінансових питань, регулює надходження платежів за зовнішньоторговими операціями; вивчає питання транспортування зовнішньоторгових вантажів і контролює виконання планів перевезень товарів; спостерігає за виконанням наказів, постанов і правил, які стосуються зовнішньої торгівлі; видає експортні й імпортні ліцензії, реєструє контракти; займається добром, підготовкою та розстановкою кадрів.

Як правило, основною структурною одиницею *Міністерства зовнішньоекономічних зв'язків та торгівлі України* є управління. За характером діяльності всі управління міністерства можна об'єднати в три групи:

1. Торгово-політичні управління (регіональні) займаються питаннями розвитку торгових відносин з окремими групами країн; вони розробляють основи торгової політики країни, а також заходи щодо зміцнення економічних зв'язків із зарубіжними країнами.
2. Головні товарні (галузеві) управління здійснюють контроль за виконанням експортних та імпортних планів, вивчають комерційні умови експорту й імпорту, розглядають заявки іноземних держав на поставку й закупівлю товарів, провадять з іноземними делегаціями переговори з питань експорту й імпорту, спостерігають за товарною структурою зовнішньої торгівлі, видають дозволи на ввезення і вивезення товарів, беруть участь у підготовці типових контрактів і загальних умов поставок.
3. Функціональні управління й відділи. Існує кілька видів таких управлінь — наприклад, договірно-правове (готує проекти торгових договорів і угод, урядових постанов; контролює виконання правових норм договорів і угод), валютне управління (складає валютні баланси по торгівлі з окремими країнами, видає дозволи на платежі в іноземній валюті), управління цін (здійснює загальний контроль за дотриманням цін відповідно до умов контрактів) тощо.

Торгові представництва країни в іноземних державах захищають за кордоном права своєї країни. Вони підпорядковуються безпосередньо Міністерству зовнішньоекономічних зв'язків та торгівлі України та виконують такі функції й завдання:

- 1) представляють інтереси своєї країни, регулюють питання в галузі зовнішньої торгівлі та сприяють розвитку торгівлі й інших господарських відносин своєї країни з країною перебування торгового представництва;
- 2) вивчають економічні умови зовнішньоекономічних зв'язків і кон'юнктуру ринків країни перебування, ураховуючи інтереси зовнішньої торгівлі своєї країни, і надають відповідну інформацію Міністерству зовнішньоекономічних зв'язків та торгівлі України й Міністерству закордонних справ України, а також зовнішньоторговим та іншим зацікавленим організаціям і компаніям своєї країни.

Національний банк України відіграє важливу роль в управлінні зовнішньоекономічною діяльністю за допомогою валютно-фінансових інструментів, передусім регулюванням курсу національної валюти, який безпосередньо впливає на експортно-імпортні потоки.

Експортно-імпортні банки здійснюють кредитно-розрахункові функції від імені уряду.

Держмитком України виконує безпосередній контроль за експортно-імпортними потоками на митному кордоні України. Він формує митну статистику, розробляє митні правила й процедури, здійснює митні збори, мита й податки, керує регіональними митними організаціями та контролює дотримання ними законодавства й правил митної справи; вивчає питання митної політики, готує проекти митних тарифів, бере участь у розробці проектів міжнародних угод у частині, яка стосується митної справи.

Міністерство економіки України координує всю планово-економічну та зовнішньоторговельну діяльність, здійснює підготовку проектів документів із цих питань.

Міністерство закордонних справ України сприяє визначенню зовнішньоекономічних орієнтирів і здійснює зовнішньополітичне забезпечення інтересів національних експортерів та імпортерів.

Кабінет Міністрів України здійснює координацію діяльності органів, які беруть участь у процесі управління зовнішньоекономічною діяльністю, керує процесом погодження й прийняття національної зовнішньоекономічної стратегії, політики та законодавства головними органами державної влади України.

Усі вищенаведені органи регулювання зовнішньоекономічної діяльності є учасниками розробки її планів, основним завданням яких є збільшення частки експорту товарів і послуг та скорочення імпорту.

Торгівля товарами й послугами завжди була однією з важливих форм міжнародних відносин. Вона може бути предметом протистояння або співробітництва, але в кожному разі є об'єктом конкуренції.

Експорт та імпорт займають настільки важливе місце у виробництві й споживанні промислово розвинених країн з ринковою економікою, що раптове закриття кордонів здається неймовірним.

Реальна взаємозалежність держав у комерційній галузі неминує є джерелом напруги. Ця ситуація не нова: в історії багато конфліктів виникали в результаті розходжень у комерційних інтересах. Сьогодні обмін рішуче впливає на процеси економічного розвитку та збагачення держав. Проблеми зовнішньої заборгованості зумовлюють переміщення власності й центрів прийняття рішень із країн з негативним у країни з позитивним платіжним сальдо.

Тільки жорстка економічна політика може підірвати подібні процеси: для багатьох країн наслідком міжнародного обміну є “зовнішнє попередження”, з яким урядам і громадській думці інколи важко погодитися. Сьогодні міжнародне співробітництво розвивається тими ж темпами, що й торгівля. Держави прагнуть вирішувати свої конфлікти в цій галузі шляхом переговорів. І завдання всіх — знайти спосіб конвергенції національних інтересів шляхом збільшення економічної інтеграції на міжнародному рівні.

Що стосується України, то в ній відсутній ефективний механізм зовнішньоекономічних зв'язків. Тому під час його розробки доцільно виходити з таких теоретичних принципів: включення України в систему міжнародних економічних відносин на постійній основі; поетапний перехід від державно-адміністративної монополії на зовнішньоекономічну діяльність до саморегульованої системи, яка забезпечує економічну безпеку України; використання як основних критеріїв ефективності міжнародного економічного співробітництва вигоди й доцільності з точки зору інтересів України, подолання економічної прив'язки до країн СНД і перехід до взаємодії з усіма країнами світу. Україна стоїть на шляху формування необхідної законодавчої бази, створення відповідного економічного середовища й розвитку вищезазначених інституційних структур.

Передусім Україні необхідно вирішити ряд специфічних питань: залучення іноземної валюти в країну, створення валютного фонду й ринку валют, організація валютної біржі. Перші кроки в цьому напрямі вже зроблено. По-перше, для організації та функціонування Української валютної біржі прийнято ряд документів з удосконалення валютного регулювання. У 1996 р. проведена грошова реформа й стабілізація національної грошової системи. Розробляються спеціальні державні програми заохочення іноземних інвестицій. У сфері зовнішньоекономічної діяльності держава фінансує експортні програми, освоєння нових видів продукції, упровадження у виробництво нової техніки, видає експортерам субсидії для покриття різниці між високою внутрішньою ціною товару й низькою ціною аналогічного товару за кордоном.

Міжнародний обмін послугами стає вагомим фактором економічного зростання, а тому Україна вже розпочала й продовжує обслуговувати міжнародні зв'язки, оскільки вона має різноманітні транспортні та комунікаційні системи.

Україна може взяти участь у спорудженні нафто- й газопроводів, транспортних коридорів. Вона має благодатні умови для розвитку іноземного туризму, що буде сприяти не тільки збільшенню валютних надходжень, а й розвитку довіри та взаєморозуміння між народами. Україна повинна стати важливим регіональним центром торгівлі валютою, зберігання грошей та кредитних операцій. Важливим напрямом співробітництва є розширення міжнародних культурних і спортивних зв'язків.

Слід зазначити, що слабка активність України в міжнародному розподілі праці не тільки не відповідає, а й суперечить її національним інтересам.

12. СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНИХ РАХУНКІВ

12.1. МІСЦЕ Й РОЛЬ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ РАХУНКІВ

Перехід до ринкової економіки потребує більш глибокого та всебічного аналізу економічних негараздів та складних господарських взаємозв'язків. Відповідно до цього виникла потреба в системі надійних, взаємодоповнюючих показників, тому що від ступеня достовірності та оперативності інформаційних потоків залежить якість управління. Статистична звітність, яка до певного часу містила інформацію про стан економіки, не давала змоги реально оцінити існуючу економічну ситуацію.

З метою приведення статистичної звітності та інформації у відповідність з міжнародною практикою необхідно було перейти на визнану в світі схему, яка має назву "Система національних рахунків" (СНР). Вона створюється на основі європейських стандартів і адаптується до національних умов переходу до ринкової економіки. Методологічно та інформаційно баланс народного господарства включається в більш універсальну та інтегровану систему макроекономічних показників, які представляють сучасну СНР, адаптовану до національних умов. У той же час СНР установлює напрями реформування статистичного спостереження та потребує перебудови обліку в країні.

Система національних рахунків — це адекватний ринковій економіці національний облік, що завершується на макрорівні системою взаємопов'язаних статистичних показників. Вона побудована

у вигляді певного набору рахунків та балансових таблиць, що характеризують результати економічної діяльності, структуру економіки та найважливіші взаємозв'язки в національному господарстві.

Національна економіка охоплює діяльність тільки резидентів, незалежно від місця їх знаходження на території даної держави чи за її межами.

До резидентів належать домашні господарства, підприємства та організації, які беруть участь в економічній діяльності на території держави протягом року або більш тривалого періоду. Поняття резидента не збігається з поняттям громадянства чи національності.

Практично до резидентів даної держави належать особи, які проживають на її території, за винятком тих, які приїжджають на відносно короткий строк, тобто менше року (туристи, артисти, спортсмени, учені, сезонні робітники та ін.); виключаються також члени іноземних посольств, представництв та інших дипломатичних установ; склад військових підрозділів інших держав, які базуються на території даної держави. До категорії резидентів належать також громадяни держави, які наймані посольствами, консульствами інших країн, розташованих на території даної країни.

Таким чином, СНР — це система взаємопов'язаних показників розвитку економіки на макrorівні. На її основі розробляються економічні моделі та прогнози. СНР охоплює абсолютно всі операції, які здійснюються в економіці, та всі ресурси, які має країна. В основу СНР покладено такі основні принципи. У цій системі зовсім інакше встановлюються межі виробництва валового продукту та національного доходу. СНР виходить з того, що валовий продукт і національний дохід країни відтворюються як у сфері матеріального виробництва, так і у сфері послуг, тобто до сфери виробництва належить діяльність компаній та підприємств, які виробляють товари та послуги, приватних некорпоративізованих підприємств, підсобних господарств, осіб вільних професій (адвокатів, артистів, журналістів та ін.), працівників сфери управління, фінансово-комерційних організацій, некомерційних організацій (клубів, товариств, асоціацій), армії, найманої прислуги, господарів житла, яке здається в оренду. Таким чином, практично не враховується лише нелегальна діяльність членів суспільства.

Другий принцип, який лежить в основі СНР, пов'язаний з визнанням того, що у створенні вартості товарів та послуг поряд з таким фактором виробництва, як праця, беруть участь земля, капітал та підприємницька діяльність. У зв'язку з цим отриманий прибуток розглядається як результат сукупного використання всіх факторів виробництва.

Хід та результати економічних процесів відображаються в показниках СНР з урахуванням взаємодії різних сфер, секторів та форм господарської діяльності, у тому числі й у галузі зовнішньоекономічних зв'язків.

Таким чином, СНР, яка охоплює всі процеси й стадії економічного обігу: виробництво товарів і послуг, створення, розподіл і перерозподіл доходів, їх використання на споживчі витрати й нагромадження — та всіх наявних у країні юридичних і фізичних осіб, які беруть участь у цих процесах, найбільше відповідає своєму призначенню — аналізувати функціонування економіки з метою обґрунтування відповідних рішень та формувати принципи економічної політики.

Якщо групування економіки за галузями дає змогу аналізувати склад лише двох стадій економічного обігу — виробництва й утворення доходів і їх використання на капіталоутворення, то секторна структура дає можливість дослідити роль груп інституційних одиниць на всіх стадіях економічного обігу — у виробництві, утворенні, розподілі та перерозподілі доходів, споживанні, нагромадженні капіталу, фінансових активів і пасивів.

Сектори економіки — це однорідні інституційні одиниці, які групуються відповідно до виконуваних ними функцій. Основними секторами економіки по СНР є:

- нефінансові корпоративні та квазікорпоративні підприємства, зайняті виробництвом товарів та послуг, що реалізуються на ринку;
- фінансові підприємства (корпорації), які об'єднують юридичних осіб, зайнятих наданням фінансових послуг (банки, страхові організації тощо);
- сектор загального державного управління, який складається з державних установ, що фінансують з бюджету та надають суспільству колективні послуги в галузі управління, оборони, правопорядку, фундаментальної науки, а також індивідуальні безплатні послуги у сфері освіти та охорони здоров'я;
- приватні некомерційні організації, які обслуговують домашні господарства;
- домашні господарства (як споживачі, так і виробники);
- інші (з урахуванням зовнішньоекономічних зв'язків).

Взаємозв'язок між секторами охоплює абсолютно всі типи операцій з товарами, послугами, прибутками, фінансами. Наприкінці вся інформація агрегується для національного господарства в цілому.

Система національних рахунків має чітку структуру показників, які характеризують основні явища економічного життя: виробництво, доход, споживання, нагромадження. Показники в СНР є характерис-

тиками операцій з товарами й послугами, розподілом доходів, нагромадженням чи використанням фінансових інструментів, а також як балансуючі показники. Останні є узагальненою характеристикою макроекономічних процесів на різних стадіях економічного обігу.

До балансуючих показників у СНР належать валова додана вартість, валовий прибуток (змішаний дохід), валові первинні доходи (або національний дохід), валовий наявний дохід, валове заощадження, чисте кредитування або чисте позичання.

У СНР національна економіка на макрорівні відображається в таких рахунках: продуктів і послуг, виробництва, утворення, розподілу, перерозподілу та використання доходів, капітальних витрат, фінансовому рахунку й рахунках зовнішньоекономічної діяльності. Секторна структура економіки виділяється в усіх рахунках, крім рахунку продуктів і послуг, а галузева — у рахунках продуктів і послуг, виробництва й утворення доходів.

У СНР відображається взаємозв'язок між формуванням ресурсів економіки, утворенням доходів, їх використанням та кінцевими фінансовими результатами діяльності. Основні показники СНР та взаємозв'язки між ними представлені на схемі 2.

СНР дає ступеневу картину економічних процесів, які існують в економічному житті країни, включаючи інформацію зі стандартного набору (для всіх секторів економіки) рахунків, у яких реєструються операції, що належать до основних фаз економічного процесу.

Такими фазами є: виробництво та утворення доходу; розподіл і перерозподіл доходів; отримання доходів, якими можуть розпоряджатися інституціональні одиниці, та його використання на споживання та нагромадження; формування джерел фінансування капітальних витрат; інвестиції; придбання фінансових активів та прийняття фінансових зобов'язань; зміни в активах, не пов'язані з нормальним економічним процесом (як результат катастроф, війн, стихійних лих тощо); формування активів і пасивів.

Таким чином, перехід до СНР дозволяє враховувати не тільки внесок секторів економіки, а й фази економічного процесу, що дає змогу розглядати національну економіку під кутом зору міжнародного розподілу праці й установити місце та рівень розвитку держави на окремому етапі формування ринкових відносин.

Це необхідно не тільки нам у процесі інтеграції у світове співтовариство, а й нашим партнерам та інвесторам, яким складно розібратись у нашій багатоступеневій структурі статистичної звітності, частини якої часто не погоджені між собою, що не дає можливості зробити необхідні узагальнення.

12.2. ПОКАЗНИКИ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ РАХУНКІВ

Формування та розвиток ринкових відносин в Україні тісно пов'язані з переходом на систему національних рахунків (СНР) — сучасну систему інформації, яка практично використовується всіма країнами світу для описання та аналізу розвитку ринкової економіки на макрорівні. Ця система була створена більше як півстоліття тому голландським економістом В. Кліффом. Він розробив систему у вигляді таблиць, які нагадували за своєю формою бухгалтерські рахунки та баланси, систематизовано описували стан економіки на макрорівні. Упродовж п'ятдесяти років ця система вдосконалювалась та впорядковувалась. Міжнародні організації (ООН, МВФ, Світовий банк та ін.) збирають інформацію про найбільш важливі показники СНР, а також займаються питаннями теорії та методології СНР, розробкою національного рахівництва. На сучасному етапі розвитку світового суспільства діють стандарти 1993 року, які схвалені Статистичною комісією ООН і прийшли на зміну стандартам 1968 року.

СНР поділяє всіх суб'єктів господарювання на 5 інституціональних секторів:

- нефінансові корпорації та квазікорпорації;
- фінансові корпорації та квазікорпорації;
- державне управління;
- домашнє господарство;
- некомерційні організації, які обслуговують домашнє господарство.

Виходячи з такого розподілу, усіх суб'єктів господарювання відносять до того чи іншого сектора відповідно до функції, яку вони виконують в економічному процесі. Для всіх 5 секторів передбачено стандартний набір рахунків, які дають можливість аналізувати економічне та фінансове положення кожного сектора в народному господарстві, а також взаємозв'язки між секторами економіки (див. схему 2).

Таким чином, інформація, яка міститься в секторних рахунках для галузей економіки, використовується для отримання агрегованих і найважливіших макроекономічних показників.

У методологічному плані СНР, з одного боку, дає ключ до розуміння взаємозв'язку мікроекономіки (діяльності малих економічних одиниць) і макроекономічних показників (інфляції, зайнятості, економічного зростання, що включає створення національного та внутрішнього продукту), а з іншого — є основою для оцінки управлінських рішень, що приймаються, окремих законодавчих актів щодо їх впливу на великомасштабні економічні явища в їх взаємозв'язку. Це потребує кардинальних змін у нашому розумінні, переосмисленні всього економічного апарату, економічних категорій, якими оперує система національних рахунків.

Рахунки	Використання	Ресурси	Методи формування основних показників
Рахунок виробництва	Проміжне споживання Валова додана вартість	Валовий випуск товарів і послуг	Валовий випуск – – Проміжне споживання = = Валова додана вартість
Рахунок утворення доходів	Оплата праці Чисті податки Валовий прибуток, змішаний дохід	Валова додана вартість	Валова додана вартість – – Оплата праці – – Чисті прибутки (за винятком субсидій) = = Валовий прибуток, змішаний дохід
Рахунок розподілу доходів	Доходи від власності передані Валові первинні доходи	Валовий прибуток, змішаний дохід Доходи від власності одержані Оплата праці Чисті податки	Валовий прибуток, змішаний дохід + Оплата праці + Чисті податки ± Сальдо доходів від власності = = Валові первинні доходи – – Національний дохід
Рахунок перерозподілу доходів	Поточні трансферти передані Валовий невинний дохід	Валові первинні доходи Поточні трансферти одержані	Валові первинні доходи + Сальдо поточних трансфертів = = Валовий навинний дохід
Рахунок використання доходів	Витрати на кінцеве споживання Валове заощадження	Валовий навинний дохід	Валовий навинний дохід – – Витрати на кінцеве споживання = = Валове заощадження
Рахунок капіталу	Валове нагромадження основних і оборотних фондів Чисте придбання землі, нематеріальних активів Капітальні трансферти передані Чисте кредитування (+) Чисте позичання (-)	Валове заощадження Капітальні трансферти одержані	Валове заощадження – – Валове нагромадження основних і оборотних фондів ± Сальдо капітальних трансфертів – Чисте придбання землі, нематеріальних активів = = Чисте кредитування (+), чисте позичання (-)
Фінансовий рахунок	Придбання фінансових активів	Фінансові зобов'язання (пасиви) Чисте кредитування (+) Чисте позичання (-)	Чисте кредитування (+), чисте позичання (-) = = Сальдо фінансових активів і пасивів

Схема 2. Основні показники СНР та взаємозв'язки між ними

СНР на макрорівні об'єднує лише найважливіші економічні показники, визначає найбільш суттєві зв'язки між ними, і на цій основі здійснюються аналітичні розрахунки, які дадуть змогу забезпечити зміни макроекономічних пропорцій, урахувати вплив різних факторів на соціально-економічні процеси та визначити можливості управління ними.

Система національних рахунків — міжнародний стандарт оцінки основних економічних показників країни — включає ряд взаємопов'язаних між собою макроекономічних показників:

- валовий внутрішній продукт (ВВП);
- валовий національний дохід (ВНД);
- валовий національний розміщений дохід (ВНРД);
- кінцеве споживання;
- валове нагромадження;
- сальдо зовнішньої торгівлі;
- національне збереження;
- чисте кредитування і чисте позичання;
- національне багатство.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) включає продукцію та послуги, які вироблені резидентами країни протягом року.

Резиденти — це:

- 1) фізичні особи країни з постійним місцем проживання в ній (у тому числі ті, хто тимчасово перебуває за її межами);
- 2) юридичні особи країни з місцезнаходженням у ній;
- 3) підприємства та організації — неюридичні особи, які створені відповідно до законодавства країни, але перебувають за її межами;
- 4) дипломатичні та інші представництва країни за її межами;
- 5) закордонні фірми й представництва резидентів країни.

Макроекономічні показники не враховують позаринкову діяльність — працю домогосподарок та інші роботи в домашньому господарстві, які задовольняють власні потреби; товари та послуги тіньової економіки, яка в сучасних умовах виробляє до 65% обсягу ВНП; зростання фонду вільного часу — тривалість робочого тижня скоротилася з 53 годин на початку століття до 36 годин у наш час. Цей фактор не враховується у ВНП, але прямо пропорційно впливає на добробут; підвищення якості продукції не відбивається у ВНП; екологічні наслідки виробництва з ВНП не віднімаються.

Розрахунок ВВП відповідно до міжнародних стандартів СНР в Україні ведеться починаючи з 1994 року. При цьому Держкомстат України надає статистичні дані щодо ВВП наростаючим підсумком: стосовно номінального ВВП — за минулий період року в абсолютному виразі, стосовно реального ВВП — за минулий період

у процентному виразі порівняно з відповідним періодом попереднього року. З 1996 року звітність про відносну зміну реального ВВП і звітність про абсолютне значення національного ВВП надається щомісячно.

Для правильного визначення тенденцій розвитку ВВП і можливостей його прогнозування найсуттєвішою проблемою є відносна величина частини ВВП, що офіційно не враховується, оскільки має непостійний характер. Адже в цьому випадку за будь-яких змін у частині ВВП, що офіційно враховується, буває важко визначити, пов'язана ця зміна в основному з фактичним зростанням (падінням) цього ВВП чи головним чином з його перерозподілом між офіційно врахованою та тіньовою економікою.

Прогнозування реального ВВП здійснюється на основі побудови та статистичного аналізу часових рядів щомісячних, щоквартальних та щорічних значень ВВП у порівнянних цінах на основі офіційної інформації щодо номінального та реального ВВП, а також ряду деяких оцінок номінального та реального ВВП за попередні роки, виконаних Європейським центром макроекономічного аналізу України, однак аналіз і прогнозування часових рядів ВВП утруднені у нас через використання форму звітності (наростаючим підсумком), оскільки значення ВВП для окремих періодів можна вважати тільки досить грубими оцінками.

Навіть у країнах із розвинутою ринковою економікою, де розрахунку та прогнозуванню ВВП приділяється підвищена увага й над цією проблемою працюють великі колективи висококваліфікованих дослідників (крім того, у цих країнах економіка відносно стабільна, а статистика досить достовірна), існують значні розбіжності в оцінках і прогнозах ВВП з реальністю.

Якщо до показника ВВП додати різницю між надходженням від факторів виробництва (*факторними доходами*) з-за кордону та факторними доходами, які отримали іноземні інвестори в країні, то одержимо показник ВНД (валового національного доходу).

Валовий національний дохід (ВНД) обчислюється методом підрахунку ВНД за витратами на виготовлену в країні продукцію та методом розрахунку доходів, отриманих в результаті виробництва продукції.

Розрахунок ВНД за витратами:

$$\text{ВНД} = \text{С} + \text{I}_n + \text{Д} + \text{ЧЕ}, \quad (6)$$

де ВНД — валовий національний дохід;
С — витрати на споживання;
 I_n — валові приватні інвестиції;
Д — державні витрати;
ЧЕ — чистий експорт.

Витрати на споживання включають витрати домашніх господарств на різні види товарів та послуг: предмети споживання тривалого використання, предмети поточного споживання, споживчі витрати на послуги.

Валові приватні інвестиції складаються з інвестицій на заміщення капіталу, який був зношений у процесі виробництва протягом року (амортизація), і чистих інвестицій (чистого приросту обсягів основного капіталу). За натуральною формою — це будівництво, машини й устаткування, зміни в запасах, житлове будівництво та ін.

Державні витрати в даному випадку об'єднують усі витрати держави, які йдуть безпосередньо на виробництво товарів та послуг. (Послуги державного сектора оцінюються не за їх ринковою вартістю, а за витратами).

Державні трансфертні платежі не включають у ВНД, тому що вони не відображають зростання поточного виробництва.

Урядові трансфертні платежі — це державні виплати індивідам, які не обумовлюються безпосередньо їхньою участю в суспільному виробництві. До них належать допомога по безробіттю, пенсії ветеранам, допомога людям похилого віку та хворим. Вони мають задовольняти певний вид потреб, оскільки трансферти не призначені для купівлі державою поточних товарів та послуг і не враховуються при розрахунку ВНД.

Чистий експорт — це різниця між обсягами експорту та імпорту:

$$ЧЕ = E - M, \quad (7)$$

де ЧЕ — чистий експорт,
E — експорт,
M — імпорт.

Чистий експорт може бути від'ємною величиною.

Обчислення ВНД за доходами:

$$ВНД = ЗП + R + П + А + В, \quad (8)$$

де ЗП — заробітна плата та відрахування на соціальне страхування;
R — валовий змішаний дохід;
П — валовий прибуток;
А — амортизація;
В — податки на виробництво та імпорт (за відрахуваннями субсидій).

Заробітна плата — це грошова винагорода за працю робітників і службовців, яка включає додаткові виплати на соціальне забезпечення, соціальне страхування, виплати з приватних пенсійних фондів.

Валовий прибуток — це прибуток, який отримують власники од-ноосібних господарств, товариств (некорпоративний прибуток) та корпорації (дивіденди + нерозподілений прибуток).

Амортизація — це еквівалент величини знецінення основного ка-піталу за рік.

Податки встановлюються в цінах товарів та послуг, їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів (універсальні акцизи, мито, податок на додану вартість).

Номінальний та реальний ВНД. Номінальний ВНД — вартісний показник, який визначається за поточними ринковими цінами. Реаль-ний ВНД — вартісний показник, який визначається за незмінними (базисними) цінами.

Загальний рівень цін — показник, який визначає середній рівень цін певної групи й обчислюється за допомогою індексу цін. Під рівнем цін розуміють грошову оцінку блага або сукупності благ, яка служить масштабом цін. Індекс цін показує відносну зміну серед-нього рівня цін за певний період. Він визначається за формулою

$$\text{Індекс цін поточного року} = \frac{\text{Ціни поточного року}}{\text{Ціни базового року}} \cdot 100\% . \quad (9)$$

Індекс цін, що використовується для усунення впливу інфляції на величину ВВП, називають дефлятором. Він визначається як середня зважена ціна всіх товарів та послуг у ВВП, а вага кожного товару дорівнює його частці в сумарному ВВП.

Він точніше показує динаміку фізичного обсягу виготовленого продукту. Дефлятор ВНД (індекс цін) ураховує динаміку цін та зміни в структурі виробництва:

$$\text{Реальний ВНД} = \frac{\text{Номінальний ВНД}}{\text{Дефлятор ВНД}} \cdot 100\% . \quad (10)$$

Чистий національний продукт (ЧНП) — це ВНД, з якого відра-ховано вартість засобів виробництва, що спрацювались у процесі ви-готовлення продукції (амортизаційні відрахування):

$$\text{ЧНП} = \text{ВНД} - A . \quad (11)$$

Національний дохід (НД) — це дохід, який визначається шля-хом відрахування з вартості ЧНП непрямих податків (H_n):

$$\text{НД} = \text{ЧНП} - H_n , \quad (12)$$

де: H_n — непрямі податки, тобто податки з продажу або на до-дану вартість і акцизні збори.

Національний дохід — найважливіший узагальнюючий економічний показник, що визначає такі фактори, як чисельність зайнятих, продуктивність праці, фондоозброєність, фондовіддача та структура участі галузей матеріального виробництва та сфери послуг у формуванні національного доходу.

Динаміка національного доходу значною мірою визначається характером розвитку насамперед промисловості та сільського господарства.

Особистий дохід (ОД) — це дохід, отриманий приватними особами. Він розподіляється на споживання, заощадження та виплату податків:

$$\text{ОД} = \text{НД} - \begin{matrix} \text{Виплати} \\ \text{на соці-} \\ \text{альне} \\ \text{страху-} \\ \text{вання} \end{matrix} - \begin{matrix} \text{Податок} \\ \text{на при-} \\ \text{буток} \\ \text{корпо-} \\ \text{рацій} \end{matrix} - \begin{matrix} \text{Нероз-} \\ \text{поділе-} \\ \text{ний при-} \\ \text{буток} \end{matrix} + \begin{matrix} \text{Транс-} \\ \text{фертні} \\ \text{платежі} \end{matrix} . \quad (13)$$

Дохід кінцевого використання (ДК) — це частка особистого доходу, яка залишається після сплати індивідуальних податків. Він розподіляється на споживання та заощадження.

$$\text{ДК} = \text{ОД} - \text{В}_i = \begin{matrix} \nearrow & \text{споживання} \\ & + \\ \searrow & \text{заощадження} \end{matrix} , \quad (14)$$

де В_i — індивідуальні податки.

До індивідуальних податків належать: 1) податки з особистого прибутку; 2) податки на особисте майно; 3) податки на спадщину.

Валовий національний розміщений дохід являє собою валовий національний дохід (ВНД), збільшений на сальдо поточних трансфертів, отриманих резидентами даної країни з-за кордону (C) за відрахуванням поточних трансфертів, переданих резидентами даної країни за кордон (Q):

$$\text{ВНРД} = \text{ВНД} + (C - Q). \quad (15)$$

Крім того, ВНРД можна отримати, якщо додати кінцеве споживання та національне збереження, яке дорівнює національному нагромадженню.

Чисте кредитування і чисте позичання являє собою різницю між джерелами фінансування інвестицій (F), валовим нагромадженням (ВН) та придбанням не виробничих нематеріальних нефінансових активів (Y):

$$\text{ЧК/ЧЗ} = F - \text{ВН} - Y, \quad (16)$$

Національне багатство — це сума всіх активів країни за відрахуваннями фінансових зобов'язань.

Таким чином, результат прогнозу можна інтерпретувати як досить імовірний розвиток показника, що прогнозується в майбутньому за умови збереження у відносно незмінному вигляді всіх обставин, що визначали його розвиток у минулому. Використання СНР для макроекономічного аналізу та прогнозування дозволяє вивчити темпи економічного зростання та коливання економічної кон'юнктури, а також галузеву структуру економіки та її зміни за той чи інший період; проаналізувати структуру використання ВВП на кінцеве споживання, валове накопичення, чистий експорт.

ПІСЛЯМОВА

Ось і перегорнута остання сторінка. Ви закінчили вивчати (читати) книгу й, очевидно, зрозуміли, що макроекономічна політика держави має за мету впливати на основні економічні показники — обсяг виробництва, інфляцію, безробіття, рівень життя населення, — використовуючи для цього великий арсенал засобів, що охоплюють прогнозування та регулювання економіки України. Її перехід на ринкові засади здійснюється шляхом спроб і помилок через ще недостатнє розуміння незворотності розвитку відкритої економіки, невідпрацьованість багатьох елементів управління економічними процесами.

Ви зрозуміли, що перехід до ринкових відносин вимагає створення принципово нової системи управління цими процесами, а для цього необхідно в достатній мірі оволодіти масою економічних знань. Тільки зараз почали набувати реального змісту заходи щодо реалізації принципів макроекономічної політики. У межах цих заходів в Україні впроваджується система національного рахівництва, удосконалюються методи визначення узагальнюючих показників розвитку економіки, досвід управління.

Відпрацьовується система прогнозування, планування як інструмент реалізації економічної політики держави. Застосування цього інструменту дасть змогу суттєво підвищити рівень обґрунтованості прийняття управлінських рішень щодо проблем розвитку економіки України в цілому та окремих її складових. Викладене свідчить про необхідність подальшого вивчення методології та методів макроекономіки, прогнозування та державного регулювання економіки, пошуку шляхів і засобів виходу з економічної кризи та досягнення економічного зростання держави. Знання, отримані вами при вивченні курсу прогнозування та макроекономічного планування, допоможуть розв'язати ці складні проблеми.

Вам, молодим, творчим успіхів та дерзаних на благо України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Акофф Р.* Планирование будущего корпораций.— М.: Прогресс, 1985.— 382 с.
2. *Бернар И., Колли Ж. К.* Толковый экономический и финансовый словарь. Французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: В 2 т. Т. 1: Пер. с фр.— М.: Междунар. отношения, 1994.— 784 с.
3. *Бернар И., Колли Ж. К.* Толковый экономический и финансовый словарь. Французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: В 2 т. Т. 2: Пер. с фр.— М.: Междунар. отношения, 1994.— 720 с.
4. *Беседин В. Ф.* Пути повышения сбалансированности планов.— К.: Тэхника, 1985.— 200 с.
5. *Бесєдін В. Ф.* Проект Закону України “Про державне прогнозування, планування і розробку програм економічного і соціального розвитку України та її регіонів”: Уточнений за зауваженнями Мінекономіки України та інших організацій.— К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1996.— 11 с.
6. *Бешелев С. Д., Гурвич Ф. Г.* Экспертные оценки в принятии плановых решений.— М.: Экономика, 1976.— 79 с.
7. *Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І.* Основи економічної теорії: Підручник.— К.: Вища шк., 1995.— 471 с.
8. *Деловое планирование (Методы, организация, современная практика):* Учеб. пособие / Под ред. В. М. Попова.— М.: Финансы и статистика, 1997.— 368 с.
9. *Дополнительные методические рекомендации к разработке государственного плана экономического и социального развития СССР на 1986—1990 годы.*— М.: Госплан СССР, 1984.— 440 с.
10. *Дорошенко Л. С.* Управление трудовыми ресурсами: Учеб. пособие.— К.: МАУП, 1997.— 60 с.
11. *Економіка України: потенціал, реформи, перспективи:* В 5 т. Т. 3. Макроекономічна політика, прогнозування і державне регулювання економіки / За ред. В. Ф. Бесєдіна, М. Ю. Гончар.— К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1996.— 44 с.
12. *Калина А. В., Конєва М. И., Яценко В. А.* Современный экономический анализ и прогнозирование (микро- и макроуровень): Учеб.-метод. пособие.— 2-е изд.— К.: МАУП, 1998.— 272 с.
13. *Калина А. В., Осокина В. В.* Экономическая теория и практика хозяйствования.— К.: МАУП, 1997.— 308 с.
14. *Киселева В. В.* Плановые расчеты по моделям экономического роста.— М.: Экономика, 1971.— 95 с.
15. *Ковалевский А. М.* Техпромфинплан в новых условиях и типовая методика его разработки.— М.: Экономика, 1968.— 247 с.
16. *Кравченко Ю. И., Цыба Г. Е.* Прогнозирование и планирование макроэкономики: Учеб. пособие.— Кременчуг: Изд. центр “Сербо”, 1997.— 189 с.
17. *Кулян В. Р., Юнькова Е. А.* Эконометрия: Учеб. пособие.— К.: МАУП, 1997.— 68 с.
18. *Макконнел К., Брю С.* Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. с англ.— 11-е изд.— К.: Хагар-Демос, 1993.— 785 с.
19. *Методические вопросы создания системы норм и нормативов* / Под ред. В. В. Соколова.— М.: Экономика, 1983.— 192 с.
20. *Методические указания к разработке государственных планов экономического и социального развития СССР.*— М.: Экономика, 1980.— 776 с.
21. *Моделирование глобальных экономических процессов:* Учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. “Экон. кибернетика” / Под ред. В. С. Дадаяна.— М.: Экономика, 1984.— 320 с.
22. *Науменко В. І., Панасюк Б. Я.* Впровадження методів прогнозування і планування в умовах ринкової економіки.— К.: Глобус, 1995.— 200 с.
23. *Новицкий В. Е.* Внешнеэкономическая деятельность и международный маркетинг.— К.: Либра, 1994.— 190 с.

24. *Основні показники, що використовуються при розробці прогнозу економічного і соціального розвитку України (суть, взаємозв'язки, методи розрахунку).*— К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1996.— 91 с.
25. *Основы экономического и социального прогнозирования /* Под ред. В. Н. Мосина, Д. Н. Крука.— М.: Высш. шк., 1985.— 200 с.
26. *Панасюк Б. Державне регулювання економіки // Економіка України.*— 1994.— № 1.— С. 19—30.
27. *Панасюк Б. Концептуальні основи економічного прогнозування і планування // Економіка України.*— 1996.— № 5.— С. 7—17.
28. *Панасюк Б., Литвінов В. Система національних рахунків як модель економічного обороту // Економіка України.*— 1993.— № 1.— С. 18—36.
29. *Панасюк Б., Сергиенко И., Присницкий Л. Прогнозирование развития экономики Украины // Економіка України.*— 1996.— № 1.— С. 20—31.
30. *Паушта Н. Т. Нормативное планирование потребности в продукции машиностроения.*— К.: Наук. думка, 1992.— 117 с.
31. *Планирование в условиях перехода к рынку /* В. Ф. Беседин, С. Ю. Михайличенко, Б. Я. Панасюк, Н. Л. Федоренко.— К.: Техника, 1990.— 262 с.
32. *Планирование экономического и социального развития СССР /* Под ред. И. И. Ищенко.— К.: Выща шк., 1983.— 399 с.
33. *Поживанов М. А. Катастрофу можно отменить.*— Мариуполь: Посейдон; Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1995.— 224 с.
34. *Рабочая книга по прогнозированию /* Отв. ред. И. В. Бестужев-Лада.— М.: Мысль, 1982.— 430 с.
35. *Сащенко Г. Погляди на деякі аспекти зовнішньоекономічної діяльності // Економіка України.*— 1993.— № 12.— С. 29—34.
36. *Система балансов в народнохозяйственном планировании /* А. С. Емельянова, В. Ф. Беседин, А. И. Москвин.— К.: Наук. думка, 1984.— 320 с.
37. *Система прогрессивных технико-экономических норм и нормативов по видам работ и затрат (экономии) труда, сырья, материалов и топливно-энергетических ресурсов, нормативов использования производственных мощностей и удельных капитальных вложений, норм и нормативов определения потребности в оборудовании и кабельных изделиях (порядок их разработки и утверждения).* Одобрена постановлением Госплана СССР от 11 января 1980 г.— М.: Экономика, 1981.— 48 с.
38. *Смирницкий Е. К. Экономические показатели промышленности.*— 2-е изд., перераб. и доп.— М.: Экономика, 1980.— 432 с.
39. *Статистический словарь /* Гл. ред. М. А. Королев.— 2-е изд., перераб. и доп.— М.: Финансы и статистика, 1989.— 623 с.
40. *Структурна перебудова економіки України: основні напрями та пріоритети /* Л. В. Мінін, В. І. Науменко, М. М. Якубовський, А. І. Антоненко; За ред. М. М. Якубовського.— К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1994.— 109 с.
41. *Теория прогнозирования и принятия решений: Учеб. пособие /* Под ред. С. А. Саркисяна.— М.: Высш. шк., 1977.— 351 с.
42. *Типовая методика разработки техпромфинплана производственного объединения (комбината), предприятия.*— М.: Экономика, 1979.— 448 с.
43. *Хауштейн Н. Г. Методы прогнозирования в социалистической экономике: Пер. с нем.*— М.: Прогресс, 1971.— 397 с.
44. *Хилюк Ф. М., Лисичкин В. А. Экономическое и научно-техническое прогнозирование за рубежом.*— К.: НИЭИ Госплана УССР, 1970.— 173 с.
45. *Энциклопедический словарь рыночного и планового хозяйства: Немецко-англо-русский словарь /* Под ред. П. Книрша, Л. Самуели, Н. Уотс, Т. Фельди, при участии В. Демллера, С. Красавченко, Ф. Ситона.— Т. 1. Лондон, Мюнхен, Нью-Йорк, Париж: К У Saur, 1992.— 547 с.
46. *Энциклопедический словарь рыночного и планового хозяйства: Немецко-англо-русский словарь /* Под ред. П. Книрша, Л. Самуели, Н. Уотс, Т. Фельди, при участии В. Демллера, С. Красавченко, Ф. Ситона.— Т. 2. Лондон, Мюнхен, Нью-Йорк, Париж: К У Saur, 1992.— 498 с.

Вступ	3
1. ПРОГНОЗУВАННЯ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ	6
1.1. Система державних прогнозів, індикативних планів та програм економічного й соціального розвитку України та її регіонів.....	6
1.2. Суть, функції та значення прогнозування соціально-економічного розвитку	8
1.3. План як інструмент державного регулювання. Автоматизована система планових розрахунків.....	11
2. МЕТОДОЛОГІЯ ПРОГНОЗУВАННЯ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ	15
2.1. Економічні закони та їх використання в прогнозуванні та плануванні.....	15
2.2. Методологія, принципи та завдання прогнозування й макроекономічного планування.....	18
2.3. Види й типи прогнозування та макроекономічного планування	26
2.3.1. Види прогнозів	26
2.3.2. Типи макроекономічних планів	27
2.3.3. Директивне (адміністративно-командне) планування.....	27
2.3.4. Недирективне планування.....	29
2.3.5. Індикативне планування.....	30
2.3.6. Стратегічне планування. Розробка планів на підприємствах.....	32
3. МЕТОДИ ПРОГНОЗУВАННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ	38
3.1. Інтуїтивні (експертні) методи прогнозування	40
3.2. Формалізовані методи прогнозування (екстраполяції та моделювання).....	42
4. МЕТОДИ МАКРОЕКОНОМІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ	46
4.1. Балансовий метод планування.....	47
4.2. Нормативний метод планування	50
4.3. З досвіду розробки балансів продукції машинобудування.....	53
5. ЕКОНОМІЧНЕ ПРОГРАМУВАННЯ	59
5.1. Розробка програм економічного й соціального розвитку України та її регіонів	61
5.2. Програмно-цільовий метод планування, його доцільність і можливості.....	65
5.3. З досвіду формування національної програми розвитку підгалузі машинобудування.....	66
6. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОГНОЗУВАННЯ ТА ПЛАНУВАННЯ	74
6.1. Функції та повноваження державних органів у прогнозуванні та плануванні	74
6.2. Планові органи. Порядок формування прогнозів та планів.....	75
6.3. Планування фінансів і розробка Державного та місцевих бюджетів. Прогнози кон'юнктури ринку	81
7. ПЕРЕДПЛАНОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОБҐРУНТУВАННЯ	84
7.1. Аналіз сучасної економіки та соціального стану в Україні.....	85
7.2. Оцінка екологічної ситуації в Україні	89
7.3. Схема розміщення продуктивних сил як специфічна форма передпланових досліджень	94
8. ПІДХОДИ ДО РОЗРАХУНКУ МАКРОЕКОНОМІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ ПЛАНУ	98
8.1. Характеристика макроекономічних показників плану та порядок їх обчислення	98

8.2. Планування темпів, структури та пропорцій економіки України в умовах її реформування	108
8.3. Показники ефективності суспільного виробництва та методика їх визначення.....	111
8.4. З досвіду використання макроекономічної моделі аналізу стану економіки.....	117
9. ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ЕКОНОМІКИ	122
9.1. Планування розвитку промисловості та окремих її галузей.....	122
9.2. Методи розрахунку обсягу виробництва продукції та обґрунтування використання виробничих потужностей промисловості України	125
9.3. Планування розвитку сільськогосподарського виробництва та обчислення його обсягів. Основні напрямки інтенсифікації аграрної сфери	129
9.4. Особливості планування обсягів виробництва в будівництві, на транспорті, зв'язку та в інших галузях економіки	132
10. ПЛАНУВАННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ТА РІВНЯ ЖИТТЯ НАРОДУ	136
10.1. Поняття трудових ресурсів та праці. Зведений баланс трудових ресурсів, його зміст, призначення. Основні показники та їх обчислення. Баланс ринку праці	136
10.2. Планування та регулювання зайнятості населення	143
10.3. Планування доходів та соціального забезпечення населення	146
10.4. Державне регулювання розвитку соціальної сфери.....	150
11. ПЛАНУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	152
11.1. Завдання та зміст плану зовнішньоекономічної діяльності.....	152
11.2. Платіжний та торговельний баланси.....	155
11.3. Важелі державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності.....	159
11.4. Специфіка планування зовнішньоекономічної діяльності в сучасних умовах	164
12. СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНИХ РАХУНКІВ	170
12.1. Місце й роль системи національних рахунків	170
12.2. Показники системи національних рахунків	174
Післямова	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	182

Навчальне видання
ПАШУТА Микола Тимофійович
КАЛИНА Алла Василівна

**ПРОГНОЗУВАННЯ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНЕ
ПЛАНУВАННЯ**

Навчальний посібник

Educational Edition

PASHUTA, Mykola T.

KALYNA, Alla V.

**PROGNOSTICATION AND MACROECONOMIC
PLANNING**

Educational manual

This educational edition deals with problems relating to prognostication and macroeconomic planning. The manual contents incorporate the gist, functions and purport of prognosticating and planning a nation's social and economic development, the system of national forecasts, plans and programs, the methodology and techniques of prognostication and planning, pre-planning studies and feasibility researches, approaches to calculations of macroeconomic indices, planning of separate branches' development and management of labor resources, planning of living standards' development, foreign economic activity, as well as a system of national clearing.

This manual was compiled on the basis of publications by Ukrainian and foreign authors proceeding from up-to-date methodological and educational materials and experience gained through teaching a relevant course at the Inter-Regional Academy of Personnel Management. Also, there were used data furnished by the State Committee for Statistics and Ministry of Economics.

The manual is designed for IRAPM Students and all those interested in learning more about problems of prognostication and macroeconomic planning.

Літературний редактор *Н. К. Гнітецька*
Коректор *Н. В. Цісик*
Комп'ютерний набір *Н. І. Могілевська*
Комп'ютерна верстка *Н. С. Лопач*
Оформлення обкладинки *О. В. Овчинніков*

Підписано до друку 15.10.98. Формат 60×84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний.
Друк офсетний. Облік-вид. арк. 13,2. Тираж 5000 прим. Зам. № 8-272

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
252039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

АТЗТ "Книга", 254655 МСП Київ-53, вул. Артема, 25